Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Erhvervshistorisk Årbog 2003

Erhvervshistorisk
Årbog

Erhvervshistorisk Årbog

2003

Danish Yearbook of Business History
with an English Summary

Bind 52

OMSLAG:
Dampmaskine bygget af Møller & Jochumsen (se s. 171)

REDAKTION:
Jørgen Fink
Chr. R. Jansen

ENGLISH SUMMARY:
translated by
Jørgen Peder Clausager

Trykt med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN
0071-1152

Copyright © 2003 by Erhvervsarkivet
Vester Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

Teori og metode

Per H. Hansen: Virksomhedshistorie og den sproglige vending – kan vi bruge den? 7

Kurt Pedersen og Jesper Strandskov: Teknologi og industridynamik – erhvervshistorien som testlaboratorium 32

Artikler

Henrik Knudsen: Til Nationens Dygtiggørelse – den tekniske forskning mellem stat, industri og privat filantropi 1916-1937 48

Jørgen Hansen: Fra udsigtsbænk til benchmarking – et rids af de danske turistorganisationers historie 98

Thorbjørn Aagaard: Forhandlingerne om den dansk-britiske handelsoverenskomst af 24. april 1933 132

Rasmus Kreth: Horsensvirksomheden Møller & Jochumsen A/S versus Motorfabrikken Bukh A/S – et forsøg på at imødegå ufine salgsmetoder i slutningen af 1930'erne 169

Kenn Tarbensen: »Den flyvende bimorder« og hans efterfølgere – billeder af skadedyrs- og ukrudtsbekæmpelsens historie 187

Peter Sørensen: Palsgaard – fra familie til fond 1957-1985 210

Arkivafleveringer til Erhvervsarkivet 2002 234

Bidragydere til denne årbog 246

English Summary 248

Indholdsfortegnelsen til de tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog kan findes på internetadressen: www.sa.dk/ea/ Aarbog/Indholdsfortegnelse/default.htm

Virksomhedshistorie og den sproglige vending

– kan vi bruge den?

AF PER H. HANSEN

Virksomhedshistorie er ved at etablere sig som en relativt stærk disciplin i Danmark. I artiklen argumenterer jeg for, at virksomhedshistorikerne herhjemme bør tage bestik af den sproglige vendings eller konstruktivismens indsigter. Det gør jeg ved først at gøre rede for den sproglige vendings vigtigste positioner, hvorefter jeg diskuterer min egen holdning til denne symbolske tilgang til historiefaget. Efter diskussionen af det historieteoretiske diskuterer jeg i de to følgende afsnit, hvordan konstruktivismen kan give anledning til, at virksomhedshistorikere begynder at arbejde med nye problemstillinger inden for det, der i disse år optager erhvervsøkonomien, dvs. branding, socialt ansvar, virksomhedernes identitet og ansvar. I artiklens næstsidste afsnit forsøger jeg mig med en karakteristik af virksomhedshistoriens stilling i Danmark i dag, og jeg understreger, at de teorier, der anvendes, stadig har en stor forklaringskraft, men med fordel kan suppleres med nye vinkler, der er inspireret af den sproglige vending.

1. Indledning

I november 2002 holdt jeg et oplæg på Erhvervsarkivet, hvori jeg argumenterede for, at virksomhedshistorie som disciplin i Danmark er temmelig konservativ. Jeg var forsigtig nok til at inkludere mig selv i karakteristikken, men alligevel har jeg åbenbart være så tilpas irriterende, at redaktionen har bedt mig skrive denne artikel på baggrund af mit oplæg. Og som forventet har det givet mig en ikke ringe grad af trængsler at skulle nedfælde nogle relativt uforpligtende, mundtlige betragtninger, fremsat med et provokerende sigte, på papir. Men med lidt held kan det følgende sætte gang i en debat om virksomhedshistoriens metode og teori samt om de problemstillinger, danske virksomhedshistorikere tager op. Hvis det sker, har artiklen – alle fejl og mangler til trods – tjent sit formål.

Når jeg vover pelsen, er det altså fordi, jeg mener, at danske virksomhedshistorikere har været og fortsat er lidt for konservative i metodisk og teoretisk henseende. Vi har ikke vist den store vilje til f.eks. at overveje den såkaldte sproglige vendings konsekvenser for historievidenskaben. Så vidt min viden og mit udsyn rækker, er det også karakteristisk, at mens dele af erhvervsøkonomien bredt forstået i stigende grad beskæftiger sig med de mere symbolske eller konstruktivistiske aspekter af erhvervsøkonomien, holder virksomhedshistorikerne sig til det mere sikre og traditionelle – Joseph Schumpeter, Alfred Chandler og Michael Porter. Måske er det sådan, det skal være, men der er brug for en diskussion af spørgsmålet.

I afsnit 2 vil jeg først forsøge at skitsere den såkaldte sproglige vending, som jeg forstår den. Jeg skal med det samme tilstå, at jeg ikke er filosofisk skolet og derfor er på relativt tynd is her. Det, der har ligget, og fortsat ligger mig på sinde, er at prøve at forstå en for mig kompliceret, men interessant og uomgængelig tankegang med det formål at vurdere konsekvenserne for mit fag – historiefaget – og dets erkendelsesgrundlag. I afsnit 3 redegør jeg for min egen stilling til den sproglige vending, og jeg forsøger at finde et nogenlunde stabilt ståsted på det, Søren Wenneberg har betegnet som en glidebane mellem realisme og relativisme.[1] I afsnit 4 diskuterer jeg nogle af den sproglige vendings konsekvenser for virksomhedshistorien. I afsnit 5 forsøger jeg mig med en kort karakteristik af virksomhedshistorie i Danmark i dag og præsenterer nogle forslag til, hvad der kan bringe faget mere i overensstemmelse med den udvikling, jeg mener at se inden for både dele af historiefaget og dele af erhvervsøkonomien. I afsnit 6 afslutter jeg artiklen.

2. Den sproglige vending

Jeg bruger udtrykket »den sproglige vending« som paraplybetegnelse for nogle fællestræk ved human- og samfundsvidenskabelige teorier og positioner som dekonstruktion, poststrukturalisme, postmodernisme, socialkonstruktivisme, diskursanalyse, begrebshistorie, tropologi og narratologi. De nævnte positioner er ikke ens, men jeg vover at slå dem sammen og kalder dem »den sproglige vending« eller »konstruktivisme«. For mig har konstruktivisme at gøre med den grundlæggende antagelse, at sproget spiller en afgørende rolle i menneskets erkendelse og repræsentation af virkeligheden. Så vidt jeg kan vurdere, blev det sprogfilosofiske grundlag for det konstruktivistiske princip anlagt med den

strukturalistiske sprogteori fra første halvdel af det tyvende århundrede. Det kan givetvis diskuteres og kritiseres, men formålet med denne artikel er et andet, så det vil jeg overlade til andre med bedre forstand på idehistorien.

Konstruktivismen har som grundlæggende tanke et opgør med essentialismen, altså at noget er noget i sig selv. I den seneste snes år er det derfor nok blevet lidt vanskeligere at være historiker, hvis man ikke kan lide forandring eller udfordringer. Den sproglige vending har nemlig ramt historiefaget og problematiseret forestillingen om, at faget handler om gamle dage – eller mere nøgternt om en svunden fortidig virkelighed. Tanken om, at det er muligt at slutte tilbage til denne fortidige virkelighed via de fortidige spor eller kilder, er blevet vanskelig at opretholde. Måske handler historie om viden om en fortidig virkelighed – da fortiden er endegyldigt borte, er det, vi studerer, den viden, vi har om fortiden. Det gør vi ved hjælp af tekster, og dermed vil sproget altid stå imellem os og fortiden. Måske kan man sige, at det altså ikke kun er den forgangne tid, der står mellem os og fortiden. Det er også sproget i de tekster, vi har fået overleveret fra fortiden.[2]

At sproget står imellem os og virkeligheden – nutidig og fortidig – er ikke i sig selv noget problem, hvis sproget er et neutralt medium, som præcist og utvetydigt refererer til den virkelighed, der omgiver os. Dét er vel en grundlæggende, men uudtalt forudsætning i den traditionelle kildekritik, men i sprogteorien og altså i den sproglige vending holder den forudsætning ikke vand. Her er sproget et system, hvis reference til virkeligheden ikke er naturgiven, men konventionelt bestemt og vilkårlig. Forbindelsen er altså symbolsk. Sproget består af tegn, der repræsenterer eller står for noget andet, og virkeligheden kan ikke forstås uden om sproget. Vi kan kun opfatte og give udtryk for virkeligheden i sproget, der altså ikke er et vindue til virkeligheden, og derfor er vore kilder det heller ikke. Mening eller betydning opstår ikke ved henvisning til virkeligheden, men i og med sproget – i kraft af dets forskelle og ligheder; altså at ethvert ord eller begreb kun kan forstås i forhold til andre ord og begreber.

Pointen med sproget som et system med stabile interne relationer, men hvis forbindelse til omverden er konventionel og vilkårlig, blev vist første gang fremsat af strukturalismens ophavsmand, sprogforskeren Ferdinand de Saussure, i 1916, men den har været holdt godt gemt for de fleste historikere næsten lige siden.[3] I Saussures såkaldte strukturalisme anskues sproget altså som et konventionelt system, med en fast struktur mellem de forskellige ord, men uden en fast »forbindelse« til

det, ordene refererer til – den omgivende verden. Det betyder, at forbindelsen mellem sprog og virkelighed kan være mere eller mindre tvetydig og ustabil afhængigt af sprogfællesskab og sprogbrugere. Det betyder også, at sproget ikke er værdineutralt, og derfor kan der i konstruktivismens teori aldrig blive tale om at finde frem til en endegyldig sandhed, og objektivitet er et vanskeligt begreb, som må defineres, hvis man vil bruge det. Der findes altså ikke et neutralt sted, hvorfra den, der skriver tekster, kan skrive.

Endelig, men ikke mindst er sprogets relation til virkeligheden ikke alene konventionelt bestemt, men også en konstituerende faktor i forståelsen af virkeligheden. Vi kan hverken opfatte eller tale om virkeligheden uden om sproget, og sproget medvirker til at skabe virkeligheden gennem den måde, vi bruger kategorier og begreber på. Den måde, vi taler om virkeligheden på – diskursen – betinger vores forståelse og opfattelse af denne virkelighed, og derfor bliver den også medbestemmende for vore handlinger. Diskurser er talehandlinger, og det gør sproget til en »aktør« i virkeligheden. Man taler om sprogets performativitet.

Det er vigtigt at være opmærksom på, at der er to yderpositioner og mange mellempositioner i denne teori. Helt uden for den sproglige vendings grundlag er der på den ene side realismen, hvor sproget refererer direkte og utvetydigt til virkeligheden. Herfra kan man ifølge Søren Wenneberg tale om en glidebane over mod den opfattelse, at sproget spiller en aktiv rolle i menneskets erkendelse og opfattelse af verden og videre til den ekstreme relativisme og poststrukturalisme, hvor sproget ikke henviser til andet end sig selv og alene konstituerer virkeligheden – en form for sproglig determinisme. Her er – med den franske filosof Derridas ord – intet uden for teksten.

Den mest radikale konstruktivisme kan derfor komme snublende tæt på solipsisme og hævde, at ting ikke eksisterer, hvis de ikke er beskrevet med sproget. Et af de mere kuriøse eksempler er sociologen Bruno Latours påstand om, at Ramses den II umuligt kan være død af tuberkulose, når netop den bacille først blev opdaget og altså italesat i 1882.[4] Det giver næppe mening, men der er på den anden side ikke grund til at tvivle på, at opdagelsen og begrebsliggørelsen af bacillen har fået reelle konsekvenser. F.eks. må sygdomsbegreb og –opfattelse have været anderledes før bacillen blev opdaget, og det var vist nok Latours pointe. Derfor kan man sige, at selv om bacillen har været der hele tiden, og selv om det var den, der tog livet af Ramses den II, så var det italesættelsen af den, der fik konsekvenser og ændrede verden.

Som jeg forstår det, er konstruktivismens argument altså kort fortalt, at sproget ikke passivt afspejler virkeligheden, men tværtimod definerer den måde, vi opfatter og taler om den på – altså gennem diskurser. Uanset hvad vi ønsker at udtrykke eller forstå om den omgivende verden, kan det kun gøres i og med sproget, og da sprogets referencer til virkeligheden er baseret på konvention, og vi dybest set ikke kan forholde os til noget, der ikke er talt om, bliver sproget og diskursen i sig selv ganske afgørende. Man siger, at diskursen konstituerer den sociale virkelighed.

Konstruktivismen gør derfor også radikalt op med korrespondensbegrebet for sandhed, der siger, at et udsagn er sandt, hvis og kun hvis det stemmer overens med virkeligheden. Da virkeligheden skabes i sproget, kan vi ikke holde et udsagn op mod andet end sproget selv.

Men hvis et udsagns sandhedsværdi ikke kan holdes op mod virkeligheden – hverken den fortidige eller den nutidige – må der være nogle andre kriterier for, hvad der er sandt eller i det mindste rigtigt eller forkert? Korrespondensbegrebet må erstattes af et kohærensbegreb for sandhed. Det betyder, at et udsagn kan betragtes som sandt, hvis det skaber sammenhæng mellem teori og empiri og stemmer overens med, hvad vi ellers ved fra de eksisterende tekster om spørgsmålet. Pointen, som måske er noget overfladisk i filosofisk henseende, er, at historikerens fokus altså flyttes fra den fortidige virkelighed til sporene af den fortidige virkelighed, altså til tekster i bred forstand. Til kilderne.

Min tidligere kollega, Søren Mørch, der i stigende grad er blevet tiltrukket af den sproglige vending, har ofte henvist til Louis Hjelmslev for at gøre det klart, hvordan historisk viden så kan begrundes ud fra kohærensprincippet. I bogen *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* skriver Hjelmslev om »empiriprincippet«, at

> Beskrivelsen skal være modsigelsesfri, udtømmende og den simplest mulige. Kravet om modsigelsesfrihed er overordnet kravet om udtømmende beskrivelse. Kravet om udtømmende beskrivelse er overordnet kravet om simpelhed.[5]

En tredje vigtig pointe har jeg fundet i A.F. Chalmers bog *Hvad er videnskab*. Chalmers skelner mellem iagttagelser og observationsudsagn, og hans pointe er, at vi ikke kan iagttage værdi- og teorifrit. I samme øjeblik, vore iagttagelser skal formuleres sprogligt – og det skal de, hvis de skal kunne omsættes til viden og gøres intersubjektive og altså kunne diskuteres med og af andre – må der en teori til. Al observation og

erkendelse er ifølge Chalmers teoribaseret og teoriafhængig, og det må betyde, at en induktiv metode ikke er mulig.[6]

Et sidste problem med tekster er formens betydning og spørgsmålet, om og i givet fald hvordan historieskrivning adskiller sig fra romaner og anden fiktion? Historikeren Hayden White har hævdet, at »historiske fortællinger er sproglig fiktion, hvis indhold i lige så høj grad er opfundet, som det er fundet, og hvis form har mere til fælles med sine modstykker i litteratur end med dem i videnskab«. Den opsigtsvækkende konklusion bygger White på sin undersøgelse af en række historiske værker, hvor han påviser, at de alle er bygget over samme litterære former som skønlitterære værker.[7]

Whites pointe, der har provokeret mange historikere, er altså, at historikerens valg af retorisk figur eller trope har afgørende og styrende betydning for den mulige fortælling og den mulige fortolkning af materialet. White hævder videre, at der i alle historiske fortællinger er indbygget en plotstruktur, der grundlæggende kan opdeles i hhv. romance, tragedie, komedie og satire. Ifølge White er det troper og plotstruktur, der giver den historiske fortælling mening og sammenhæng. Den økonomiske historiker Donald McCloskeys har i bogen *The Rhetoric of Economics* argumenteret overbevisende for, at økonomi som videnskab ud over matematik og modeller også bygger på retorik og fortællestrukturer for at overbevise.[8] Altså at narrativiteten også her har en afgørende betydning. Herhjemme har den økonomiske historiker Jan Pedersen opnået et tilsvarende resultat ved anvendelsen af Whites begrebsapparat på tre økonomiske danmarkshistorier.[9]

Whites understregning af tropernes betydning har også et nært slægtskab med de metaforteorier, der i disse år er et stort hit inden for megen humanvidenskab og kognitionsteori. I George Lakoffs og Mark Johnsons berømte *Metaphors We Live By* vises det f.eks., hvordan vores forståelse af begrebet »tid« styres af metaforer hentet fra begrebet »penge« – på engelsk benytter man vendinger som »You're *wasting* my time«, »how do you *spend* your time these days«, »I've *invested* a lot of time in her« osv. Tankegangen er, at metaforer ikke er uskyldige redskaber til at forklare eller eksemplificere – italesætter man f.eks. en politisk debat eller et simpelt boldspil i kamp- eller krigsmetaforer, så vil oplevelsen af henholdsvis debatten og boldspillet blive styret af denne forståelse af situationen som en kamp eller krig.[10]

I den aldeles fremragende introduktion til historiefaget *History in Practice* behandler Ludmilla Jordanova også historikerens anvendelse af metaforer og andre talefigurer til at periodisere med. Hun argumen-

terer overbevisende for, at anvendelsen af betegnelser som »oplysningstid« og »renæssance« er teoretisk ladede og har betydning for vor opfattelse af de forskellige perioder.[11]

Som jeg skrev i indledningen, er den sproglige vending en udfordring til de fleste historikere, fordi den problematiserer den ret udbredte ateoretiske holdning, der læner sig op ad kildekritikken som historikerens fornemste redskab. Jeg har forsøgt at fremlægge de væsentligste indsigter i den sproglige vending, der kan sammenfattes således. 1) Sproget er ikke neutralt, men aktivt medvirkende i konstitueringen af virkeligheden. 2) Korrespondensbegrebet for sandhed må opgives til fordel for et kohærensbegreb baseret på empiriprincippet. Det betyder imidlertid ikke, at alle udsagn er lige gyldige, da de ikke må stride mod empiriprincippet. 3) Det er ikke muligt at arbejde, tænke og skrive teorifrit, og derfor må f.eks. begrebet »objektiv« altid defineres, hvis man vælger at bruge det til at karakterisere sin beskrivelse eller fortælling med. Teorifri induktion er ikke mulig. 4) Form og indhold kan ikke adskilles. Fortællingen er den retoriske form, vi kan meddele os til hinanden om fortiden i, og derfor er den en integreret del af historieforskning og -skrivning.

I det følgende afsnit gør jeg rede for min holdning til disse påstande.

3. Den sproglige vending og mig

Stillet over for et eller flere af de ovenstående argumenter har de fleste historikere vist valgt mellem to reaktioner på den sproglige vending. Den ene har været, at det vidste vi jo godt i forvejen, det er der ikke noget nyt i. Den anden har været en afvisning og insisteren på, at virkeligheden findes, og at kildekritikken stadig er et udmærket apparat for historikeren. De to reaktioner er beslægtede, og min første reaktion var nogenlunde den samme. Men jeg kunne ikke få det til at hænge sammen, for der er noget nyt i den sproglige vending, og der er ingen tvivl om, at en række af kildekritikkens grundlæggende antagelser og begreber trænger til et eftersyn i lyset af konstruktivismen.[12]

På den anden side kan jeg heller ikke få den radikale konstruktivisme til at hænge sammen, men hvor på glidebanen kan man så finde et ståsted, hvis det overhovedet kan lade sig gøre? Lad mig gøre forsøget. Jeg nærer ingen ambitioner om at betvivle virkelighedens eksistens uafhængigt af, om den er sprogliggjort eller ej. Men det er vist nok en rimelig påstand, at vi først kan opfatte noget, forholde os til det og handle derefter, når det er omtalt i og med sproget. Det er heller ikke urimeligt at hævde, at mulighedsbetingelserne for menneskers handlinger i

hvert fald delvis sættes af sproget. Diskurser medvirker til at skabe virkeligheden og til at sætte rammerne for, hvad der er muligt. Lad mig bruge et barskt eksempel.

Som vi ved fra en lang række af bøger om Holocaust, var mange store tyske virksomheder involveret i den aktive udnyttelse af og drab på jøderne før og under 2.Verdenskrig. Et af de store spørgsmål har været, hvordan det kunne ske. En række bøger har diskuteret spørgsmålet ud fra psykologiske og sociologiske modeller, men diskursens betydning har mig bekendt ikke været fremtrædende i denne forskning. Spørgsmålet er imidlertid, hvordan dette massedrab skulle have været muligt uden den aktive italesættelse af jøderne som umennesker, der gik forud. Det er ikke muligt at forestille sig jødeforfølgelser, uden at jøderne forinden var blevet sprogligt kategoriseret og begrebsliggjort som »de andre«.[13]

Jeg forsøger således at lægge mig på en »blød konstruktivisme«, hvor sproget er performativt og sætter nogle betingelser for, hvordan man kan tale om virkeligheden, og desuden aktivt påvirker denne virkelighed. Men samtidig mener jeg, at virkelighedens handlinger spiller tilbage til f.eks. forandringen i begrebers betydning. Når velfærdssamfundet er under pres, og der i øjeblikket er flere konkurrerende diskurser om det, skyldes det bl.a., at finansieringen er blevet vanskeligere, og at nye grupper er kommet til. Et problem i forestillingen om sproget som »aktør« er jo, at det meget let kan blive glemt, at det er mennesker af kød og blod med interesser, der italesætter virkeligheden. Det er et af de perspektiver, som historikere ofte har haft et godt øje for, og det skulle nødig blive hældt ud med badevandet. Sagt på en anden måde: Jeg accepterer den epistemologiske eller erkendelsesmæssige dimension af konstruktivismen, men ikke den ontologiske dimension, hvor det alene er sproget, der konstituerer virkeligheden.

Her er en nuancering af det slet ikke uproblematiske begreb virkelighed måske på sin plads. Der findes vel mindst to måder at anvende begrebet virkelighed på, som er interessante at skelne imellem i denne sammenhæng. Den ene er den konkrete fysiske virkelighed, som vi bogstavelig talt kan tage og føle på. Det er bygninger, maskiner, træer og alle andre materielle »ting«. Den anden er omtalen af virkelighed, der består af kategorier eller begreber, og som er åbenlyse sociale konstruktioner.

Den begrebsmæssigt konstruerede virkelighed er f.eks. kategorier som nation, velfærdssamfund, kærlighed, køn (i den engelske betydning *gender*), kultur, krig, terrorisme, sindssyge og mange mange flere. Det er begreber, som kun kan defineres på baggrund af en teori, og hvis betydning der langt fra er enighed om. Der står ofte kamp om disse be-

grebers betydning, og den kan og vil skifte over tid.[14] Begreber fra almindeligt brugte teorier inden for virksomhedshistorie er på samme måde konstruktioner: entreprenør, »creative destruction«, klyngedannelser, protestantisk etik, »the visible hand«, konglomerat, synergieffekt og mange flere. Det er ikke fysisk konkrete fænomener, men begrebsmæssige konstruktioner, hvis anvendelighed beror på deres evne til at beskrive forskellige forhold på en måde, der kan opnås bred enighed om, fordi det ikke strider mod empiriprincippet.

Der, hvor det problematiske i de to virkeligheder mødes, er, at begge skal sættes på sprog og tillægges betydninger, før det giver mening at omtale dem som virkelige. Det er først, når de indgår i en diskurs, de får betydning og dermed bliver virkelige for os, og det er på samme tidspunkt, de er med til at konstituere virkeligheden og bliver medbestemmende for handlinger og forståelse.

Hvis man nu er tilhænger af den radikale konstruktivisme, må man formentlig også tage konsekvensen og indskrænke sig til at lave diskursanalyser, hvor fokus alene er på det sproglige niveau.[15] Uden at være i stand til at diskutere det i filosofisk eller erkendelsesmæssig henseende vil jeg imidlertid hævde, at der ikke alene er et andet niveau end det sproglige, men at sproget også refererer til noget uden for sig selv. Vist kan vi kun nå det i og med sproget, men som jeg ser det, refererer tekster til noget uden for sig selv og uden for sproget.

Det rejser spørgsmålet, om kilder slet ikke refererer til den fortidige virkelighed, de uomtvisteligt er et produkt af. I et antikvariat købte jeg engang et eksemplar af den hedengangne økonomiprofessor Axel Nielsens bog *Bankpolitik I* (ja, der kom også en *Bankpolitik II*). Den kostede kun en slik, og jeg var derfor ret begejstret for at kunne konstatere, at der inden i bogen lå et originalt eksemplar af *Octroy for Nationalbanken i Kjøbenhavn paa 90 Aar*. Octroyen er trykt i København i 1818 og givet af Frederik VI og naturligvis trykt med gotisk skrift af den slags, som nye historiestuderende kvier sig ved at læse. Da det altså nu er en gammel sag, er det klart, at denne tekst både i fysisk og indholdsmæssig forstand adskiller sig fra andre tekster om det samme emne, f.eks. Svend Aage Hansens omtale af Octroyen i *Dansk Pengehistorie* bind 1 fra 1968. Denne forskel kan imidlertid også kun udtrykkes i og med sproget, så lad mig i stedet bruge et eksempel fra Octroyens tekst. I §1 står bl.a., at

> Vi give derhos, for Os og Vore Efterfølgere i Regieringen, det kongelige Tilsagn, at ingen Befaling fra Os eller Dem, skal nogensinde middelbar eller umiddelbar indvirke i Bankens alene ved dens Octroy og Reglement,

> lovbundne Bestyrelse; eller nogensinde tilstædes af Indgreb, af hvad Navn nævnes kan, i Midler og Penge, som Banken hos sig har i Forraad eller Bevaring.

Det kan diskuteres, om kongens løfte er blevet holdt, og der forekommer også begreber i denne tekst, hvis betydning har skiftet og skifter over tid, men det er ikke formålet at diskutere det her. Pointen er, at denne sætning, så vidt jeg kan se, ikke kan forstås, hvis ikke den betragtes som noget, der refererer til en fortidig begivenhed. Det er også klart, at den refererer til vores viden om en specifik fortidig begivenhed. Når Frederik VI afgav dette løfte på sine egne og efterfølgeres vegne, giver det god og sammenhængende mening at forklare det med, at det var fordi den nye Rigsbankdaler ikke skulle lide samme skæbne som Kurantdaleren og for at skabe tillid til den nye pengeenhed. Sætningen peger altså bagud i tid til vores viden om den hyperinflation, der var resultatet af, at regeringen lod seddelpressen køre for at finansiere landets deltagelse i Napoleonskrigene. Teksten giver også mening, når den læses som en normativ tekst, dvs. en talehandling, der pålagde fremtidige regeringer at holde fingrene fra seddelpressen. Mere end at tale til fremtiden har teksten dog nok haft til formål at forsikre samtiden om, at nu skulle det være alvor med et stabilt pengevæsen.

Jeg kan kun forstå sætningen på den måde, at den refererer til noget, der ligger uden for teksten. Men det kan kun konstateres, forstås og fortolkes i og med sproget. Og hvis jeg vælger at skrive om Octroyens indhold og mening, kan det kun ske gennem henvisninger til teksten, som jeg kan læse den lige nu, og til andre tekster, ikke til den fortidige virkelighed. Vore slutninger eller fortolkninger sker altid fra en nutidig kontekst til tekster – vore kilder; ikke fra en samtidig kontekst, som vi jo også kun har fra tekster i form af sekundærlitteratur osv. Og om teksters betydning kan der som bekendt og som nævnt diskuteres, og så nytter det ikke at henvise til den virkelige verdens beskaffenhed. Det betyder bl.a., at selve modtagelsen af Nationalbankens Octroy og den betydning, citatet ovenfor er blevet tillagt til skiftende tider, også kan være en interessant problemstilling.

Empirien er altså vore tekster eller kilder, men hvis alle tekster ifølge den sproglige vending har samme status, opstår der så vidt jeg kan se det problem, at det er lige meget, om en tekst er nutidig eller samtidig – altså fra den tid, vi gerne vil vide noget om. Det mener jeg ikke er rigtigt. En hvilken som helst bearbejdning af den originale Octroy vil resultere i, at der går information, potentiel sprogliggørelse, tabt.

Fotokopiering, scanning, afskrift, sammenskrivning eller forkortelse, en hvilken som helst bearbejdning, vil ændre på et eller flere af tekstens indholds-, formmæssige og fysiske karakteristika. Der er altså forskel på teksters status som kilder. Kildens tilblivelsessituation spiller en vigtig rolle for dens anvendelighed til en given problemstilling.

Men hvad så med forskellen på skønlitteratur og historisk faglitteratur? Er der slet ingen forskel, som Hayden White hævder. Efter mine begreber er der forskel, fordi den historiske litteratur er forpligtet på sine kilder og kan efterprøves. Det kan den skønlitterære roman ikke. Romanforfatteren behøver ikke bekymre sig om Hjelmslevs empiriprincip, mens historikeren på den anden side ikke kan slippe af sted med at påstå hvad som helst. Det skal kunne testes på de tekster, det bygger på – altså på kildematerialet og andre tekster – og det er underlagt intersubjektiv kontrol fra andre historikere. Men det betyder ikke, at der ikke er fællestræk ved historisk faglitteratur og skønlitteratur – f.eks. sproget og fortællingens form.

Og netop fortællingen er et træk, som historikere ofte har nedtonet betydningen af. Bevares, en virksomhedshistorie kan være velskrevet, eller den kan være jammerligt formuleret. Men her har de fleste historikere vel holdt sig til den Erslevske skillelinie, som han vist selv fandt ganske problematisk, at der er historieforskningen, og så er der historieskrivningen. Problemet er bare, at dette skel ikke kan opretholdes. Selve fremstillingens form – fortællingen – er en integreret del af den historiske analyse, og form og indhold kan derfor ikke adskilles. Uden fortællingen er der ingen historie.

4. Konsekvenser for virksomhedshistorien

En af de vigtige pointer i den sproglige vending er diskursers og begrebers betydning for, hvordan virkeligheden konstitueres. Et andet aspekt er et fokus på, hvordan tekster har cirkuleret og er blevet tillagt betydning på forskellige tidspunkter. Et tredje fokus kan være, hvordan det narrative – altså fortællingen – ikke bare er en formidlingsform, men konkret kan påvirke virkeligheden. Generelt er der altså tale om et stærkt fokus på tekster og deres (skiftende) betydning.

Et oplagt begreb i denne sammenhæng er begrebet virksomhed. På seminaret i november fremførte en af kritikerne af mit indlæg, at en virksomhed har en »ganske bestemt beskaffenhed«, og jeg har mange gange siden den novemberdag fortrudt, at jeg ikke bad ham definere

denne ganske bestemte beskaffenhed. Men sådan er det jo, man kommer først i tanker om den gode replik, når det er for sent.

Men prøv at tænke over det. Hvad er en f.eks. en virkelig og konkret virksomhed som f.eks. møbelproducenten »Fritz Hansen«? Er det en juridisk enhed eller en velafgrænset, klar og fast organisation? Er det topledelsen, hvis perspektiv de fleste historikere fokuserer på? Eller er det de ansatte, og er de ansatte så medarbejdere eller underordnede? Er virksomheden en udbyttende institution i det kapitalistiske klassesamfund, eller er den en nødvendig forudsætning for skabelsen af et rigt og demokratisk samfund? Eller er den en symbolsk størrelse, der ikke kan defineres klart i tid og rum, fordi det afhænger af, hvilket perspektiv – hvilken teori – vi anlægger, når vi studerer og beskriver den?

Er en virksomhed en økonomisk organisation med divisioner og klare arbejdsdelinger eller er den et *Brand*? Eller er det en levende kultur med et net af betydninger og formelle og uformelle relationer, der går på kryds og tværs og ind og ud af virksomheden? Jeg er tilbøjelig til at mene, at en virksomhed kan defineres eller italesættes på mange vidt forskellige måder, og at vi derfor ikke en gang for alle kan definere den som en størrelse af en ganske bestemt beskaffenhed. Den teori, vi anlægger på en virksomhed, medvirker til at bestemme, hvad en virksomhed kan opfattes som, og det får konsekvenser for beslutninger og handlinger og dermed for virkeligheden og virksomheden.

Og der kræves ikke mange blikke på Fritz Hansens webside for at konstatere, at den er i gang med at konstruere en ny identitet som »the Republic of Fritz Hansen«:

> The citizens of The Republic are all who share our taste and attitudes towards design, from the young architect to the style-conscious executive. The furniture is our distinguished ambassador representing Fritz Hansen – and through its Scandinavian approach, classic elegance and cool intelligence the furniture attracts trend-setting designers and architects who enrich our Republic.[16]

Denne konstruktion af identitet og image, som Fritz Hansen og reklamebureauet »Kunde & Co« har igangsat, handler om at fortælle en ny historie om virksomheden. Og det ser ud til, at den har virket. I et vigende marked har Fritz Hansen, angiveligt som følge af denne brandingproces, haft en omsætningsstigning på 16 procent.[17]

Hver gang, vi vælger at beskæftige os med en eller flere virksomheders

historie, må vi altså definere, hvad det mere præcist er, vi vil undersøge. Hvad for en af de ovennævnte virksomheder vil vi beskæftige os med. Hvilken teori vil vi anskue virksomheden fra? Uanset hvad vi skriver om virksomheden og uanset hvilket perspektiv eller hvilken teori, vi vælger at skrive ud fra, sker det ved hjælp af sproget. Det betyder, at sproget i sidste instans bestemmer eller sætter nogle rammer for, hvad vi kan tænke, og hvad vi kan udtrykke. Fordi det kun kan gøres i og med sproget.

En erkendelse heraf kan f.eks. føre til, at man anskuer virksomhedsregnskabet som en tekst, der repræsenterer betydning frem for at se på det som en statusopgørelse af en bestemt økonomisk virkelighed. Der er ikke mange historikere herhjemme, der har interesseret sig for, hvilken betydning regnskabet er blevet tillagt gennem tiden som et internt og eksternt middel til at vurdere eller præsentere en virksomhed. Det er jo ikke ukendt for virksomhedshistorikere, hvordan der er sket skift i betydningen af regnskabsposter som overskud, likviditet, aktiver, passiver, økonomisk sikkerhed m.m. Men alligevel er regnskaber næsten udelukkende blevet brugt til at vurdere virksomhedens økonomiske stilling – selv om man lidt provokerende kunne hævde, at det netop er det, det er mindst velegnet til. Jeg skal – alle regnskabets problemer til trods – være den sidste til at argumentere for, at vi skal opgive at bruge regnskaber på den måde. Men jeg er overbevist om, at vi også kan anskue regnskaber som tekster, der skal etablere et bestemt billede af en virksomhed, ligesom de forskellige måder, regnskaber er blevet og bliver læst på, kan være interessant at undersøge.

I sin fremragende bog *Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* argumenterer Theodore Porter f.eks. for, at revisorstanden i USA i stigende grad benyttede sig af statistik og kvantificering for at styrke tilliden til standen.[18] I dag er tilliden til revisorstanden igen begrænset og ikke uden grund. Det bliver interessant at se, hvordan branchen vil forsøge at genskabe tilliden. Enhver, der har beskæftiget sig med virksomhedsregnskaber, ved jo, at de, selv når der ses bort fra ren svindel, er mere konstruktion end virkelighed som bygninger, maskiner, medarbejdere, kassebeholdning, håb og drømme. Et så ombejlet begreb som overskud, der i mange år har været den afgørende indikator for en virksomheds succes, er i dag på vej til at blive anerkendt som en ligegyldig abstraktion, hvis det ikke var på grund af regnskabslovgivning og aktionærernes krav om udbytte. Det, der virkelig tæller i dag, er virksomhedens likviditetsstrøm. Andre mener, at det etiske regnskab er vejen frem. Og hvorfor er medarbejdernes know-how ikke opført som en aktivpost eller en dårlig ledelse som en passivpost?

En konstruktivistisk tilgang lægger altså op til en øget opmærksomhed på teksters betydning og fortolkning og kan føre til nye problemstillinger om f.eks. teksternes virkningshistorie. Et eksempel kunne være spørgsmålet om topledelsen i en virksomhed, hvor det ikke så meget er spørgsmålet om, hvordan direktionens og bestyrelsens virkelighed var, der er interessant, men derimod topledelsens konstruktion af denne virkelighed. En vurdering af, hvilke betydninger direktion og bestyrelse tillagde konkurrencevilkår, teknologiske forandringer eller nye produktionsmåder, vil efter min mening kræve en anden læsning af de tekster, topledelsen læste og selv skrev, end virksomhedshistorikere som oftest gør. Måske kunne en sådan tilgang give en anden og mindre normativ vinkel på spørgsmålet om erhvervslivets samarbejde med tyskerne under besættelsen?

Fremgangsmåden med at »fastfryse« konteksten og analysere virksomheden på den baggrund er almindelig anvendt, og jeg har også selv brugt den. I sin seneste, særdeles spændende og velskrevne bog om B&W dømmer Ole Lange virksomhedens topledelse relativt hårdt.[19] Det sker netop på baggrund af en stabil kontekst, som han etablerer og dømmer ledelsens handlinger på baggrund af. Den realistiske skrivestil har bl.a. den funktion, at den udelukker andre muligheder og dermed gør fortællingen til en lukket historie. Men det ville være mindst lige så relevant at analysere ledelsens fortolkning af den verden, den agerede i, og i stedet for den lukkede fortælling med helte og skurke kunne Ole Lange have valgt at skrive en mere åben historie.

Pointen, at fortællingen medvirker til at definere eller konstituere virkeligheden, kan måske også vises med et eksempel fra det, der for tiden er min egen forskningsinteresse. Jeg arbejder på en bog om de moderne danske møblers meget betydelige succes i efterkrigstiden. Dansk møbelindustri voksede meget stærkt i årene efter 2. Verdenskrig, og navnlig fra 1950'erne gik det stærkt.

I Hans Chr. Johansens oversigtsværk *Industriens vækst og vilkår* skriver han, at »væksten skyldes hovedsagelig, at nye små møbelfabrikker kom til ...« og han fortsætter, at »baggrunden for ekspansionen var en stor stigning i forbruget på hjemmemarkedet, men også afsætningsmulighederne i udlandet spillede en stor rolle, idet det gennem hele perioden var mellem en trediedel og halvdelen, der blev eksporteret«.[20]

Der er ingen, der kan bestride disse oplysninger, men jeg vil hævde, at det var meget mere kompliceret end som så. Dansk møbelindustris efterkrigssucces kan ikke forklares ved indkomststigninger og deraf afledt øget efterspørgsel. Det er kun overfladefænomener eller udtryk for

en langt mere dybtgående forandring i formgivning og produktion og ikke mindst i konstruktionen af en helt ny stil- og smagsretning, hvor det langsomt blev »moderne« at bo på en helt anden måde end hidtil. Den forandring i danskeres – og andres – måde at indrette hjemmet på blev påvirket af en fortælling om tidløse danske møbelklassikere og om den skandinaviske model, der løbende blev fortalt, udvidet og genfortalt både herhjemme og i udlandet. Det bliver den stadig, og fortællingen er i sig selv en konstruktion, på linie med begreber som møbelklassiker og tidløs, men den har aktivt medvirket til at forandre den gode smag og måden at bo rigtigt på, og den har gjort Danish Design til et »brand« herhjemme og i udlandet.

Dansk møbelindustris succes kan ikke forstås uden at inddrage fortællingen om Kaare Klint, Hans Wegners og Børge Mogensens samarbejde med møbelsnedkere og -industri, der resulterede i møbler, som var særligt velegnede, hvis man gerne ville bo rigtigt og moderne og på den måde iscenesætte sig selv. Og det var der flere og flere, der gerne ville. Blandt andet på grund af fortællingen om møblerne.

Et af de mest nutidige markante eksempler på det er nok arkitekten Arne Jacobsens ulideligt overeksponerede stol »Ægget«. Prisen for et nyt Æg i læder er ca. 51.000 kr., og alene af den grund er det vel rimeligt at hævde, at de virksomheder eller privatpersoner, der køber Ægget, ikke gør det bare for at få en »maskine til at sidde i«, som funktionalisterne kaldte det. Nej, man køber meget mere, når man køber Ægget. Man iscenesætter sig selv, og Fritz Hansen, der producerer stolen, hjælper godt til ved i annoncer at vise Ægget i en bankboks, bevogtet af en bevæbnet vagt. Annonceteksten fortæller bl.a., at Ægget beriger »your environment with classic elegance and cool intelligence«.[21] For mig at se vil det være meget vanskeligt at analysere sådanne fænomener både fra forbrugs- og markedsføringssiden uden at tage en konstruktivistisk tankegang i anvendelse.

Et andet eksempel på, at sproget og fortællingerne ikke bare påvirker opfattelsen af virkeligheden, men også virkeligheden kan måske være Thorkild Kjærgaards korte, men fremragende diskussion om industriens image i *At bekende sig til virkeligheden*. På mange måder er den en videreførelse af hans artikel om *Gårdmandslinien i dansk historieskrivning*.[22] Kjærgaard fastslår, at

> I betragtning af den rolle, industrien og industrielle produktionsprocesser har spillet i Danmark i mere end 200 år, skulle man ikke tro, at nogen kunne være i tvivl om, at vi er et industriland, og man skulle tro, at industriens

> image ville være perfekt. Sådan er det ikke. Uanset hvilken rolle industrien reelt set har spillet, har den fået meget lidt anerkendelse, hvorimod landbruget – støttet af ledende meningsdannere fra kulturliv, videnskab og politik såvel som af skolen – med succes har formået at placere sig selv i den offentlige bevidsthed som det centrale erhverv.[23]

Denne opfattelse og italesættelse af landbruget har uden tvivl fået konsekvenser for forholdet mellem industri og landbrug i dag og ikke mindst for folks opfattelse af de to erhverv. I øjeblikket arbejdes der på Center for Virksomhedshistorie på Handelshøjskolen i København på et projekt om forholdet mellem landbrug og industri. Arbejdet med afgrænsninger og problemformuleringer er stadig i sin vorden, men det vil overraske mig meget, hvis projektet ikke også kommer til at kaste lys over de diskursive aspekter af dette problem.

Lad mig give et sidste eksempel vedrørende fortællingens rolle, denne gang som led i selve konstruktionen af den historiske analyse. Det er jo en gammel diskussion, om historikeren rekonstruerer fortiden, eller om der er tale om en konstruktion baseret på Hjelmslevs empiriprincip og med lidt hjælp fra Arups holdning, at historikeren må digte med, men ikke imod kilderne. Det grænser til det absurde at tale om historikerens arbejde som en rekonstruktion af fortiden. Historieskrivning er en konstruktion. Fordi det er historikeren, der skaber den begyndelse, midte og slutning, der findes i enhver historiebog. Men også fordi det, der skrives, som nævnt er et resultat af den teori, historikeren anlægger.

Det betyder imidlertid ikke, at det er digt og fantasi fra ende til anden. Men det betyder, at historikerne med fordel kan problematisere deres egen skrivestil mere, end de gør flest. Langt det meste historieskrivning er holdt i en meget realistisk skrivestil, der bl.a. tjener det formål at skjule for læseren, at det ikke er den rene skinbarlige fortid, men en bog, han sidder med foran sig.

Det mest kendte og mest vellykkede brud herhjemme med den realistiske skrivestil til fordel for en mere postmoderne er Søren Mørchs *Den sidste Danmarkshistorie*.[24] Uden sammenligning i øvrigt har jeg også selv i et vist omfang forsøgt at sætte mig ud over den realistiske skrivemåde i min bog *Da sparekasserne mistede deres uskyld*.[25] Det gjorde jeg i erkendelse af, at min historie om sparekassernes historie efter 1965 blot er én af mange mulige fortællinger om dem. Den historie, jeg fortæller, er knyttet uløseligt sammen med den teori og problemstilling, jeg har valgt at lægge ned over emnet.

Bogen er kort sagt ikke *historien* om sparekassernes forvandling fra

sparekasser til banker, men min fortælling om sparekassernes tabte uskyld. Når den har fået den form og det indhold, den har, skyldes det det problem og den teori, jeg har valgt at anskue sparekassernes situation fra. Og på den baggrund er det en bog, der fortæller ikke bare min historie om sparekasserne, men også en historie, der kan testes på empirien. Blandt andet derfor adskiller den sig fra skønlitteratur.

Historien om sparekasserne er også interessant fra et andet perspektiv. Mens jeg skrev på bogen, blev jeg i stigende grad klar over, at sproget faktisk var en vigtig del af kampen om, hvordan sparekasserne skulle udvikle sig. F.eks. opstod der på et tidspunkt en kamp om, hvad »rigtige sparekassefolk« egentlig var for en størrelse. Det var en kamp om sproglige kategorier, der blev brugt i og var med til at afgøre slagsmålet om Fællesbankens skæbne.

Lad mig kort opsummere de vigtigste konsekvenser for virksomhedshistorien, jeg ser i den sproglige vending:

Den sproglige vending peger på helt nye problemstillinger og på nye vinkler på gammelkendte spørgsmål, som historikeren kan tage op. Men den er samtidig også snævert knyttet til disse særlige problemstillinger, der fokuserer på teksters cirkulation og skiftende fortolkninger af dem.

Bevidstheden om, at det teori- og begrebsapparat, historikeren anlægger på sin problemstilling, har konsekvenser for de resultater, han eller hun når frem til, bør føre til en mere åben, ikke-teleologisk måde at skrive historie på og til en problematisering af ens eget ståsted. Det kan »nuancere« historieskrivningen eller gøre den mindre reduktionistisk, når idealet om objektiv historieskrivning ikke kan opretholdes. I stedet må vi forlade os på begreber som redelighed og intersubjektiv kontrol.

Med den sproglige vending er der kommet en god mulighed for, at der vil blive skrevet bedre virksomhedshistorier i fremtiden. Det skyldes, at der nødvendigvis følger en langt højere bevidsthed om genre og litterære virkemidler og ikke mindst om, at den historiske analyse i mangt og meget, men ikke alt, deler vilkår med den skønlitterære fortælling.

Konstruktivismen har sat de store modernistiske, evolutionære fremskridtshistorier i perspektiv, og det var tiltrængt. Den økonomiske historie har stærke fælles bånd med virksomhedshistorien og har om nogen været udtryk for en lineær historieopfattelse, hvor samfundene bevægede sig fra et lavere til et stadig højere niveau. Bestræbelsen hos prominente økonomiske historikere som Walt Rostow og Alexander Gerschenkron og mange andre har været at forstå baggrunden for den vestlige verdens rigdom med det formål at kunne udbrede den til de fattige-

re lande.[26] Men den evolutionære fremskridtsfortælling trives jo også ret godt i virksomhedshistorien, og også her er en problematisering af den store fortælling på sin plads, selv om jeg afgjort ikke mener, historikerne skal opgive forsøget på at skrive store fortællinger på makroniveau. Den store fortælling er ikke død som genre, men nok som sandhedsfortælling.

Jeg tror imidlertid også, det er vigtigt at være opmærksom på begrænsningerne i den sproglige vendings begrebsapparat og tilknyttede metoder. Det er næppe tilfældigt, at de fleste konstruktivister beskæftiger sig med spørgsmål inden for kultur og identitet. Om og i hvilket omfang, det er formålstjenligt at arbejde med f.eks. en diskursanalytisk tilgang, afhænger af problemstillingen. For mig giver det ingen mening at arbejde med et rent snit mellem sprog og virkelighed, ligesom personificeringen af sproget som aktør næppe er uproblematisk. Som jeg har gjort rede for, mener jeg, der kan argumenteres for, at sproget faktisk refererer til noget uden for sig selv, og at det udøves af aktører med interesser. En opgivelse af denne tanke vil, så vidt jeg kan se, føre til en væsentlig indskrænkning i historikerens arbejdsfelt. Men helt unddrage sig den sproglige vendings konsekvenser kan man nok kun, hvis man vælger at sige, du'r ikke, væk!

5. Virksomhedshistories stilling i dag

Som de fleste andre steder i verden har virksomhedshistorie også medvind i Danmark. Det er vist også en generel tendens, at det sker på bekostning af økonomisk historie, og det er naturligvis interessant at forsøge at forklare denne tendens. Mit bud er, at det netop skyldes den udbredte mistillid til de store historier eller store fortællinger i den såkaldt postmoderne tidsalder. Væksten inden for bindestregshistorien virksomhedshistorie er altså bl.a. betinget af den sproglige vending. Når absolutter og essentialismen udfordres, bliver tings, menneskers og virksomheders identitet konstrueret gennem den måde, de italesættes på. Fra mit standpunkt er det, som det forhåbentlig er fremgået, lige stærkt nok helt at aflive forestillingen om, at noget er essentielt, men det er også for stærkt at forestille sig, at alt er essens.

Jeg forstår altså det postmodernes fremkomst som en væsentlig grund til virksomhedshistories opblomstring og økonomisk histories afblomstring. Interesseskiftet fra marxismens fokus på den materielle basis og klassekampen til den sproglige vendings kulturfokus og fra makroniveauet til mikroniveauet sker på en lang række områder og har inden for

historiefaget givet anledning til en vækst i interessen for kulturhistorie og semiotik og dermed også til, at den mikrohistoriske tilgang har vundet frem.[27] Det handler om en søgen efter og konstruktion af identitet, image og fællesskab, hvad enten det er det enkelte individs eller virksomhedens position i en usikker og uforståelig verden, der ikke længere hænger sammen ved hjælp af en stor historie eller fortælling. Inden for erhvervsøkonomien finder væksten sted i de discipliner, der har med den slags at gøre. Mon ikke det også er grunden til, at flere og flere virksomheder gerne vil have skrevet deres historie?

Men det er ikke det, der karakteriserer virksomhedshistorie i dag. Uden at have læst alt, hvad der er skrevet i genren i de senere år, mener jeg nok, at der kan udskilles to grundlæggende vinkler – men vist er der undtagelser. For det første er der den form for virksomhedshistorie, der i realiteten ikke rigtig bygger på nogen erkendt eller udtrykkelig tilgangsvinkel eller teori. Det er ikke sjældent jubilæumsskrifter eller andre bestillingsarbejder af den mere »kulørte« art. For det andet er der så den teoretisk bevidste tilgang til virksomhedshistorien, og også her findes der bestillingsarbejder. Den første slags er et kapitel for sig, som jeg ikke vil komme nærmere ind på.

I den teoribevidste virksomhedshistorie anvendes der ofte ret komplicerede teorier, der ikke er præget af den sproglige vending eller nyere tendenser inden for erhvervsøkonomien eller mere generelt i det postindustrielle samfund. De har alle deres afsæt i økonomien og kan generelt siges at være knyttet til en institutionel teoretisk ramme.

Det er nogle få teoridannelser, der har lægger beslag på langt størstedelen af arbejdskraften hos (de relativt få) danske virksomhedshistorikere. Den første er entreprenørteorien, hvor Joseph A. Schumpeter har dannet et inspirerende grundlag for langt det meste af, hvad der er skrevet.[28] Den anden er Alfred Chandlers banebrydende teorier om udviklingen i store industriselskabers ledelse og organisationsform.[29] Den tredje er Michael Porters klyngedannelsesteori og hans diamantmodel for nationers konkurrencedygtighed.[30] Når der undervises i »business history« herhjemme, er det også disse teorier, der er på programmet. Alle tre må karakteriseres som institutionelle teoridannelser, og den mere bredt favnende teori, der kan rumme alle tre ovennævnte, er New Institutional Economics, hvor begreber som institutioner, asymmetrisk information, transaktionsomkostninger, »path dependence« og »asset specificity« hører til kernebegreberne.[31]

Det er vigtigt at understrege, at jeg deler de fleste virksomhedshistorikeres opfattelse af de nævnte teorier. De er fremragende og sammen-

hængende teorier og givetvis de for tiden bedste bud på en analyse af de problemstillinger, der relaterer sig til deres begrebsapparat. Enhver undersøgelse af innovation og foretagerens rolle, af udviklingen fra ejerledelse til professionel ansat ledelse eller af årsagerne til, at nogle virksomheder klarer sig godt og andre mindre godt må karakteriseres som overordentlig mangelfuld, hvis den ikke i det mindste forholder sig til disse teorier. Men de udgør også en form for paradigme eller diskurs, der i øjeblikket sætter rammerne for, hvad virksomhedshistorie er og kan være.

Ovenfor har jeg argumenteret for, at det er afgørende vigtigt, at historikeren har en bevidsthed om, at han ikke kan erkende og altså nå nogle resultater overhovedet, uden at der bevidst eller ubevidst lægges en teori ned over genstandsfeltet. De ovennævnte teorier er fuldt ud legitime teoridannelser, og jeg ser dem selv som overordentlig konstruktive, når vi skal forsøge at forklare og forstå udviklingen af de ekstremt rige samfund, de vestlige lande har udviklet sig til i den industrielle tidsalder. De kan uden videre anvendes inden for et kohærensbegreb for sandhed, og min pointe er derfor på ingen måde, at kalde disse teorier forkerte eller uhensigtsmæssige. De har en enorm styrke til at besvare en ganske bestemt slags spørgsmål, men det er teorier – begrebsmæssige konstruktioner, der kun giver mulighed for visse spørgsmål og svar. Og som man råber i skoven, får man svar; og disse teorier – måske navnlig Chandlers – hører til de industrisamfund, der i stigende grad bliver afløst af postindustrielle samfund.

Hvis vi skal forsøge at forstå oprindelsen til de postindustrielle samfund, kunne det være interessant og inspirerende for virksomhedshistorien at råbe noget andet i skoven. Jeg tror, der er generel enighed om, at de industrielle samfund i dag er i en anden situation end for 50 år siden. Mange ting har forandret sig, men en af de vigtige er nok, at produktionen og rationaliseringen af den ikke længere er det største problem. Der kan produceres en fantasillion varer, men virksomhedernes udfordring i dag er at afsætte disse varer på et globalt marked, hvor forbrugsmønstre hænger tæt sammen med konstruktionen af identitet. Samtidig har det postmoderne også ramt virksomhederne, der dagligt skal iscenesætte sig selv både over for medarbejdere og i forhold til forbrugerne.

Det er nok derfor, at vi kun sjældent kan læse om en ny divisionalisering i en virksomhed. Derimod skrives der flere spaltemeter i aviser og magasiner om virksomheders sociale ansvar, om etisk og værdibaseret vidensledelse, om »corporate identity« og »corporate image«, om

»storytelling« og »branding« og virksomhedskultur og meget andet. Det er min påstand, at fremkomsten af alle disse »nye« aspekter af erhvervsøkonomien både er påvirket af den sproglige vending og dens konsekvenser. Men også til forandringerne i den omgivende verden, hvor industrisamfundet, som vi kender det, er på vej til at give plads for det postindustrielle samfund.

En virksomhed kan kort sagt fuldt legitimt anskues som noget andet end en divisionaliseret organisation med en »ganske bestemt beskaffenhed«. Den kan også ses som et fænomen, der skal fortolkes eller tillægges betydning gennem iscenesættelse af den både over for sine egne ansatte gennem »corporate identity« programmer og over for forbrugerne og andre såkaldte »stakeholders« gennem »corporate image« programmer. Virksomheden skal »brandes« gennem storytelling og forskellige markedsføringstiltag, og det samme skal virksomhedens produkter. Og denne ny måde at italesætte virksomhederne på kan ikke undgå at få konsekvenser for, hvad virksomheder er. Hvis vi ønsker at forstå denne udvikling, er det vigtigt at undersøge dens historiske rødder ved at tage de antydede nye problemstillinger op og undersøge dem ved hjælp af nye teorier.

De nævnte emner er, som jeg ser det, relateret til en konstruktivistisk tankegang. Man kan argumentere for, at der er en god del »varm luft« i noget af det, og jeg er enig. Men det ændrer ikke ved, at anvendelsen af disse begreber på handelshøjskoler og i erhvervsliv får konkret betydning for danske virksomheder og deres måde at agere på. Sproget påvirker virkeligheden.

Den konstruktivistiske tankegang ses også meget tydeligt inden for forskning i virksomhedskultur, hvor den »gamle« opfattelse af virksomheden som noget, der har en kultur, der kan ændres af topledelsen, ikke længere står uantastet. Det er en opfattelse af kultur som en næsten fysisk virkelighed, men i dag ses virksomhedskultur meget ofte fra en antropologisk vinkel, hvor kultur – for at parafrasere Clifford Geertz – er et net af betydninger på kryds og tværs i og ind og ud af virksomheden.[32]

Man kan måske sige, at der er sket et delvis skift fra en institutionel tilgang til en symbolsk tilgang inden for dele af erhvervsøkonomien. Hvis jeg har ret i den påstand, er det en udvikling, som historikere burde gribe med kyshånd, fordi det på mange måder er en tendens, der stemmer godt overens med historiefagets udvikling i øvrigt, og fordi det breder virksomhedshistoriens fokus ud til også at omfatte de mere »bløde« discipliner inden for kultur- og socialhistorien.[33] Det står ret klart

for mig, at semiotik og kulturteori har vundet indpas på handelshøjskoler i ind- og udland. Virksomhedshistorikerne har ikke taget handsken op og lavet historiske undersøgelser af disse nye emner. Det er nødvendigt, hvis vi vil forstå virksomhederne i dag og ikke bare de gamle industrivirksomheder, som allerede er under forandring, bl.a. fordi de bliver italesat på en anden måde.

For mig at se er det særdeles påkrævet, at virksomhedshistorikerne tager disse nye emner op. Hvor er de danske historiske undersøgelser af markedsføring og forbrug, af virksomhedernes sociale ansvar eller af virksomhedskulturens betydning?[34] I udlandet skrives der op ad stolper og ned ad vægge om »material culture« og om forbrug og markedsføring – alt sammen i et historisk perspektiv. Hvornår kommer der flere af den slags undersøgelser herhjemme?

Hvorfor har danske virksomhedshistorikere ikke udvist en større interesse for disse emner? Jeg mener, det bl.a. kan forklares med en ret lav grad af selvrefleksion i vores laug. Der er ikke mange – om nogen – der har forsøgt sig med historiografiske analyser af den trods alt ganske omfangsrige virksomhedshistoriske litteratur. Netop historiografiske analyser tror jeg er nødvendige for et fags selvrefleksion, og virksomhedshistorie herhjemme mangler den mulighed og dermed muligheden for at tage bestik af nye retninger.

6. Afslutning

Dansk virksomhedshistorie er på vej op i dag. Det er der mange grunde til, og nogle af dem har jeg gjort rede for ovenfor. Der er også ved at være en infrastruktur, der muliggør en fortsættelse og styrkelse af denne blomstring, som sker parallelt med kulturhistoriens fremmarch på de historiske institutter. Set i det perspektiv, at kulturhistorien generelt er på vej frem, kan det godt ses som et paradoks, at virksomhedshistorien med dens traditionelle forankring også har vind i sejlene.

Men som jeg forhåbentlig har gjort klart, mener jeg ikke, det er et paradoks. Det må ses om et udslag af de store makrofortællingers problem. De symbolske aspekter på historiefaget, som trives i en lang række bindestregshistorier, kan også finde plads i virksomhedshistorien – side om side med de mere traditionelle tilgange, som jeg nødigt vil undvære. Hvis danske virksomhedshistorikere vil placere deres disciplin mere centralt er tiden inde til at tage bestik af udviklingen inden for både erhvervsøkonomien og historiefaget. Tiden er inde til at tage bestik af den sproglige vending.

Noter

Jeg står i taknemlighedsgæld til Anne Magnussen, Mads Mordhorst, Søren Mørch og – især – Jeppe Nevers for deres gennemlæsning af og kommentarer til forskellige versioner af denne artikel. Selv om jeg ikke har været enig i alle deres bemærkninger, har de reddet mig fra ikke så få misforståelser og fejl og bidraget til min forståelse af fænomenet »den sproglige vending«. Hvad der måtte restere af misforståelser, forsimplinger, fejl og mangler er alene mit ansvar.

Jeg vil gerne beklage, at der forekommer en del »mærkelige« ord i artiklen. Jeg har bestræbt mig på at bruge et klart sprogt, men det er svært helt at undgå de begreber, som den sproglige vending flyder over med. Det underlige og fremmedgørende sprog er så meget mere paradoksalt, som teoridannelsen netop beskæftiger sig med sprogets afgørende betydning.

1. Søren Barlebo Wenneberg, *Socialkonstruktivisme som videnskabsteori – Sisyfos' viden-skab*, Working Paper 2/2002, Institut for Ledelse, Politik og Filosofi, Handelshøjskolen i København. Arbejdspapiret kan findes på webadressen http://www.cbs.dk/departments/mpp/papers/wp2-2002.pdf. Søren Barlebo Wenneberg, *Socialkonstruktivisme – positioner, problemer og perspektiver*, København: Samfundslitteratur, er også et godt sted at begynde.
2. Der er udmærkede introduktioner til en radikal opfattelse af den sproglige vending og historiefaget i f.eks. Keith Jenkins, *Re-thinking History*, London: Routledge 1991; Keith Jenkins (ed.), *The Postmodern History Reader*, London: Routledge 1997 og Alun Munslow, *Deconstructing History*, London: Routledge 1997. Et velformuleret modangreb på den sproglige vending findes i Richard J. Evans, *In Defence of History*, London: Granta Books 1997 og mere nuancerede mellempositioner findes i Joyce Appleby, Lynn Hunt og Margaret Jacob, *Telling the Truth about History*, New York: Norton 1994 og i den suveræne introduktion til historiefaget af Ludmilla Jordanova, *History in Practice*, London: Arnold Publishers 2000, der bl.a. bruges som grundbog i metodeundervisningen på Syddansk Universitet.

   Herhjemme begyndte debatten vel for alvor i 1990 med *Den Jyske Historiker* nr. 50 med titlen *Findes historien – virkelig?*, hvor Hans Hauge affyrede startskuddet. Siden da er der kommet en række bøger og artikler om den sproglige vending og historiefaget på dansk, det meste foranlediget af det unge, dynamiske *Netværk for historieteori og historiografi*. De har udgivet flere bøger og artikler ligesom *Den Jyske Historiker* kom på banen igen i nr. 88 med den sigende titel *Historiefaget efter Postmodernismen*.

   Det til dato mest ambitiøse forsøg på dansk grund på at formulere en historieteori efter den sproglige vending er nok Dorthe Gert Simonsen, *Tegnets tid. Historieteoretiske undersøgelser efter den sproglige vending*, Københavns Universitet, Institut for Historie, 2000 (upubliceret Ph.D. afhandling). Dele af afhandlingen er publiceret i Historisk Tidsskrift og andre steder.
3. Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, London: McGraw-Hill 1966. Bogen blev udgivet i 1916 af to af Saussures studerende, Charles Bally og Albert Sechehaye, og er angiveligt baseret på deres forelæsningsnoter fra Saussures undervisning.
4. David Favrholdt diskuterer socialkonstruktivismen og eksemplet med Ramses II og tuberkulosebacillen i *Filosofisk codex. Om begrundelsen af den menneskelige erkendelse*, pp. 225-43. Bogen kan ses som et generelt opgør med konstruktivismens erkendelsesteoretiske konsekvenser.
5. Louis Hjelmslev, *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, København: Munksgaard 1943, p. 12.
6. A.F. Chalmers, *Hvad er videnskab? En indføring i moderne videnskabsteori*, København: Gyldendal 1995. Om nødvendigheden af en teori eller metode, se også Søren Mørch, »En helt anden historie om det tyvende århundrede«, i *Faber 1900-2000*, Den Faberske Fond 2001, pp. 137-43.
7. Citatet, som jeg har oversat, stammer fra p. 82 i Whites artikel »Historical Texts as Literary Artifacts« i hans *Tropics of Discourse*, Baltimore: Johns Hopkins 1978. Hayden Whites mest kendte værk, og det der var med til at introducere hele debatten til historiefaget, er *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1973.
8. Donald N. McCloskey, *The Rhetoric of Economics*, University of Wisconsin Press 1985.
9. Jan Pedersen, »*Historiens form. En sammenligning af tre versioner af Danmarks økonomiske og sociale historie ca. 1750-1810*«, *Fortid og Nutid*, 1998:3, pp. 181-218. Det skal dog nævnes, at Jan Pedersen ikke har et så radikalt syn på de fælles træk mellem skønlitteratur og

historieskrivning, som Hayden White – se også Jan Pedersen, »Metahistory«, *Historisk Tidsskrift*, 91:2, 1991, pp. 526-34.

10. Se George Lakoff og Mark Johnson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press. »Time is money« eksemplet er fra pp. 7-9. Det skal måske nævnes, at David Favrholdt i sin *Filosofisk Codex* mener, at bogen »... giver en interessant belysning af metaforisk sprogbrug, men at bogen erkendelsesteoretisk set mest minder om en skibskatastrofe.« (p. 224). Det forhindrer imidlertid ikke, at der eksisterer en stadig mere omfangsrig forskning inden for områder som metaforteori og det såkaldte blending, hvor en af pionererne er amerikaneren Mark Turner, der bl.a. har udgivet *The Literary Mind*, New York. Oxford University Press 1996.
11. Ludmilla Jordanova, *History in Practice*, London 2000, kap. 5.
12. Eftersynet er i øvrigt allerede i gang. Se blot diskussionen i de sidste fire numre af *Historisk Tidsskrift* (vol. 101:1+2 og 102:1+2) mellem primært Dorthe Gert Simonsen og Bent Egå, hvor Egå har sat sig for at forsvare Erslev mod alle ondsindede angreb. Det er ulyksaligt at diskussioner af kildekritikken herhjemme så ofte skal ende med en diskussion for eller imod Erslev, men det er måske et meget godt eksempel på sprogets performativitet, fordi den dominerende diskurs har været »Erslevsk«?
13. Det er givetvis ikke min originale tanke, men jeg har fremsat den på workshoppen »European Business under German Domination, 1939-1945«, hvor jeg holdt det afsluttende indlæg »Dealing with the Problem of Business and German Hegemony 1939-1945.« Indlæggene fra workshoppen er under udgivelse af Syddansk Universitetsforlag med Joachim Lund som redaktør.
14. Begreber, deres skiftende betydning over tid og kampen om denne betydning er så tilpas interessant, at den tyske historiker, Reinhart Koselleck, har brugt hele sit lange arbejdsliv på at arbejde med det. Han har bl.a. udgivet bogen *Futures Past. On the Semantics of Historical Times*, Cambridge, MA: MIT Press 1985, hvor han analyserer, hvordan begrebers anvendelse og betydning påvirker den sociale virkelighed.

    På dansk har Jeppe Nevers skrevet en fortrinlig og overordentlig indsigtsfuld introduktion til Reinhart Koselleck. Artiklen *Den historiske tids semantik. En introduktion til Koselleck's begrebshistorie* er under publicering på Syddansk Universitetsforlag i en bog, som jeg redigerer.
15. Diskursanalysen bliver i stigende grad taget op af historikere, navnlig studerende. Så vidt jeg ved, er der endnu ikke lavet en virksomhedshistorisk analyse med udgangspunkt i diskursteorien, men der er ingen tvivl om, at det kan være frugtbart for en lang række problemstillinger. Nyttige introduktioner til diskursanalysen på dansk er bl.a. Marianne Winther Jørgensen og Louise Phillips, *Diskursanalyse som teori og metode*, Roskilde Universitetsforlag 1999 og Niels Åkerstrøm Andersen, *Diskursive Analysestrategier. Foucault, Koselleck, Laclau, Luhmann*, København: Nyt fra Samfundsvidenskaberne 1999. Endelig har Dansk Center for Diskursteori i samarbejde med Roskilde Universitetsforlag oprettet hjemmesiden www.diskurs.dk, der bl.a. indeholder et meget nyttigt skærmkursus i diskursanalyse.
16. http://www.fritzhansen.com/republic.asp
17. http://www.kunde.dk/kunde.asp?kt=cases/FritzHansen/index.html&sm=cases/2&bm=1
18. Theodore M. Porter, *Trust in Numbers. The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*, Princeton University Press 1995, kapitel 5.
19. Ole Lange, *Juvelen der blev til skrot. Kampen om B&W 1945-1996*, København: Gyldendal 2001.
20. Hans Chr. Johansen, *Industriens vækst og vilkår, 1870-1913*, Odense: Odense Universitetsforlag 1988, p. 299.
21. Annoncen, der har været bragt i både *Bo Bedre* og det internationale design- og livssstilsmagasin *Wallpaper*, kan ses på Fritz Hansens websiden på adressen http://www.fritzhansen.com/text/republic/the_reserves.pdf.

    Om selviscenesættelsen og den klassificering af sig selv og andre, der følger med forbrug kan man bl.a. læse i Pierre Bourdieu, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, London: Routledge 1984 (fransk version 1979) og i Henrik Dahl, *Hvis din nabo var en bil. En bog om livsstil*, København: Akademisk Forlag 1997. Mere specifikt om Fritz Hansen og møblers (herunder Æggets) betydninger kan man læse i Mette Dalby, *Smag, forbrug og livsstil – optikker på dansk møbeldesign 1940-1960*, Upubliceret speciale, Institut for Kunsthistorie, Aarhus Universitet 2001. Et bredere perspektiv på danske arkitekttegnede møbler findes i Per H. Hansen, *Bo rigtigt! Møbelklassikerne, boligen og den gode smag*, Center for Historie, Syddansk Universitet 2002. Om møbler og deres betydning i almindelighed, se den fremragende bog af Leora Auslander, *Taste and Power. Furnishing Modern France*, Berkeley: University of California Press 1996.

22. Thorkild Kjærgaard, »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, *Fortid og Nutid*, 28, 1979-80, pp. 82-95.
23. Thorkild Kjærgaards artikel er oprindelig udgivet i en pjece af Dansk Industri, men den kan også findes i *Rubicon*, 1999 nr. 7 Center for Historie, Syddansk Universitet, pp. 5-11.
24. Søren Mørch, *Den sidste Danmarkshistorie. 57 fortællinger af fædrelandets historie*, København: Gyldendal 1996.
25. Per H. Hansen, *Da sparekasserne mistede deres uskyld. En historie om sparekasser og samfund i opbrud*, Odense: Odense Universitetsforlag 2001.
26. Walt Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambridge: Cambridge University Press 1960; Alexander Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, MA: Belknap 1962.
27. Om kulturhistorie og mikrohistorie, der bygger på en semiotisk tilgang og altså ikke kan reduceres til »bare« at være historie på mikroniveau, kan der bl.a. læses i Palle Ove Christiansen, *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*, København: Samleren 2000 og i *Den Jyske Historiker*, nr. 85, 1999 med titlen *Mikrohistorie*. Endelig har Morten Thing og Gert Sørensen udgivet en samling af Carlo Ginzburgs artikler om mikrohistorie i antologien *Spor. Om historie og historisk metode*, København: Museum Tusculanums Forlag 1999.
28. Joseph A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development. An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*, Harvard University Press 1934 (første udgave på tysk 1912).
29. Alfred Chandler, *The Visible Hand*, Harvard University Press 1977 og *Scale and Scope*, Harvard University Press 1990.
30. Michael E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations*, Harvard University Press 1990.
31. Douglass C. North er en af de mest kendte repræsentanter for New Institutional Economics skolen. Han har bl.a. skrevet *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press 1990.
32. En fremragende introduktion til virksomhedskultur findes i Joanne Martin, *Organizational Cultures, Mapping the Terrain*, Thousand Oaks: Sage 2002. På dansk har Majken Schultz skrevet den ikke helt så suveræne, men stadig anvendelige *Kultur i Organisationer. Funktion eller symbol*, København: Handelshøjskolens Forlag 1990. Clifford Geertz er en af de mest indflydelsesrige antropologer, og hans essay om den balinesiske hanekamp læses med lige stor alvor af både historiestuderende og handelshøjskolestuderende. Næsten. Artiklen findes optrykt i Geertz' artikelsamling *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books 1973.
33. Pointen om, at socialhistorien også kan komme med her, har jeg fra en inspirerende artikel af Marianne Rostgaard, »Industriledernes historie som socialhistorie eller kulturhistorie«, i Helge Gamrath (red.), *Fra tid til anden. Historiske og historiografiske afhandlinger*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag 2002.
34. Mig bekendt foreligger der kun ét forsøg herhjemme på en større analyse af en virksomhedskultur i et historisk perspektiv. Det er Jørgen Gleerups *Organisationskultur som læreproces og kommunikation. Svendborg Fingarveri, 1931-1990.*

Teknologi og industridynamik

– erhvervshistorien som testlaboratorium

AF KURT PEDERSEN OG JESPER STRANDSKOV

Der er tradition for at se teknologien som en væsentlig udviklingsdrivende kraft på makroniveau, virksomhedsniveau og industriniveau. Siden Schumpeter har sondringen mellem opfindelse, innovation og diffusion været en frugtbar ramme for analyse af tekniske fremskridt. Mod slutningen af 1990'erne udviklede professor Clayton Christensen ved Harvard Business School en ny tænkning omkring teknologiens betydning for virksomheders og branchers udvikling. Med hans udtryk var såkaldte »disruptive technologies« eller i en fordansket udgave »nedbrydende teknologier« et udbredt fænomen. Betegnelsen angiver, at vindende teknologier typisk er billigere, enklere at anvende og har en ringere behovsopfyldelse end de herskende. Da udviklingshastigheden i de tekniske løsninger inden for en given teknologi bevæger sig hurtigere end brugerkravene, vil de nye og billige løsninger med tiden vokse sig ind i de tunge kundesegmenter og så at sige overhale de gamle indenom. De anvendes og formidles typisk af nye spillere i brancherne, og de gamle og dominerende virksomheder opdager først for sent, hvor udviklingen bærer hen. En væsentlig del af Clayton Christensens tænkning retter sig mod de forhold, der betinger dette reaktionsmønster, og som er afgørende for den nye teknologis spredning. Der er tale om en »model«, som omfatter såvel innovationens karakter som dens diffusionsmønster. Der redegøres her for Clayton Christensens tænkning med inddragelse af eksempler fra nyere og ældre erhvervshistorie, og det vurderes, hvorledes erhvervshistorien kunne inddrages mere aktivt i afprøvningen af modellen.

1. Innovationers betydning i økonomisk teori

Undersøgelser af teknologiudviklingen, dens natur og konsekvenser har aldrig været nogen paradedisciplin for den økonomiske videnskab. Det dominerende paradigme, den neoklassiske teori, opstod for godt hundrede år siden efter en voldsom metodestrid med den klassiske økonomi og den tyske katedersocialisme, der var kørt fast i forsøgene

på at forstå sociale og økonomiske fænomener. Det sejrende paradigme var formelt set elegant – inspireret af den matematisk baserede naturvidenskab – og viste sig snart at give den samfundsvidenskabelige tænkning fornyet kraft og energi. Ud med badevandet røg samtidig et enkelt barn, thi klassikernes økonomiske tænkning havde – lejlighedsvis – inddraget det teknologiske aspekt i den økonomiske udvikling.

Adam Smith (1776) skrev i den industrielle revolutions første morgengry, men havde alligevel øje for, hvordan ekspanderende markeder skabte forudsætningerne for arbejdsdeling og dermed øget produktivitet. Og arbejdsdelingen gjaldt, ifølge Smith, også den videnskabelige produktion og dens afsmitning på maskinerne. I tredje bind af *Das Kapital* (1894) gav Marx – som måske nok var mere betydningsfuld som historiker end som økonom – en fremstilling af konkurrence, investeringer og teknologi, som fortsat må respekteres for dens forståelse af mekanismerne i en kapitalistisk konkurrenceøkonomi. Selv den analytisk brillante, men knastørre Ricardo (1821) inkluderede i sin sidste udgave af sine *Principles* (1821) et afsnit – »on machinery« – om det tekniske fremskridts betydning for samfundets vækst og fordeling.

Det var dog med Joseph A. Schumpeters kombination af teknologi og entrepreneurship – de såkaldte »industrikaptajner« spillede en betydelig rolle i hans forståelse af den erhvervsmæssige udvikling – der for første gang opstod en mere analytisk betonet og ambitiøs tilgang til den teknologiske udvikling på virksomheds- og industriniveau. I sin grundfilosofi var han påvirket af Marx – det gjaldt således troen på monopolers overlegenhed såvel som den koncentration af økonomisk og kommerciel magt, det kapitalistiske system uundgåeligt ville udvikle sig hen imod. I sin forståelse af de underliggende processer var inspirationskilden imidlertid den østrigske skole og dens analyse af markedsprocessernes tidsmæssige dimension.

I Schumpeters teknologitænkning var det ikke mindst sondringen mellem invention, innovation og diffusion, der skulle vise sig empirisk frugtbar. Ved invention forstod Schumpeter selve den teknisk-videnskabelige opfindelse, ved innovation derimod dens kommercielle ibrugtagen og ved diffusion dens spredning til forskellige udbydere og kunder. Innovationsbegrebet er det centrale, selv om termen bruges i flere betydninger – om produktet, om processen og engang imellem om tidspunktet for introduktionen.

Den umiddelbare schumpeterianske eftertid var makroøkonomiens glansperiode – og det var ikke her, hans tanker om tekniske fremskridt

havde mest medgang. Tværtimod var den præget af kortsigts- og efterspørgselsperspektiverne, og selv, hvor det lange sigt kom ind – som i vækstteorien – kom teknologien ind som en eksogent fastlagt parameter. Da pendulet svingede tilbage, og virksomhederne og mikrosammenhængene atter kom i fokus, ændrede billedet sig imidlertid. Især i de nyere virksomhedsteorier, hvor teknologi, dynamik, ledelse og strategi spiller centrale roller, kommer Schumpeter atter til værdighed, Dosi (1984), Nelson & Winter (1982), Dosi, Nelson og Winter (2000). Der er endvidere opstået en omfangsrig industriøkonomisk literatur, hvor teknologi og teknologispredning spiller en betydelig rolle, Lipczynski og Wilson (2001).

Den økonomiske litteratur om teknologi og teknologiudvikling sondrer som nævnt mellem spredningen af innovationen og selve innovationen. En gammel skillelinie går mellem et udbuds- og et efterspørgselsorienteret syn: Opstår ideer og nye produkter på foranledning af udbyderne, hvorefter de markedsføres for enten at »fejle eller sejle«, eller kommer innovationerne, fordi de efterspørges af kunder, der er i stand til at kommunikere deres behov til (lydhøre) udbydere? Denne debat afspejles i litteraturen som sondringen mellem *technology push* eller *demand pull*.

2. *Teorien om disruptive teknologier*

Clayton Christensen har i sit værk »The Innovator's Dilemma« fra 1997 opstillet en teoriramme for innovationers udvikling og spredning. Christensen er professor ved Harvard Business School, men har også en grad i ingeniørvidenskab. Det interessante i Christensens teori er dens evne til at kombinere tre perspektiver på innovationers udvikling: Den rent tekniske synsvinkel, den markedsdynamiske og det virksomhedsrelaterede problem at fastholde og udbygge kompetencer og konkurrencekraft i en turbulent verden. *Figur 1* (side 36) giver et overblik over problemkomplekset.

Den tekniske udvikling, markedsdynamikken og (fastholdelsen af) virksomhedens kompetencer og konkurrencekraft skaber i alt fire foreningsmængder. For det første fastlægges samspillet mellem teknologiudvikling og opbygning/fastholdelse af kompetencer behovet for *tilpasning* af virksomhedens organisation, ressourcer og processer. For det andet definerer markedsdynamikken og hensynet til virksomhedens konkurrencekraft de beslutningskriterier, som ledelsen må opstille med hensyn til de (ændringer i) kundegrupper og kundebehov, virksomheden vælger at betjene – og hvilke den afskærer sig fra. Med en måske

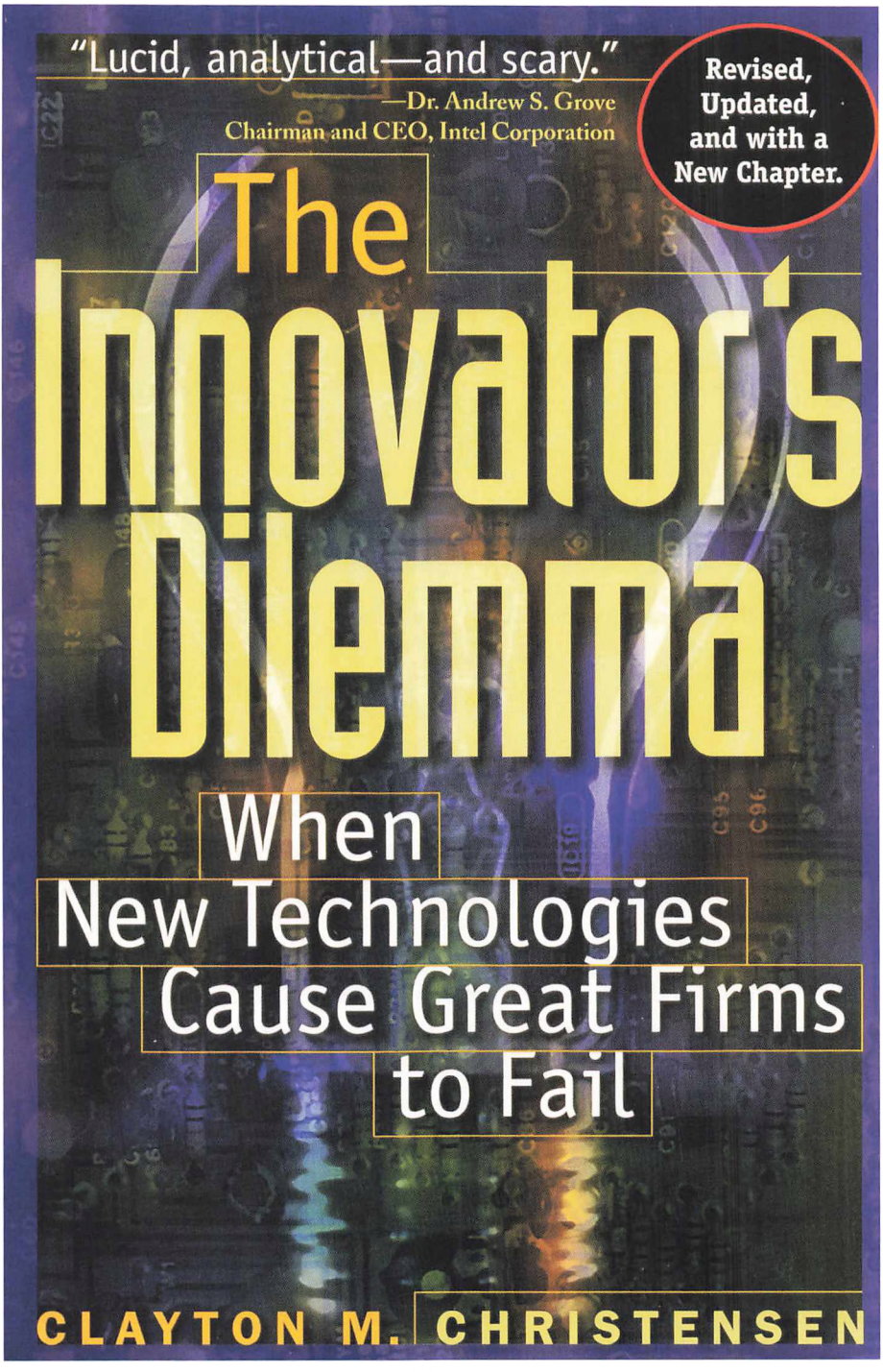

Clayton Christensens bog The Innovator's Dilemma udkom i 1997 og vakte straks betydelig opmærksomhed.

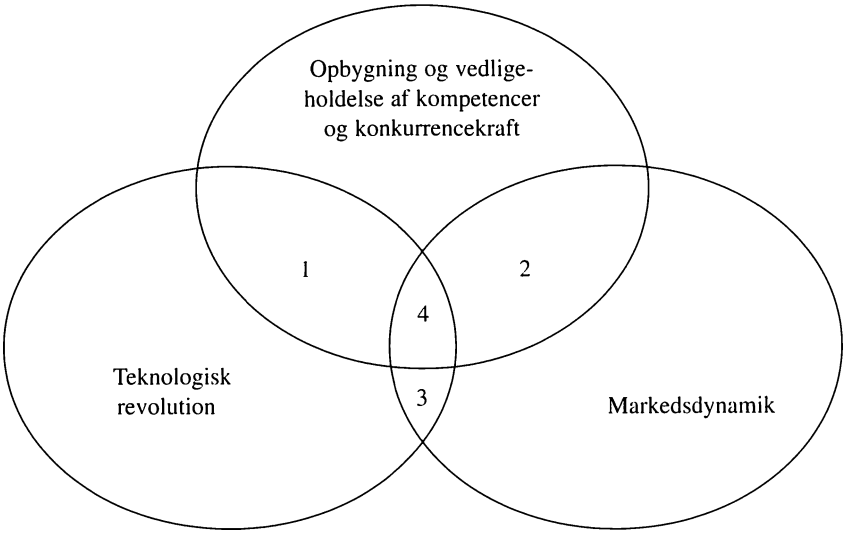

Figur 1. Grundelementerne i Clayton Christensens teknologimodel

1. Tilpasning af organisation, processer og strategi
2. Værdigrundlaget – beslutningsprocedurer og -kriterier
3. Disruptive teknologier
4. Forretningsmodellen

lidt ukonventionelt sprogbrug benævner Clayton Christensen disse kriterier for virksomhedens *værdigrundlag*.

I Christensens univers spiller »disruptive technologies« – »nedbrydende teknologier« – en stor rolle. De repræsenterer nemlig de innovationer, der i særlig grad laver ravage i markedsdynamikken ved at tilbyde enklere og billigere løsninger af kundebehov, end markedet traditionelt kan, jf. nedenfor. Overlappet mellem disruptive teknologier og markedsdynamikken definerer den tredie fællesmængde. Den fjerde fællesmængde, som omfatter alle tre grundelementer, er Christensens *forretningsmodel.* Begrebet er gennem de senere år blevet opdyrket af en hel stribe teoretikere og management-guruer; et af de bedst kendte bud på en forretningsmodel er Hamel (2000). I forhold hertil udmærker Christensens sig ved at være mere fokuseret samt med en stor vægtning på de teknologiske drivkræfter.

Christensen er primært blevet kendt for sit nye begreb – *disruptive technology.* Så meget, at der er en tilbøjelighed til, at det skygger for de øvrige sider af hans teoriramme. Det er uheldigt, fordi nogle af hans mest kreative tanker netop retter sig mod virksomhedens beredskab og håndtering af de udfordringer, disse teknologier udgør.

Christensen definerer teknologier som *processer*, der transformerer inputs til mere værdifulde outputs – varer eller tjenester (Christensen, 1997). Ny teknologi fører som regel til andre produkter eller ydelser – og de benævnes *sustaining technologies* (bevarende teknologier). De kan være radikale, men er langt overvejende af inkremental natur, og undertiden fører en ny teknologi til en *enklere ydelse eller løsning*, i hvert fald på det korte sigt. Til gengæld er det nye produkt ofte mindre, enklere og/eller billigere. Når Christensen kan få en teori ud af de disruptive teknologier, skyldes det den fundamentale forudsætning, at væksten i en given teknologis præstationer er højere end væksten i kundernes krav. Kunderne føler ikke nødvendigvis behov for alle de egenskaber, produktet repræsenterer. I denne proces kan produkter blive for komplekse og multifunktionelle – og dyre. Derved skabes der plads til nye, enklere og billigere løsninger. Og det er just, hvad de *disruptive teknologier* tilbyder. *Figur 2* er en reproduktion af Christensens mest kendte figur, som afspejler denne dynamik.

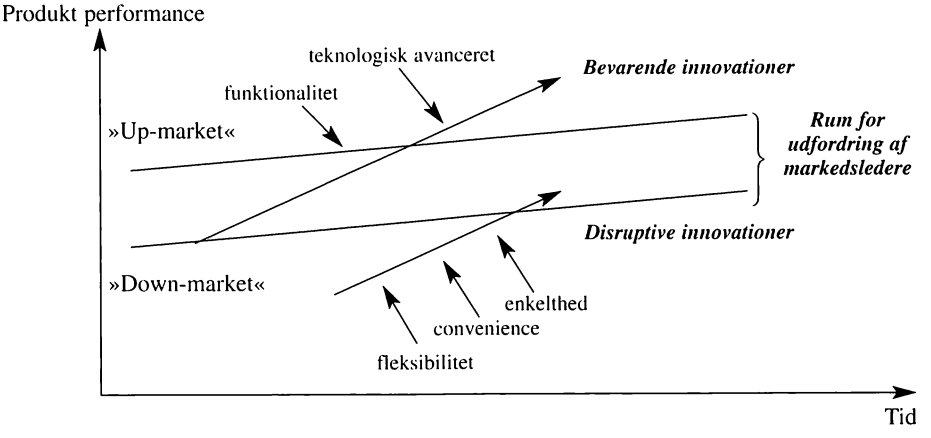

Figur 2. Branche og industridynamikken ifølge Clayton Christensen
Kilde: Clayton Christensen (2001)

En stor del af Christensens værker optages af eksempler på, hvordan disruptive teknologier har revolutioneret en branche eller et markedsområde. Det nye og enklere produkt, eller den nye og tilpassede forretningsform, bliver introduceret af en ny udbyder på markedet. De førende virksomheder opfatter det ikke rigtigt – eller de opfatter det måske nok, men fatter ikke de hermed forbundne risici. Det manglende

beredskab bliver det første søm i deres ligkiste, og der kommer hurtigt flere, efterhånden som den nye teknologi »vokser op igennem« kundesegmenterne og derved bliver den almindelige måde at dække kundernes behov på.

Tænkningen er schumpetersk i den forstand, at en entrepreneur – en »iværksætter« af en ny løsning – opnår markedsmagt og tjener et overnormalt afkast. Den er snævrere end Schumpeter i den specifikke vægt på, at den sejrende teknologi er enkel og billig. Og med mere vægt på efterspørgselssiden. Det er gennem identifikation af overtilfredsstillede kunder, den nye teknologi kaldes frem. På dette punkt slås der bro til den østrigske tradition med dens vægt på markedsprocessens dynamik og entrepreneurens funktion: At finde rentable anvendelser for ressourcerne og derigennem skabe en aflønning til iværksætterfunktionen.

3. To industrihistoriske eksempler

Udgangspunktet for Clayton Christensens analyser er, at en hvilken som helst industrigren eller branche historisk er præget af en dominerende forretningsmodel. Man kunne tale om en form for forretningstænkning – eller forretningslogik – det vil sige en bestemt måde at konkurrere på. Ved at studere en lang række brancher, spændende over såvel høj- som lavteknologiske brancheområder mener han at have fundet fællesnævnere i de udviklingsforløb, de respektive industrier har gennemløbet. Christensens studier omfatter blandt andet detailhandelen, maskinindustrien, PC/computerbranchen og automobilbranchen.

Nøglen til forståelsen af industridynamikken ligger i følge Christensen i de såkaldte nedbrydende innovationer – disruptive technologies – som opstår med mellemrum i næsten alle brancher. Mønsteret, der går igen, er, at hovedparten af de veletablerede konkurrenter driver en branches teknologiske og markedsmæssige udvikling ved at satse på bevarende (»sustainable«) innovationer, der typisk forbedrer produkters og ydelsers teknologiske formåen (ydeevne, tekniske specifikationer etc.), ligesom produkterne bliver teknologisk mere og mere forfinede. Dette har en tendens til at skabe en hastigere teknologisk udvikling i forhold til, hvad markedet og den kommercielle efterspørgsel kan absorbere.

Dermed opstår et markedsmæssig tomrum, der skaber plads til nye konkurrenter, der forstår at satse på et nyt opdukket (»emerging«) marked. Christensen argumenterer for, at hans model om disruptive teknologier udgør en nyttig ny teori, der ikke blot er i stand til at forudsige,

hvor konkurrencen i en hel branches forretningssystem vil opstå, men også hvor i branchens produktions- og afsætningsled gevinstmulighederne – potentielt – ligger. Ifølge Christensen er hans teori overraskende i den forstand, at det fremtidige indtjeningspotentiale ikke ligger der, hvor de fleste – og især de teknologi- og markedsdominerende – udbydere har deres markedspositioner.

Nedenfor redegøres for Clayton Christensens tænkning i forbindelse med at forklare henholdsvis detailhandelens og computerbranchens udvikling.

Detailhandelen

Historisk peger Clayton Christensen på, at detailhandelens opgave altid har drejet sig om at reducere usikkerheden i bytterelationen mellem vareproducenten og den endelige forbruger, (Christensen, 2000). Det vil sige at få placeret det rigtige produkt (kvalitet, udformning, design etc.) på det rigtige sted (lokalisering) til den rigtige pris og på det rette tidspunkt.

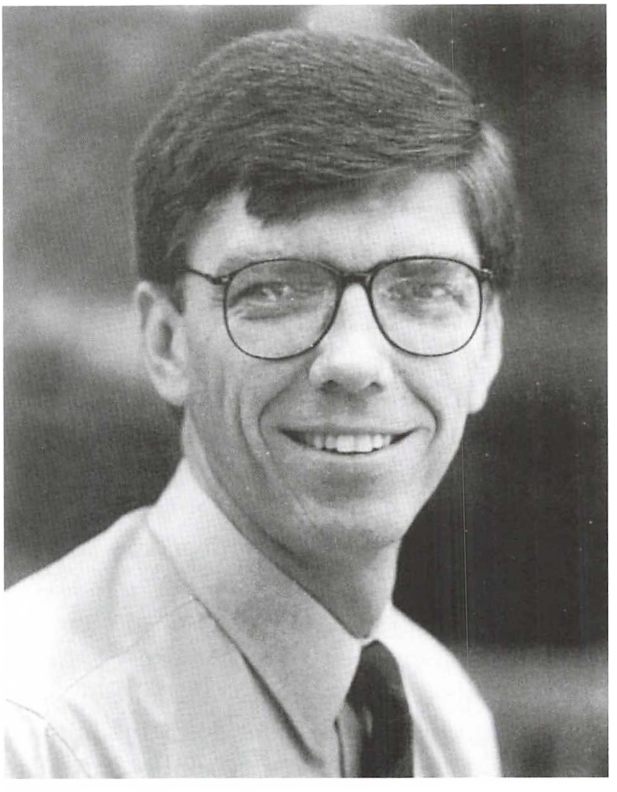

Clayton Christensen, f. 1952, professor ved Harvard Business School.

Den måde, detaillisterne har løst denne opgave på, har i følge Christensen ændret sig på grund af disruptive teknologispring. Disse har medført, at nye forretningsmodeller og spilleregler er blevet indført og således omdefineret detailhandelens basale økonomiske betingelser og succeskriterier. På tværs af historiske perioder har detailhandelens indtjeningsevne (økonomiske succes) været bestemt af henholdsvis bruttoavancen pr. produkt samt varens omsætningshastighed. Disse bestemmende faktorer har altid været gældende, påstår Clayton Christensen.

Inden for detailhandelens udvikling ser Clayton Christensen fire bølger af disruptive ændringer. Fra 1850'erne voksede grossist- og detailhandelen i den vestlige verden frem med udgangspunkt i *den lokale købmandsbutik*. Forretningen var især opbygget med henblik på at holde lagre, yde personlig service samt yde kredit. De lokale købmænd måtte som konsekvens heraf prissætte deres produkter forholdsvis højt. Indtjeningsevnen var ved denne forretningsmodel båret af henholdsvis en lav omsætningshastighed og en høj bruttoavance pr. solgt enhed.

I slutningen af 1800-tallet skete det første nedbrydende teknologispring inden for detailhandelen med fremvæksten af *varehusene*. Varehuset var i forhold til den lokale købmand mindre god til at tilfredsstille kundernes behov for personlig betjening, specifik varekendskab etc. Derimod var varehuset købmandsbutikken langt overlegen i forhold til at kunne tilbyde et forholdsvis bredt varesortiment. Samtidig kunne kunden altid finde den vare, han/hun måtte ønske – samlet på et centralt sted. Det, at varehuset fungerede som en magnet for kunderne, betød en øget vareomsætning – og dermed var kravet til at holde lagre mindre. Denne nye type forretningsmodel var særdeles konkurrencedygtig, fordi varehuset i forhold til den lokale købmand kunne opretholde lavere priser, uden at det gik ud over den gennemsnitlige indtjeningsevne. Hurtig omsætningshastighed i kombination med en lavere bruttoavance pr. vare var den forretningsmodel, der gav varehuset eksistensberettigelse og derved et rimeligt afkast af den investerede kapital.

Et væsentligt bidrag til, at varehusene nød betydelige konkurrencefordele, var udbredelsen af jernbanerne. Med den nye infrastruktur blev enhedsomkostningerne til indkøb langt lavere end tidligere, ligesom kunderne billigt kunne lade sig transportere frem til varehuset. Varehuset fandt også en måde til at kompensere for den ringere kundeservice. I starten tilbød varehusene et forholdsvis standardiseret produktsortiment, men efterhånden, som deres omdømme i kundernes bevidsthed steg, blev deres »brand« et væsentligt surrogat for produkternes pålide-

lighed og formåen. Tænk blot på velrenommerede navne som Marshall Field og R.H. Macy i USA samt Illum og Magasin i Danmark.

Samtidig med varehusenes udbredelse opstod grundlaget for en anden innovation i salgs- og markedsføringsmetoderne: *Katalogsalget*. Innovationen havde karakter af at være bevarende – ikke disruptiv. Katalogsalget opstod i begyndelsen af 1900-tallet og fik især betydning på store geografiske markeder som f.eks. USA, karakteriseret af store fysiske afstande mellem byerne. Ved gennem katalogsalg at kunne tilbyde de store og tyndt befolkede landdistrikter et bredt varesortiment solgt direkte til husstanden – uden de store ekstraomkostninger – blev der åbnet op for et helt nyt marked – en hel ny kundegruppe – landbobefolkningen. Det, at kunne tilbyde en byttegaranti, kom til at fungere som substitut for personlig service. Sears i USA og senere Daells Varehus i Danmark kom til at stå som eksponenter for en sådan anden bølge i detailhandelens udvikling. Katalogsalget havde som forretningsmodel sin storhedstid i mellemkrigsperioden.

I den første efterkrigstid muliggjorde udbredelsen af privatbilismen et nyt teknologispring inden for detailhandelen: Fremvæksten af *butikscentre* i byerne (»shopping malls«). Selv om butikscentrene udgjorde en trussel for varehusene, var der ikke her tale om en disruptiv teknologi inden for salg og markedsføring. Butikscenteret repræsenterede de samme underliggende fordele som varehuset, blot bedre. Som forretningsmodel havde butikscenteret især fordele i tilknytning til dets evne til at kunne tiltrække flere kunder, hvilket bl.a. hang sammen med, at butikscentret ikke blot kunne tilbyde et bredt, men også langt dybere produktsortiment (flere varianter inden for hver produktkategori). I en lang periode var varehusene i stand til at konkurrere på deres »brands« – så længe kunderne var loyale over for »brandet«.

Bilismen skabte i 1950'erne og 1960'erne yderligere forudsætninger for, at detailhandelen kunne lokalisere forretninger og butikker i de store byers yderdistrikter (lave huslejer) – tæt på hovedindfaldsveje og store boligområder. Det blev grundlaget for en helt ny forretningsmodel: Udbredelsen af *discountbutikker*. I følge Clayton Christensen repræsenterede discountbølgen et disruptivt teknologispring, idet man konkurrerede på grundlag af en helt anden model: Ekstremt lave omkostninger, lav servicegrad og høj omsætningshastighed. Derved kunne man målrettet konkurrere på prisen.

Ligesom i varehusenes tidlige år koncentrerede discountbutikkerne sig om de simple varer – typisk dagligvarer. Sortimentet var i begyndelsen både smalt og ikke særligt dybt med markedsføring af de mest

kendte producentmærker inden for alle kategorier. Betjening, butiksindretning, produktindpakning og -emballering blev holdt til det allermest nødvendige. Da discountbutikkerne invaderede den lave ende af markedet, lukkede varehusene systematisk de afdelinger og produktkategorier, der blev truet af priskonkurrencen, og bevægede sig højere op i markedet, hvor produkternes egenskaber er mere komplekse og vanskeligere at kommunikere.

Den fjerde – og indtil videre – sidste detailhandelsbølge opstod i følge Christensen i slutningen af 1990'erne med indførelsen af e-handel. Her udviklede en ny forretningsmodel sig, der potentielt kan revolutionere detailhandelen. Indtil videre har vi kun set de spæde konsekvenser af internethandel og e-business.

Computerbranchen

Teorien om disruptive innovationer er også blevet anvendt på analysen af computerbranchens historiske udvikling. I denne branches pionerperiode fra 1960'erne til begyndelsen af 1980'erne, da markedet for mainframe computere var under udvikling, var det afgørende, at hele branchens forretningssystem var stærkt integreret, fordi måden, hvorpå computeren teknologisk blev udviklet og designet, hang uløseligt sammen med den måde, den blev produceret på. Også salget og markedsføringen af de store mainstream computere afhang af forskning, produktudvikling og fremstilling, fordi der herskede stor grad af usikkerhed om kundebehovene og kundefunktionerne.

Frem til begyndelsen af 1980'erne var det primært erhvervskunderne (virksomhederne), computerbranchen betjente. Vertikal integration var garant for, at udbyderne kunne styre hele produktions- og afsætningskæden (værdikæden) fra forskning og udvikling, over fremstilling, marketing og salg til den endelige forbruger. IBM formåede tidligt dette. F.eks. kontrollerede IBM 70 % af markedet og opnåede 90 % af computer-branchens samlede indtjening i begyndelsen af 1980'erne, jf. Christensen et al. (2001).

Det samme kan konstateres i andre brancher, f.eks. bilindustrien (Ford og General Motors som de mest integrerede selskaber i deres mest succesfulde perioder), fotokopiering (Xerox), oliebranchen på tilsvarende trin i disses branchers udvikling. Disse selskabers produkter baserede sig på forbundne værdikæder. De tætte forbindelser imellem branchens enkelte værdikæder var hensigtsmæssige, fordi de skubbede grænserne for produkternes tekniske formåen.

På et eller andet tidspunkt oversteg produkternes tekniske formåen

det, som den gennemsnitlige forbruger efterspurgte. Tendensen var, at teknologi- og markedsledere som f.eks. IBM især var optaget af at udvikle produkterne efter de behov, de mest krævende eller sofistikerede kunder efterspurgte – de såkaldte »lead-users«. Dermed opstod der nye markedsmuligheder og nicher rettet imod de mindre krævende kundegrupper i markedet, der i højere grad lagde vægt på andre produktegenskaber end blot teknisk formåen.

Det tvang computerudbyderne til at konkurrere på en anden måde, der især betonede en højere grad af fleksibilitet til at håndtere kundekravene, at ramme mindre nicher, hvor gevinstmulighederne var mindre – i hvert fald i starten. Kravene var dermed at udvikle og designe modulære produkter, hvor grænsefladerne imellem komponenter og delsystemer kunne blive klart specificerede. Sådanne grænseflader har det med at udvikle sig til branchestandarder. Udviklingen af modulære arkitekturer bidrog til, at virksomhederne hurtigere kunne introducere nye produkter, idet tekniske delsystemer løbende kunne forbedres, uden at produkterne skulle redesignes hver gang. Udbyderne kunne blande og matche de bedste produkter fra de bedste underleverandører. Når modulære opbygninger udvikler sig til branchestandarder, er integrationen af de enkelte led af branchens værdikæde ikke særlig påkrævet for, at en virksomhed opnår succes.

Dette kan forklare, hvorfor én af computerbranchens revolutionære udbydere – den amerikanske virksomhed Dell – fra begyndelsen af 1990'erne blev succesfuld. Dell voksede sig ikke stor og opnåede ikke betydelige markedsandele, fordi selskabets produkter var bedre end de traditionelle udbydere som f.eks. Compaq, IBM eller andre. Derimod formåede Dell tidligt at aflæse skiftet i branchens konkurrencemæssige spilleregler, der gik fra tidligere at kunne konkurrere på teknisk produktformåen til i højere grad at blive et kapløb om hurtigt at introducere nye produkter, øge fleksibiliteten samt at konkurrere på en lav pris til en acceptabel produktformåen (kvalitet, design, ydeevne m.v.).

Det blev baggrunden for, at en konkurrencemæssig styrkeposition ikke mere kom til at bygge på at eje og styre vertikalt integrerede værdikæder, som f.eks. IBM oprindelig kunne. De dominerende, integrerede virksomheder blev erstattet af specialistvirksomheder på hvert værdikædetrin, der konkurrerede i det horisontale konkurrencebillede. Det gjaldt inden for komponentfremstilling, samling af PC'ere, salg og distribution etc.. Man kan tale om, at hele branchens forretningssystem blev skåret op på tværs. Dell udviklede en forretningsmodel, der passede til disse nye branchekrav. Den byggede i højere grad på at have ad-

gangen til kunderne – privat- og erhvervskunder – hvorfor informationsteknologiske løsninger, evne til at individualisere og »skræddersy« produkter til specifikke kundebehov fik en afgørende betydning – sammen med den lavere pris.

Clayton Christensens undersøgelser af computerbranchen kan endvidere give bidrag til at forklare, hvorfor store markedsdominerende virksomheder som f.eks. IBM begik en række strategiske fejltagelser med hensyn til, hvor de skal fokusere deres ressourcer og indsatser inden for givne brancherammer. Forklaringerne skal ifølge teorien om de disruptive forandringer først og fremmest findes i disse selskabers interne forhold – den måde, de organiserede sig på; i virksomhedernes grundlæggende værdier, samt de måder, hvorpå virksomhederne fordelte ressourcer, investeringer m.v. (Christensen et al., 2001).

4. Erhvervshistorien som testlaboratorium

Baseret på en lang række branche og virksomhedsstudier argumenterer Christensen for, at begrebet disruptive teknologier er essentielt for at forstå en industris udviklingsforløb. Det er naturligvis et rent empirisk anliggende at få denne hypotese af- eller bekræftet. For at nærme sig problemet kunne det være hensigtsmæssigt at opstille en række modhypoteser, som i princippet kunne være ligeså plausible for branchens udvikling. Udbud og efterspørgsel af varer er bestemt af en lang række forhold. På efterspørgselssiden blandt andet præferencer og forventninger, og på udbudssiden bl.a. af teknologi og faktorpriser. Bag disse overordnede begreber har den erhvervsøkonomiske litteratur fundet frem til mere forretningsorienterede tilgange.

Derek Abell (1980) fremlægger en model, hvor et forretningsområde defineres i tre dimensioner, nemlig den anvendte teknologi, de betjente kundegrupper og de kundefunktioner, som bliver tilfredsstillet. Disruptive teknologier kan i dette lys fortolkes som innovationer rettet mod kundegrupper med mindre krav til kundefunktionerne end de gennemsnitlige, og som derfor vil stille sig tilfreds med den nye teknologi. Det er dog ikke nødvendigvis nogen enkelt sag at bestemme, hvorvidt den nye teknologi nu også er disruptiv. Et eksempel er skibsmotorer.

Omkring år 1900 var dampen helt dominerende for (større) skibe; men Otto Diesels patent fra 1892 var en mulig konkurrerende teknologi. Et par tidlige forsøg løb på grund, og B&W blev den første seriøse udbyder i perioden op til 1. Verdenskrig. Det var langtfra nogen let sag at få kombineret viden om den nye fremdrivningsteknik med skibsbyg-

ningskunsten, og introduktionen af diesel blev en langstrakt »trial-and-error« proces, hvor entusiastiske skibsredere blev nøglefigurer. FoU (forskning og udvikling) kom aldrig til at antage voldsomme dimensioner, men dieselmotorerne blev udviklet gennem en lang række inkrementelle forbedringer og blev dampen overlegen. De tekniske fremskridt blev patenteret – B&W tog i hundredvis – og det andet grundelement i forretningsmodellen var selskabets omfattende netværk af licensproducerende værfter verden over. Var dieselteknikken disruptiv? Den angreb ikke »nedefra«, for det var de mere avancerede redere, herunder Lauritzen, der bakkede den op. Den var ikke enklere, vel snarest tværtimod. Og det tog et pænt stykke tid, før den blev billigere end den traditionelle metode. Svaret er nok nærmest »nej« – der var ikke tale om en disruptiv teknik, da »kronjuvelen« i dansk industri – B&W – kom til verden.

Nu skal man være noget af en hårdhændet falsifikationist for at afvise Christensen på basis af et enkelt eksempel. Men diesel-tilfældet afslører i det mindste, at det kan være vanskeligt i praksis at afgøre, om en innovation er »disruptiv« i Christensens forstand. Og der kan være forhold i tilknytning til både teknologien, kundegruppen og kundebehovene (funktionerne), der bidrager til tvetydigheden. En ikke alt for stiv holdning kunne derfor være at undersøge en lang række eksempler på *radikale skift i forretningsmodeller* med henblik på at fastlægge årsagskæderne.

Forud for Christensens tænkning går en lang tradition for teknologivurdering. Inden for erhvervsøkonomien har man således trukket på sondringen mellem en prækommerciel og en kommerciel fase i udviklingen af ny teknologi. I den prækommercielle fase – hvor innovationen finder sted – vil der ofte være konkurrence om konceptet eller designet. Alt efter deres specifikke historie vil forskellige virksomheder arbejde med forskellige koncepter – og her styres de i høj grad af de stier, de har trådt i fortiden. I den kommercielle fase vil det oftest ske, at markedet bestemmer sig for et enkelt af de udbudte koncepter, som så bliver det *dominerende design*. Det vil så for en tid »tegne« produktet, men før eller siden give plads for et nyt dominerende design.

Således blev LCD designet for bærbare computere introduceret i slutningen af 1980'erne, og efter 1989 blev der næppe produceret een eneste uden en sådan skærm, Murtha et al. (1996). Indtil dette tidspunkt havde konkurrencen stået mellem »koncept-teknologier«, men derefter var der tale om ren priskonkurrence på den nye dominerende teknologi. Om LCD er »disruptiv« i forhold til den tidligere FDP teknologi, kan

vel så diskuteres. Dette, at en ny teknologi bliver dominerende, er ganske typisk inden for IT-området, men selv her er der tidsmæssigt »albuerum« for vinderteknologierne. Således rapporterer Anderson og Tushman (1991), at i løbet af de foregående 25 år var der (kun) tre skift i »dominant design« i minicomputer industrien.

Fastholdes Abells tre dimensioner, har man et anvendeligt begrebsapparat til vurdering af årsagerne til dynamikken i en industri. Kun omhyggelige case studier vil kunne afsløre, hvor en ny udvikling starter – bevægelse i kundegrupper, ændringer i kundefunktioner eller på teknologisiden. Og tilsvarende vil en sådan omhu kunne afsløre, hvorvidt nye forretningsmodeller blev bygget op på grundlag af en disruptiv teknologi eller ej. I Christensens fremstilling er der »hul« i kundegrupperne forud for introduktionen af den disruptive teknologi, der giver de mindre krævende grupper nemmere og billigere produkter. I sig selv implicerer det, at disruptive teknologier af natur er efterspørgselsdrevne; men det er til gengæld ikke det indtryk, de to netop behandlede industrihistorier efterlader, og især ikke computerbranchens historie.

Da tidsperspektivet er langt under alle omstændigheder, vil især branchehistorier eller historien om store og dominerende virksomheder være af interesse. Det, som i et longitudinalt perspektiv især har interesse, er de tidspunkter, hvor det for alvor rykkede i branchen (som f.eks. dieselteknologien i skibsmotorer). Derfor skal der med nødvendighed bygges på historisk materiale, den nedskrevne historie. Specielt velegnet ville et forum af historikere, som hver især kunne præsentere industri- og virksomhedshistorie være. Formen kunne være workshoppen eller seminaret, og modellen kunne være en diskussion på baggrund af Abells model. For hvert enkelt dominerende design eller koncept kunne indflydelse fra hver af de tre dimensioner vurderes, og herunder især kausaliteten. *Figur 3* illustrerer tanken.

Teknologidimensionen skulle så i særlig grad undersøges med hen-

Eksempler på Brancheområder:	Kundegruppe	Kundefunktion	Teknologi
Skibsmotorer	?	?	?
Margarine	?	?	?
Detailhandel	?	?	?
Fladskærme	?	?	?

Figur 3. Model for test af Christensens disruptive teoriramme

blik på den nye, sejrende teknologis præstationer i forhold til de tidligere. Hvis Christensens tænkning skal bekræftes, vil det kræve, at disruptiv teknologi i de undersøgte tilfælde får en dominerende position.

Et seminar af denne type kunne bidrage til at kaste nyttigt lys over industriers og virksomheders langsigtede udvikling. Dermed ville der åbnes for indsigt af flere slags. For det første, drivkræfterne i den industrielle udvikling. Og for det andet en åbning til virksomheders strategi set i et langt perspektiv. Stiafhængigheden, både med hensyn til teknologi og med hensyn til ledelsesmæssige processer, kunne belyses, og virksomhedens liv, trivsel og død sættes i et bredere perspektiv.

Erhvervshistorien ville her træde i karakter som en disciplin, der ikke snævert så på historien, men som bidrog væsentligt til forståelse af virksomhedens strategi, organisation og ledelse i en bredere, branchemæssig sammenhæng – hvilket ofte har været efterspurgt i den erhvervshistoriske forskning.

Litteratur

Abell, Derek (1980). *Defining the Business.* N.Y.: Englewood-Cliffs.

Anderson, P. og M. Tushman (1991). Managing through cycles of technological change. *Research in Technology Management* 34.

Christensen, Clayton M. (1997). *The Innovator's Dilemma.* N.Y.: Harvard Business School Press.

Christensen, Clayton M. (2000). Patterns of Disruption in Retailing. *Harvard Business Review.* Jan-Feb. 2000.

Christensen, Clayton M. (2001). The Past and the Future of Competitive Advantage. *Sloan Management Review*, Winter.

Christensen, Clayton M., Michael Raynor, and Matt Verlinden (2001). Skate to where the money will be. *Harvard Business Review*, November, 73-81.

Dosi, G (1984). Technological Paradigms and Technological Trajectories. *Research Policy*, 11, pp. 147-62.

Dosi, G., R. Nelson og S. Winter (2000). *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities.* Oxford.

Hamel, G. (2000). *Leading the Revolution.* Boston.

Lipczynski, J. og J. Wilson (2001). *Industrial Organization.* Harlow.

Marx, K (1894). *Das Kapital, III* (posthum).

Mathews, J. og Dong-Sung Cho (2000). *Tiger Technology.* Cambridge.

Murtha, T. m.fl. (1996). Moving targets: national industrial strategies and embedded innovation in the global flat panel display industry. In *Advances in Strategic Management,* vol. 13. Stanford.

Nelson, R. og S. Winter (1982). *An Evolutionary Theory of Economic Change.* N.Y.: Harvard Business School.

Ricardo, D. (1821). *Principles of Political Economy and Taxation.*

Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations.*

Schumpeter, J. A. (1912). *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung.* Leipzig.

Schumpeter, J.A. (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy.* New York.

Til Nationens Dygtiggørelse

– den tekniske forskning mellem stat, industri og privat filantropi 1916-1937

AF HENRIK KNUDSEN

I 1916, midt under 1. Verdenskrig, blev den tekniske doktorgrad indført ved Den polytekniske Læreanstalt. Herved startede en udvikling, som fører frem til og kulminerer ved dannelsen af Akademiet for de tekniske Videnskaber i 1937. Interessen for den tekniske doktorgrad forblev dog forbavsende ringe i det meste af mellemkrigstiden. Tendensen var, at det var svært at få statsmyndighederne til at putte penge i læreanstaltens forskningsaktiviteter, hvorfor private filantropiske fonde fik en afgørende betydning for mulighederne for at drive forskningsarbejde på Den polytekniske Læreanstalt. I starten af 30'erne kom der efterhånden flere penge i forskningen gennem dannelsen af en række store fonde, herunder blandt andet Laurits Andersens Fond og Otto Mønsteds Fond. Centralt placeret i disse fonde var læreanstaltens mangeårige rektor P. O. Pedersen. Dannelsen af Akademiet for de tekniske Videnskaber, som langt hen ad vejen skyldes P. O. Pedersens initiativ og indsats, må ses i lyset af eksistensen af disse store fonde. Planerne for dannelsen af et teknisk akademi kan følges helt tilbage til tiden efter 1. Verdenskrig, hvor det imidlertid ikke lykkedes at føre tanken ud i livet.

Indledning

Emnet, som her behandles, kan under et, i mangel af et bedre ord, kaldes forskningspolitik. I snæver historisk forstand er betegnelsen dog en anakronisme, idet den først bliver almindeligt brugt i 1960'erne. Betegnelsen dækker her de bestræbelser og strategier, der udfoldes af repræsentanter for videnskab, industri og stat for at fremme, styre eller måske endog hæmme forskningen og udbredelsen og anvendelsen af dens resultater i samfundets forskellige sfærer. Artiklen undersøger den måde, hvorpå den teknisk-videnskabelige forsknings vilkår og mulige organisationsformer i perioden 1916-1937 blev diskuteret af forskellige aktører, og hvorledes aktører alt efter deres institutionelle, videnskabelige og politiske tilhørsforhold artikulerede forskellige syn og

interesser. Det beskrives, hvorledes debatten gennem dette tidsrum gradvist ændrede karakter i forbindelse med forskellige institutionelle planer og tiltag.[1]

Den tekniske forskning udspiller sig i rummet mellem videnskab, erhverv og politik. Disse tre sfærer har naturligvis forskellige værdier og målsætninger, som sjældent kommer harmonisk overens. Hvilket konkret indhold, en aktør giver begrebet teknisk forskning, og navnlig hvilke organisationsformer, der anses for legitime, farves i høj grad af, hvilken sfære, aktøren har rod i. Arketyperne fordeler sig groft sagt mellem et akademisk oligarki, markedskræfterne og det statslige bureaukrati. Den skitserede udvikling er præget af de skiftende tyngdepunkter i magtfordelingsstrukturen mellem disse grundformer. Aant Elzinga, hos hvem dette syn er hentet, beskriver forskningspolitikkens indretning som resultatet af et trekantsdrama, hvor udfaldet bestemmes af de nævnte kræfter.[2] I det store hele lå tyngdepunktet i hele den her omtalte periode hos det akademiske oligarki, som i vid udstrækning kunne indrette den tekniske forskning på sine egne præmisser.

Den tidsmæssige afgrænsning skal naturligvis have et par ord med på vejen. Sådanne afgrænsninger har altid et moment af vilkårlighed over sig. Når grænserne imidlertid er sat her, er det fordi, at disse godt 20 år afgrænses af to vigtige begivenheder. I 1916, altså midt under 1. Verdenskrig, blev den tekniske doktorgrad indført ved Den polytekniske Læreanstalt. Herved startede en udvikling, der fører frem til og kulminerer ved dannelsen af *Akademiet for de Tekniske Videnskaber* (ATV) i 1937. Overordnet er det en periode, hvor privat filantropi spiller en altafgørende rolle for den tekniske forskning herhjemme. Der argumenteres i artiklen for, at fremkomsten og indretningen af ATV må ses i lyset af denne private filantropi og dens institutioner. Samtidig med, at ATV grundlægges, begynder man herhjemme for første gang at diskutere, hvilke forpligtelser statsmagten har med hensyn til at fremme den industrielt rettede tekniske forskning. Den diskussion leder frem til, at Statsministeriet i samarbejde med ATV i 1946 opretter *Det teknisk-videnskabelige Forskningsråd*. Det er tanken at tage den udvikling op til undersøgelse i en efterfølger til nærværende artikel.

Hidtil har interessen for fremkomsten og udviklingen af forskningspolitik og -organisation blandt danske historikere været sparsom. Til gengæld er der for nyligt fremkommet glimrende og frem for alt utrolig grundige studier i Sverige og Norge. Hans Weinbergers disputats *Nätverksentreprenören* kortlægger den organisatoriske udvikling, den tekniske forskning gennemløber i Sverige fra mellemkrigstiden og helt

frem til 1990'erne.[3] Tilsvarende giver Stig Kvaals disputats *Janus med tre ansikter* en minutiøs gennemgang af de norske myndigheders politik på området i perioden 1916-56.[4] Jeg har i høj grad lånt mit eget fokus fra Kvaal. Paralleliteten mellem udviklingen i de tre nordiske lande er ofte slående, men vi mangler afgjort et arbejde, der kan kortlægge begivenhederne i Danmark med den præcision og det omfang, der præger disse to disputatser. Denne artikel og dens efterfølger kan kun give et første kig på sagerne.

Forskning og erhverv før 1. Verdenskrig – nogle tendenser

Den polytekniske Læreanstalt rummede før århundredeskiftet kun få faciliteter, der egnede sig til systematisk forskningsarbejde, hvilket kun var naturligt al den stund, læreanstaltens opgave først og fremmest var uddannelse af embedsmænd til statsadministrationen. Kort fortalt ændres denne situation markant omkring 1880. Fremkomsten af en egentlig storindustri og videnskabsbaserede industrier som den kemiske industri og elektroteknikken skabte større behov for akademisk skolede ingeniører i erhvervslivet.[5] Dette forhold fik stor betydning for undervisningen på læreanstalten. Og i den hensigt at skabe en mere praktisk orienteret uddannelse blev den reformeret i 1894. De tekniske fag fik et løft, og praktiske værkstedsøvelser fik større vægt.

Som konsekvens af håndværkets og industriens udvikling blev erhvervelsen af teknisk *know how* et af virksomhedernes vigtigste problemer. De største virksomheder begyndte selv at drive egentlige researchafdelinger. Den første virksomhed herhjemme, som drev et egentligt forsknings- og udviklingslaboratorium, var *Carlsberg Bryggeriet*, men også andre store fødevarevirksomheder som for eksempel *Otto Mønsted A/S* kom ret tidligt med, idet man omkring 1900 fik en egentlig forskningsafdeling. Små industrielle bedrifter og håndværkere kunne konsultere *Teknologisk Institut*, som blev oprettet i 1906. På instituttets forsøgsstationer blev der drevet teknologisk forsøgs- og udviklingsarbejde på en række af det danske erhvervslivs kerneområder. Grundtanken bag Teknologisk Institut var hentet fra andelsbevægelsen og byggede på ideen om at løfte i flok og samarbejde om løsningen af problemer fælles for en hel branche.

Sideløbende hermed skete der noget vigtigt internt i de grundvidenskabelige fag, idet den eksperimentelle side af disse fag blev stadig vigtigere og mere forfinet. Dette gælder i høj grad fysikken, og eksperimentalfysikken regnes som *Leitwissenschaft* i den udvikling. Forelæs-

ningerne blev suppleret med praktisk laboratorieundervisning, hvis betydning blev stadig større mod slutningen fra midten af det 19. århundrede. På kemiens område spillede laboratorieundervisningen sikkert allerede tidligere en betydelig rolle, om end det præcise omfang er svært at fastslå ud fra den eksisterende litteratur.[6] Både værksteds- og laboratorieundervisningens nye status samt væksten i tilgangen af studenter gjorde derfor en udvidelse af Den polyteknisk Læreanstalt uomgængelig. G. A. Hagemann, direktør fra 1902-12, satte alt ind på at tilvejebringe den nødvendige bevilling til en udvidelse, som han også fik i 1904. Udvidelsen, som stod færdig i 1906, gav plads til nye laboratoriefaciliteter til elektroteknik og maskinteknik, der blev de første tekniske fag på Den polytekniske Læreanstalt, som fik egnede faciliteter til intensiv og tidssvarende teknisk forskning.[7] Først i 1926 skete den næste udvidelse, idet det lykkedes at skaffe midler til en udvidelse af de byggetekniske fag, som ligeledes fik tidssvarende faciliteter for laboratoriearbejde.[8] Og siden fulgte begyndende fra 1929 en lang række udvidelser af læreanstaltens laboratoriefaciliteter. I årene omkring århundredeskiftet synes den proces, som i samtiden blev betegnet »teknikkens videnskabeliggørelse«, at forløbe særdeles hurtigt.

G. A. Hagemann, som selv var både industrialist, administrator og i beskeden omfang også forsker, udviklede en blomstrende og besnærende symbolfyldt retorik omkring samarbejdet mellem industri, teknik og naturvidenskab. Han understregede kraftigt erkendelsens instrumentelle nytteværdi, som her i en tale fra 1912.

> Naturvidenskaben skal for ham [ingeniøren] ikke være som den i Haven drevne, dobbelte Rose hvis fine Farve, Form og Duft aflokker os Beundring – den skal være som den vilde Hybenrose, som Æbleblomsten ikke mindre skøn at se; men den må sætte Frugt, helst en saadan, som Almenmenneskeligheden kan nyde. Se omkring Dem, hvad Teknikkens Ingeniører har skabt til Livets Glans og Nytte – til dets Nydelse og dets Velsignelse, og De behøver ikke at spørge om Ingeniørens Opgaver. Dertil skal vi oplære ham, at han kan skaffe os alt dette og det meget som Fremtiden endnu vil bringe os. Danmark maa se at vinde frem i industriel Produktion – helst en saadan, der harmonerer med Landbruget.[9]

Som det fremgår, blev ingeniøren kaldt frem som en problemknuser, der skulle muliggøre en fortsat industrialisering af landbrugslandet Danmark. Den opgave krævede naturligvis samarbejde mellem erhvervslivet og naturvidenskaben, mellem industrien og forskningen.

Der fandtes i Danmark ingen officielle organer, som havde til opgave at styrke samarbejdet mellem videnskab og erhvervsliv. Det samarbejde, som foregik, baserede sig derfor udelukkende på uformelle netværk. Det var normalt, at professorerne på Den polyteknisk Læreanstalt virkede som konsulenter for industrielle virksomheder. Andre igen forsøgte sig selv i rollen som opfinder-entreprenører: samarbejdet mellem P. O. Pedersen og Valdemar Poulsen er et velkendt, men langt fra enkeltstående eksempel herpå.[10] Men der fandtes ingen statslige eller private organisationer til at formidle kontakt mellem erhverv og læreanstalt.

Internationalt var det på dette tidspunkt Tyskland, der førte an i den industrielle anvendelse af den tekniske og naturvidenskabelige forskning. Her tog man ganske radikale skridt for at spænde naturvidenskaberne for den tyske industris vogn. De store tyske kemi- og elektrotekniske virksomheder havde i 1800-tallets sidste halvdel opbygget store industriforskningslaboratorier. Den tyske stat havde hele tiden støttet denne udvikling gennem universiteter og tekniske højskoler, men da man i 1911 lagde grunden til *Kaiser Wilhelm Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften* i Berlin, var det som led i en aktiv strategi for at øge nationens forskningspotentiale. Selskabet drev en ny type statsfinansierede frie forskningsinstitutter, de såkaldte *Kaiser Wilhelm*-Institutter. Ved disse institutter kunne de bedste videnskabsmænd helt hellige sig deres forskning under økonomisk meget privilegerede forhold, helt fritaget for den sædvanlige undervisningsforpligtelse, som læreanstalterne måtte afkræve deres videnskabsmænd. Det var naturligvis primært den tyske rustningsindustris behov, der dikterede dette radikale skridt, hvilket i høj grad prægede de forskningsopgaver, der blev taget op. Det lykkedes for eksempel i 1. Verdenskrig under kemikeren Fritz Habers ledelse ved systematisk indsats i stor skala at udfinde en ny metode til fremstilling af ammoniak ud fra atmosfærisk kvælstof, hvilket var af uvurderlig værdi for såvel tysk sprængstofproduktion som landbrug.[11]

Da man i Tyskland grundlagde *Kaiser Wilhelm*-Institutterne, skete det under henvisning til konkurrencen fra USA. I USA blev der ligeledes hentet inspiration hos og henvist til konkurrencen fra Tyskland, da kemikeren Robert Duncan i 1907 fik oprettet de første industrielle forskningsstipendier (industrial fellowships). Stipendierne tjente som udgangspunkt et dobbelt formål. På den ene side det blev muligt for små fabrikanter at få løst forskningsmæssige problemer, og derigennem ville de erfare, hvad forskning kunne gøre for deres firma. På den anden

side ville det industrielle stipendium bringe fornyelse i en akademisk kultur, som ifølge Duncan var ensidigt præget af »den rene videnskabs« ethos, og som påbød videnskabsmanden at søge erkendelse for dens egen skyld. Det industrielle stipendium var en bro, som skulle forbinde to verdener, den industrielle og den videnskabelige, praksis og teori. Duncans program fik for alvor vind i sejlene, efter at han i 1910 kom til universitetet i Pittsburgh, hvor han støttet af byens førende industri- og finansmagnater, brødrene Mellon, i 1913 grundlagde *The Mellon Institute*. Ideen var at skabe et industrielt forskningshotel, hvor virksomheder kunne leje sig ind og få udført højt specialiserede forskningsopgaver uden nødvendigvis selv at skulle bekoste de hertil påkrævede laboratoriefaciliteter.[12]

Set på baggrund af udviklingen i Tyskland og USA er det næppe et rent tilfælde, når der ligeledes i 1911 herhjemme med G. A. Hagemann som primus motor blev oprettet et selskab, som havde til formål at skabe større kontakt mellem industri og videnskab: *Danmarks Naturvidenskabelige Samfund*. Samfundets formål var at »virke til Naturvidenskabens Udvikling og Anvendelse« – en opgave, man blandt andet ville opnå ved »at fremme Vekselvirkningen mellem saadanne Institutioner og Personer, der dyrker Naturvidenskaben og saadanne, der anvender dens Resultater i Praksis«.[13] Selskabet var delt i to sektioner, en for erhvervsfolk og en for videnskabsmænd. Erhvervssektionens medlemmer betalte langt større medlemsbidrag end deres videnskabelige logebrødre. Der var naturligvis højt til loftet, når forhåbningerne til fremtiden skulle udtrykkes. Derfor kan det skuffe, når man erfarer, at midlerne, hvormed man ville søge disse mål opfyldt, hovedsageligt var sociale arrangementer, hvor en indbudt dansk eller udenlandsk foredragsholder (ingeniør eller videnskabsmand) fortalte om sin forskning. Det drejede sig altså ikke om direkte aktivt at fremme samarbejde om bestemte forskningsopgavers løsning. Men selve det, at videnskabsmænd og industrialister nu kunne mødes under afslappede sociale former, kunne naturligvis bidrage til at skabe vigtige kontakter.

Samfundets signifikans ligger nok mere på et ideologisk plan. Naturvidenskabens udøvere fik nu i højere grad midler til og muligheder for at invitere fremtrædende udenlandske videnskabsmænd til at holde foredrag her i landet. Udadtil gav dette opmærksomhed i offentligheden, og internt i selskabet kunne videnskaben profilere sig over for pengestærke erhvervsfolk. De sidste fik på deres side lejlighed til at fremstå som uegennyttige mæcener, som støttede et indiskutabelt alment

gode. Det var to af den moderne tids mest progressive samfundsgrupper, der her slog følge. Oprettelsen af Danmarks Naturvidenskabelige Samfund cementerede institutionelt en alliance mellem industri og videnskab, som faktisk går helt tilbage til 1876, hvor Brygger J. C. Jacobsen grundlagde *Carlsbergfondet*.

1. Verdenskrig – den første forskningsoffensiv

Der er mange forhold, der taler for, at 1. Verdenskrig for alvor satte spørgsmålet om den tekniske forskning på dagsordenen. Jeg vil i dette afsnit sandsynliggøre, at man kan tale om en forskningsoffensiv.[14] En national ideologi for forskning var i støbeskeen. Alene de fantastiske nyheder om krigsforskningens forbløffende resultater, som ugeskriftet *Ingeniøren* flittigt omtalte, gjorde sit dertil. Kemikeren stod i centrum for en brændende teknologisk optimisme, som bestandigt blev næret af nyhederne om den syntetiske industris fremskridt. Det ser ud til, at optimismen nåede sit højdepunkt i krigens sidste halvdel, hvor rapporterne om den kemiske krigsførelses rædsler igen efterhånden fik pendulet til at svinge den anden vej efter krigen. Antallet af ansøgninger til fabriksingeniørstudiet, som kemistudiet på læreanstalten hed, blev med ét fordoblet fra et niveau omkring 40 i de foregående år til 80 i 1917.[15] Interessen for forskningen blev også vakt af de forsyningsvanskeligheder, som ramte det danske samfund ved krigens udbrud. Brændselssituationen var kritisk under hele krigen. Jagten på erstatningsstoffer var intens. Den, der ville tale forskningens sag, kunne slå på den tekniske forsknings karakter af problemknuser og nøgleressource i kampen for at finde brugbare erstatningsstoffer. Var dette ikke i sig selv overbevisende, kunne man som H. I. Hannover havde for vane, supplere med en henvisning til behovet for at være rustet til at tage kampen op i den »økonomiske krig«, der utvivlsomt ventede ved den militære krigs ophør.[16] Hannover var professor i mekanisk teknologi og læreanstaltens direktør fra 1912-22. Han var som Hagemann utrættelig i kampen for at forsvare Den polytekniske Læreanstalts interesser. Han havde dog næppe sin forgængers enorme spændvidde, idet han ikke havde haft den nære tilknytning til erhvervslivet.

Som et første tegn på, at teknisk forskningsarbejde var kommet i centrum for opmærksomheden og var blevet noget, der var ønskeligt at fremme, er indførelsen af Den polytekniske Læreanstalts tekniske doktorgrad, som fik benævnelsen dr. techn. Den blev indført i sommeren 1916, efter at et udvalg under læreanstaltens Lærerråd havde arbejdet

med sagen.[17] Direktøren Hannover fremhævede i *Ingeniøren* tre målsætninger og forhold, som havde motiveret doktorgradens indførelse.[18] For det første håbede man, at dr. techn.-graden ville motivere unge studerende til at tage fat på »videregaaende, selvstændig videnskabelig Virksomhed«.[19] For det andet fik danske ingeniører herved nu lige vilkår på det internationale jobmarked med ingeniører fra lande, hvor den tekniske doktorgrad allerede var indført. Flere danske ingeniører havde således allerede taget doktorgraden i Tyskland. I den forbindelse kunne man, som han sagde, frygte, at fremmede læreanstalter måske efter krigen ville være lukkede for udlændinges disputatser. For det tredje ville læreanstalten i fremtiden ved nyansættelser blive bedre i stand til at vurdere ansøgernes kvalifikationer.

Ordningen ville heller ikke koste staten ret meget, bemærkede han, idet han straks derefter tilføjede, at

> det naturligvis vil være nødvendigt, for i fuldt Maal at udnytte den nye Anordning, at holde de Laboratorier paa Højde med Tiden, hvori de videnskabelig-tekniske Undersøgelser skal indføres, som Doktoranden ved Udarbejdelsen af sin Disputats, skal støtte sig til, og eventuelt efterhaanden oprette Laboratorier for de Omraader, hvor saadanne endnu mangler.

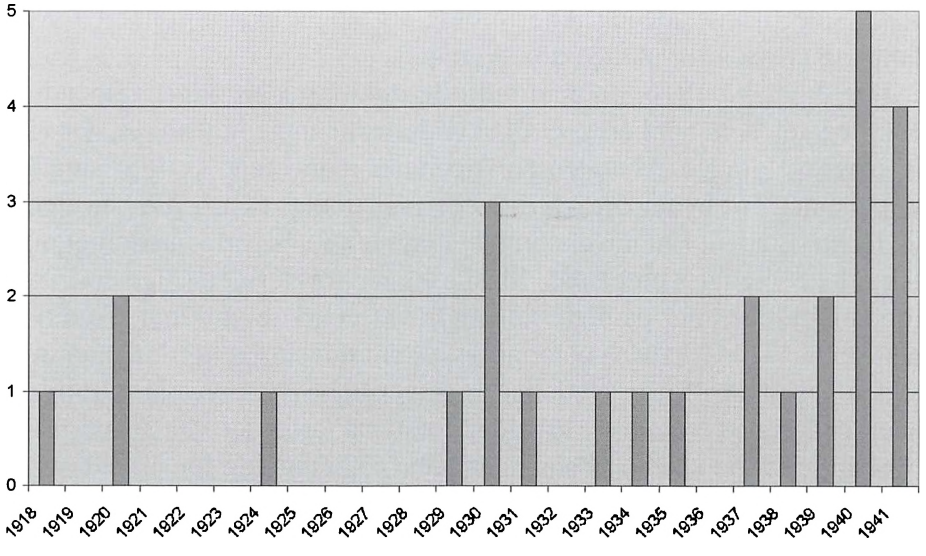

Figur 1. Årlig produktion af dr. techn.-grader fra Den polytekniske Læreanstalt 1918-41.[20]

Doktorgraden havde således også en strategisk betydning over for de bevilligende myndigheder. Udsagnet rummer også en erkendelse af, at langt fra alle fag på Den polytekniske Læreanstalt havde faciliteter, som egnede sig til forskningsarbejde.

Som det fremgår af figur 1, skulle det vise sig, at produktionen af tekniske doktorer de næste mange år blev forbløffende beskeden. I de første ti år modtog kun fire ingeniører titlen dr. techn. Det virker i den sammenhæng påfaldende, at læreanstalten i forbindelse med sit 100 årsjubilæum i 1929 udnævnte hele 16 æresdoktorer. Når der ikke var flere, der tog dr. techn.-graden, tyder det i sig selv på, at dens erhvervsmæssige betydning var ringe. Den gruppe, som umiddelbart må formodes at kunne se den største fordel i at erhverve dr. techn.-graden, var unge ingeniører med akademiske ambitioner. En sådan ung ingeniør var – hvis han var heldig – typisk tilknyttet et laboratorium som assistent eller fungerede direkte som privatassistent for en professor. Vi ved ikke særlig meget om de historiske rekrutteringsmønstre i dansk videnskab, men figur 1 peger med al tydelighed på, at det mønster, som vi kender i dag, ikke var færdigudviklet i mellemkrigstiden. Erhvervelsen af dr. techn.-graden var ingen forudsætning for at få fast ansættelse som docent eller professor. Først efter 1945 stiger andelen af tekniske doktorer blandt de nyansatte professorer.[21] I de fleste tilfælde var det sikkert betydeligt vigtigere at have gode protektorer blandt fagets professorer. Det er i denne sammenhæng også påfaldende, at man fra Den polytekniske Læreanstalts side tilsyneladende ikke foretog sig noget ekstraordinært for at højne interessen for at tage doktorgraden.

Der fandtes i 1916, da man indførte doktorgraden, ingen stipendier eller legater, som var beregnet til at understøtte unge ingeniører, der ville erhverve graden. Manglen på stipendier reducerede kraftigt antallet af personer, for hvem det overhovedet var muligt at arbejde hen imod dr. techn.-graden. Hannovers omtale i *Ingeniøren* berørte mærkeligt nok ikke dette vigtige spørgsmål. Måske ligger forklaringen lige for, idet forskningsstipendier på dette tidspunkt var noget relativt nyt. Traditionelt set har videnskabens belønningssystem hovedsageligt fungeret den anden vej rundt. Priser, medaljer og gaver blev givet *post hoc*, som en anerkendelse af veludført arbejde; først når arbejdet var succesfuldt overstået, kunne videnskabsmanden håbe på belønning for sin indsats.[22] Vi står i 1916 midt i en overgangsperiode, lige før den moderne forskningsbevilling for alvor slår igennem på den tekniske forsknings område. Først mod slutningen af 30'erne ses frekvensen af disputatser at stige. Jeg vender senere tilbage til dette punkt.

Henrik Harnow beskriver i sit disputats *Den danske ingeniørs historie 1850-1920* den tekniske doktorgrads indførelse som et »afgørende endemål« og »en afgørende sejr for ingeniørprofessionen«, der sikrede de tekniske videnskaber fuld akademisk anerkendelse.[23] Hvis fuld akademisk anerkendelse var ingeniørprofessionens endemål, er dette naturligvis indlysende rigtigt. Harnow slutter sin bog i 1920. På den måde er den tekniske doktorgrad naturligvis et endemål, men kun i Harnows snævre perspektiv. Spørgsmålet er imidlertid, om det ikke i virkeligheden kun var en sejr vundet på papiret. I praksis skulle der gå hen ved 20 år, før Den polytekniske Læreanstalt blev i stand til at forøge produktionen af tekniske doktorer. Indtil da spillede den tekniske doktorgrad kun en mere begrænset rolle, end Harnow antyder.

Forskningsanstalter?

Der verserede under krigen en række planer for, hvordan den tekniske forskning skulle organiseres. Det er vanskeligt at danne sig et helt klart overblik over de forskellige planer, som blev diskuteret. Det mest kontroversielle spørgsmål var formentlig spørgsmålet om forskningens institutionelle tilhørsforhold.

Direktøren for Teknologisk Institut, Gunnar Gregersen, fremlagde allerede i 1915 forslag til oprettelse af en *Central for Erhvervsfremme ved Konsultation*.[24] Planen byggede i høj grad på erfaringerne fra Teknologisk Institut og var direkte modelleret over det konsulentarbejde, som instituttet udførte over for håndværkere og små industrifirmaer. En sådan central skulle omfatte fag- og brancherelaterede forsøgsstationer, som skulle foretage undersøgelser, når der fremkom nye produkter eller produktionsmetoder. Teknologisk Institut drev allerede to af den slags forsøgsstationer, henholdsvis en *Forsøgsstation for Garverivirksomhed* og en *Forsøgsstation for Malerfarver*. Nu skulle der i princippet bare opskaleres efter disse retningslinjer. Arbejdet på disse nye forsøgsstationer skulle bindes stramt til erhvervslivets behov, hvorfor det, som Gregersen formulerede det, skulle igangsættes og dirigeres alene »ud fra et rent Produktionssynspunkt, kun med Anvendeligheden og ikke med teknisk-videnskabelige Maal for øje«.[25] Under alle omstændigheder var det virksomhederne, der skulle have ledelsen over forsøgsarbejdet – den tekniske videnskab måtte affinde sig med en passiv rolle som fagenes tjenestepige og problemknuser. Det var et erhvervsnært initiativ; markedets behov skulle stille opgaverne og udstikke rammerne.

Men trods den medvind, som krigstidens usædvanlige forhold måtte

Den polytekniske Læreanstalt hovedbygning på Sølvtorvet blev indviet i 1890, men blev allerede i 1906 udbygget for at skaffe plads til elektrotekniske og maskintekniske fag. Ved indgangen til 1. Verdenskrig var tiden løbet fra komplekset, hvori kun få fag havde tilstrækkelige arbejdsbetingelser for eksperimentelt arbejde. Foto omkring 1910 Polytech Photos.

give forslaget, og på trods af, at selveste Alexander Foss skulle have givet det sin opbakning, blev forslaget aldrig ført ud i livet.[26] Foss var ellers en magtfuld person, idet han var medejer og direktør for *F. L. Smidth & Co.*, og han var derudover indehaver af en række vigtige industripolitiske tillidshverv, blandt hvilke medlemskabet af den *Overordentlige Kommission*, som under krigen forestod en stram og gennemgribende regulering af al import og eksport af varer og råstoffer, nok er det vigtigste. I disse år var han også konservativt medlem af *Folketinget* (1915-18), og var siden i *Landstinget* (1918-20). Desuden var han formand for Danmarks Naturvidenskabelige Samfund 1916-25. Den slags poster havde det med at samle sig omkring få magtfulde personer, som så til gengæld

meget dårligt kunne varetage alle disse hverv med den fornødne energi og iderigdom. Alligevel, eller måske netop derfor, forblev Gunnar Gregersens plan en skrivebordsplan. Den samarbejdsideologi, som lå til grund for Teknologisk Institut, eksisterede langt hen ad vejen kun i Gunnar Gregersens besnærende tale. Selv i den sværeste tid, da behovet for samarbejde var størst, var det kun ganske få brancher, hvor det lykkedes virksomhederne at finde fælles fodslag.

Et karakteristisk træk er imidlertid, at man meget seriøst overvejede at bryde den traditionelle nære sammenknytning mellem forskning og undervisning. Dette fremgår tydeligt af den debat, der i efteråret 1917 og vinteren 1918 verserede om oprettelsen af et frit forskningsinstitut for fysik og fysisk kemi, et såkaldt *H. C. Ørsted-Institut*. Inspirationen til et sådant institut har formentlig været de tyske Kaiser Wilhelm-institutter.

Oprindelsen til dette initiativ skal findes på det niende nordiske interparlamentariske møde i Kristiania (Oslo) i dagene 29-30. juni 1917, hvor den norske professor Frederik Stang i en tale rejste spørgsmålet om, hvad de neutrale nordiske lande kunne gøre for efter krigen at hjælpe til med at reetablere det internationale videnskabelige samarbejde, som under krigen var blevet umuliggjort af nationalchauvinistiske indstillinger, der også blandt videnskabsmænd på begge sider var udbredte. Stang slog til lyd for, at man i de nordiske lande burde oprette frie forskningsinstitutter, som ved at knytte udenlandske forskere til sig kunne medvirke til at genskabe det internationale videnskabelige samarbejde. Ideen om de neutrale landes særlige betydning for genetableringen af det internationale videnskabelige samarbejde efter krigen var ret udbredt i Norden på den tid.[27] Hjemkommet fra mødet foranledigede den danske forsvarsminister, Peter Munch, et udvalg af danske videnskabsmænd nedsat, som skulle se nærmere på dette spørgsmål. Udvalget fik det lange, men sigende navn *Udvalget til Forberedelse af Arbejdet for Forbindelsen mellem de forskellige Nationers Videnskabsmænd efter Krigen* – i det følgende kort og godt *Munch-udvalget*. Udvalget enedes i første omgang om at foreslå, at den danske stat skulle oprette to, eventuelt tre fritstående rene forskningsinstitutter, henholdsvis et H. C. Ørsted-institut for fysisk og fysisk-kemisk forskning og et *Rask-Madvig-institut* for sprogforskning. Endelig figurerede også et lignende *Havforskningsinstitut* på programmet.[28]

Forslaget om oprettelsen af H. C. Ørsted-instituttet var bragt på banen af professoren i eksperimentalfysik Martin Knudsen, som i høj grad kørte parløb med P. Munch i denne sag. Hovedtanken var at oprette et fritstående forskningsinstitut, der, som det hed sig, skulle »tjene til vi-

denskabelig Dyrkning af Fysik og andre nærstaaende eksperimentelle Naturvidenskaber, f.eks. fysisk Kemi«. Til instituttet skulle knyttes tre ledende videnskabsmænd (»professorer«), der hver skulle have en assistent, samt indtil 12 stipendiater. Årsbudgettet skulle foruden lønninger og vedligeholdelse andrage i alt 120.000 kr, hvilket efter datidens målestok var en ganske formidabel sum. Til sammenligning råde de tre professorer, der i 1917 varetog universitetets og læreanstaltens samlede undervisning og forskning i fysik, over et årligt budget på 20.400 kr. Det var ikke så sært, at man ønskede forholdene kraftigt forbedret. Fysikken var herhjemme temmelig forsømt, inden den i tiden efter 1920 fik sin opblomstring omkring Niels Bohrs *Institut for teoretisk Fysik*. Som underskrivere og forslagsstillere stod en række danske videnskabsmænd, som herhjemme skulle komme til at præge den naturvidenskabelige udvikling i mellemkrigstiden. Det drejede sig om kemikerne Niels Bjerrum, J. N. Brønsted og S. P. L. Sørensen, fysikerne Martin Knudsen og K. Prytz, ingeniøren J. L. W. V. Jensen samt opfinderparret P. O. Pedersen og Valdemar Poulsen.[29] Især de tre nævnte kemikere var i færd med at gøre sig gældende som forskere af internationalt format.

Munch havde sikret sig regeringens og Folketingets tilslutning og havde meddelt Martin Knudsen, at der efter krigen bestemt ville være opbakning til at gøre noget for videnskaben.[30] Rent bevillingsmæssigt lå sagen altså lige for, da den færdige betænkning fra forslagsstillerne i slutningen af januar 1918 lå klar til blive videregivet til politikerne. Planen skulle dog vise sig at støde på modstand fra Den polytekniske Læreanstalts ledelse, hvilket måske umiddelbart kan virke overraskende. Forslaget gik i hovedsagen ud på at oprette et institut for eksperimentelt baseret forskning inden for de fysiske videnskaber, og som sådan var det ikke nogen direkte konkurrent til Den polyteknisk Læreanstalts aktiviteter. Ikke desto mindre gjorde direktør Hannover i sin årlige tale ved eksamensafslutningen den 31. januar 1918 det helt klart, at læreanstaltens interesser i denne sag pegede i en anden retning.[31] Idet han samtidig slog fast, at en forskningsmæssig oprustning var en nødvendighed, og at en sådan også omfattede oprettelsen af nye faciliteter til forskningen, påpegede han straks, at nye teknisk-videnskabelige forsøgsanstalter burde knyttes til bestående læreanstalter og i hvert fald ikke måtte oprettes selvstændigt. Hannover fremførte flere argumenter mod frie forsøgsanstalter. Man ville for det første berøve læreanstalten nogle af dens bedste lærere. Eftersom en række af forslagsstillerne var tilknyttet læreanstaltens grundvidenskabelige fag, ville dette med stor

sandsynlighed blive tilfældet. For det andet var der stor fare for, at arbejdet ved de frie forsøgsanstalter ville blive ensidigt, da det ville komme til at savne de impulser, som undervisningen ville give. Det var naturligvis en noget hypotetisk indvending, som ikke desto mindre tit blev ført i marken. I tilgift var der også en tredje mere konkret grund, som for læreanstaltens direktør nok var væsentligere end den umiddelbart foregående.

> Endelig ville det højne Læreanstaltens Undervisning, om dens Laboratorier udvides til at blive Forsøgsanstalter, hvor der kan stilles Eleverne større og interessantere Opgaver end i de nuværende Laboratorier, og hvor der for Kandidaterne vil være Lejlighed til videregaaende Studier, som kan føre til den tekniske Doktorgrad.[32]

Hannover slog derfor til lyd for, at man i stedet satsede på en »betydelig« udvidelse af faciliteterne på Den polytekniske Læreanstalt – en udvidelse, han allerede i flere år havde arbejdet for at få realiseret. Det fremgår umiddelbart heraf, at den tekniske doktorgrad igen spillede en vigtig taktisk rolle i læreanstaltens bestræbelser på at vinde og befæste sit teknisk-videnskabelige monopol.

Heri blev han ved denne lejlighed stærkt bakket op af direktøren for *Københavns Telefon Aktieselskab*, bedre kendt som KTAS, Fr. Johannsen, som holdt tale umiddelbart efter Hannover. Johannsen var netop i 1916-20 formand for *Dansk Ingeniørforening* og vicepræsident for Danmarks Naturvidenskabelige Samfund samt formand for samme samfunds industrigruppe og i kraft heraf en mand med stor indflydelse på ingeniørforhold. I perioden omkring 1. Verdenskrig kommenterede han flittigt forholdene på Den polytekniske Læreanstalt. Han mente som Hannover, at en forskningsoffensiv var uomgængelig, og at nødvendigheden for nye faciliteter simpelthen var et faktum. Hans ord i denne anledning er i mange henseender eksemplariske og kan her tjene som illustration af, hvordan den nationale forskningssag blev ført frem. Det drejede sig i bund og grund for ingeniørerne om at få skabt en national forskningsideologi, der tildelte den tekniske forskning en central plads i et nationalt-kulturelt og politisk-økonomisk beslutningsskema, der skulle sikre Danmarks fortsatte selvstændighed.

> For den, der ikke før har været klar derover, vil den store Krig have gjort det indlysende, i hvor høj Grad, ja man kan godt sige, forfærdende Grad hele det moderne Erhvervsliv hviler paa de tekniske Fremskridt. Medens

> der før Krigen bestod en fri og uhindret Udveksling af Varer som af Tanker, og medens navnlig Videnskabens Resultater betragtedes som Kulturfolkenes Fælleseje, saa vil der efter Krigens Afslutning være en betydelig Forskel heri. Hvert enkelt Land maa sørge for selvstændigt at følge med i Udviklingen. Evnen hertil vil være en Betingelse for en Nations økonomiske og kulturelle Selvstændighed. Men hertil kræves omfattende Undersøgelseslaboratorier eller Forskningsinstitutter baade for den rene Videnskab og for de anvendte Videnskaber til Fremme af vore producerende Erhverv, Industrien saavel som Landbruget.[33]

Johannsen erklærede sig enig i, at nye forskningsinstitutter burde oprettes i tilknytning til Den polytekniske Læreanstalt og Landbohøjskolen. Man måtte sikre »en levende Vekselvirkning imellem Forskningen og den Ungdom, som skal udnytte de vundne Resultater i det praktiske liv«.[34] Forskning og undervisning hørte uløseligt sammen. Man må formode, at Johannsens synspunkter i det store hele var repræsentative for erhvervslivets syn på spørgsmålet om frie forskningsinstitutter. Frie forskningsinstitutter var simpelthen noget, man ikke ville have.

Johannsen havde stor forståelse for den grundvidenskabelige forsknings betydning for de tekniske fags udvikling. Han havde således været pioner i anvendelsen af sandsynlighedsregning i telefondriften og havde i sit firma ansat en matematiker alene til at arbejde med disse problemer.[35] Men de grundvidenskabelige fag skulle indrette sig efter og underordne sig de tekniske fags behov. Han havde flere gange krydset klinger med professorerne i de grundvidenskabelige fag om dette punkt.[36] I spørgsmålet om oprettelsen af H. C. Ørsted-instituttet var det samme krav til grundvidenskaben, der satte sig igennem og gjorde udfaldet.

Planen for det fritstående H. C. Ørsted-institut blev endelig skudt ned på et møde i Den polytekniske Læreanstalts lærerråd i marts 1918. En række af de grundvidenskabelige lærere havde tabt det interne spil på læreanstalten. Et institut af den art måtte knyttes direkte til undervisningen, meddelte Hannover i et brev den 19. marts arbejdsgruppen, der stod bag forslaget, idet han samtidig ikke undlod at påpege, at han havde grund til at formode, at forslaget nu ville blive ændret i den af læreanstalten ønskede retning.[37] Det akademiske oligarki kunne altså ikke nå til enighed og stod splittet. Det skulle imidlertid vise sig, at læreanstalten havde forregnet sig i denne sag. Da det endelige udfald af arbejdet i Munch-udvalget fremkom i en »foreløbig betænkning« i slutningen af 1918, havde man nemlig i stedet samlet sig om at foreslå

oprettet et *Rask-Ørsted Fond*, hvis grundfond skulle udgøre i alt fem mio. kr. Renterne heraf (ca. 200.000 kr) skulle anvendes til støtte for »videnskabelig Forskning i Danmark, fortrinsvis hvad der staar i Sammenhæng med international Forskning«.[38] Spørgsmålet om oprettelsen af forskningsinstitutter lod udvalget ligge i denne omgang. Munch-udvalget nøjedes med at henstille til regering og rigsdag at fremme de forslag herom, som i fremtiden sikkert ville fremkomme via de sædvanlige kanaler, altså gennem universitetet og læreanstalterne selv.[39] I stedet for at skabe to eller tre virkelig store slagkraftige frie forskningsinstitutter og koncentrere de økonomiske midler her, skulle de ekstra penge til forskningen nu smøres tyndt ud på hele viften af akademiske fag gennem skabelsen af et fond. På papiret ville der altså ikke blive rykket rundt på styrkeforholdet mellem eksisterende fag og institutioner. Man ville blot få mere af det samme. »Professor-argumentet«, som Thorsten Nybom kalder dette karakteristiske træk, havde vist sig stærkest.[40] I overensstemmelse hermed forklarer P. Munch i sine erindringer udfaldet med en bemærkning om, at videnskabsmændene simpelthen ikke kunne enes om, hvilken plads og status de forskellige videnskabsgrene skulle have ved de påtænkte institutter.[41] Skabelsen af et fond er det typiske udfald af en demokratisk forskningspolitisk forhandlingsproces, hvor det er konservative kræfter, der dominerer spillet. Det er et princip, som i vid udstrækning har været retningsgivende for forskningspolitikken lige siden. Kun i ganske få tilfælde er det lykkedes at skabe stærke forskningsmiljøer uden for de velkonsoliderede universiteter og læreanstalters regi.

Givet er det, at udfaldet af denne proces har medvirket til at øge afstanden mellem universitet og læreanstalt. Det er symptomatisk, at Den polyteknisk Læreanstalt i Munch-udvalgets første »foreløbige betænkning« ikke var repræsenteret i fondets ledende komité. I den endelige lov om oprettelse af *Rask-Ørsted Fonden* opnåede man ganske vist repræsentation, men det skete først efter politisk pres fra de konservative.[42] Processen har sikkert også medvirket til at problematisere forholdet mellem de grundvidenskabelige og de tekniske fag yderligere. Lige siden læreanstaltens grundlæggelse havde der lejlighedsvis været drabelige sværdslag mellem de to faggrupper.

Vi har i det foregående set Hannover og Johannsen ved eksamensafslutningen diskutere videnskabspolitiske spørgsmål. Generelt benyttede de skiftende direktører ofte talen ved eksamensafslutningen som udstillingsvindue, ikke bare for det, som læreanstalten i det foregående år havde udrettet, men også for de planer og ønsker, man havde for fremtiden.

H. I. Hannover. Professor i mekanisk teknologi 1894-1931. Direktør for Den polytekniske Læreanstalt 1912-22. Foto Polytech Photos.

Blandt de faste tilhørere i salen var foruden diverse fremtrædende industrimænd også altid kongen og undervisningsministeren at finde. Den festlige lejlighed var en perfekt anledning til at fremføre og begrunde bevillingsmæssige andragender. Ofte fik festlighederne herved et lille stænk malurt, idet der som regel altid var et eller andet at beklage.

Små fonde eller en centraladministration?

Den egentlige taber i dette spil synes dog at være Den polytekniske Læreanstalt. Som det fremgår af figur 2, udviser perioden under og lige efter 1. Verdenskrig en særdeles kraftig vækst i størrelsen af Den polytekniske Læreanstalts årlige finanslovsbevilling. Den årlige tilvækst var i perioden 1916-22 konstant høj og den største gennem hele perioden 1910-50, også når der vel at mærke tages højde for pristallets galoperende himmelflugt under selve krigen. Den usædvanlige vækst skyldtes

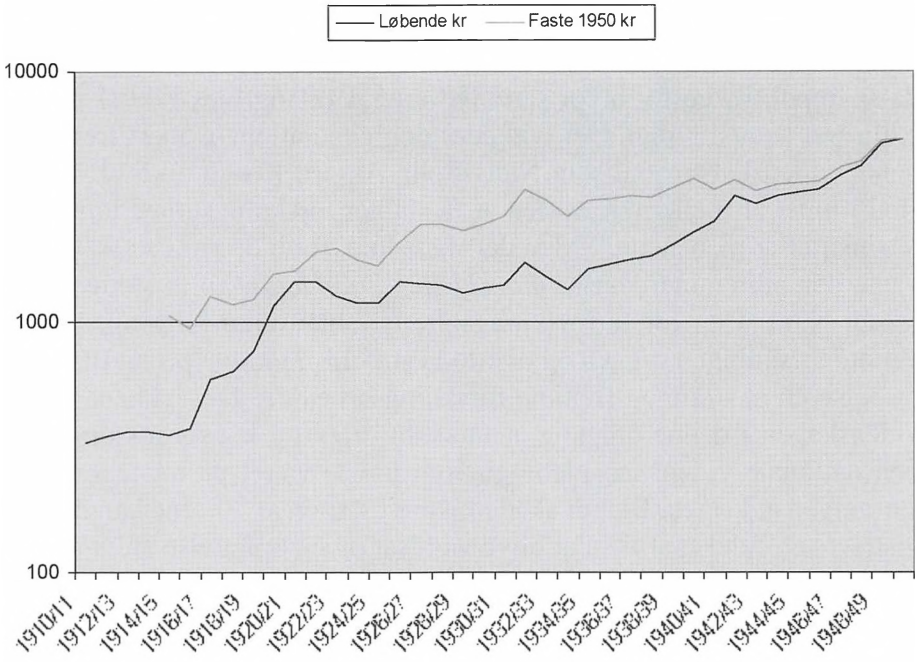

Figur 2. Årlige bevillinger til Den polytekniske Læreanstalt over finansloven 1910-50. Beløbene er i 1000 kr. Bemærk den logaritmiske skala. Det fremgår, at væksten var størst i perioden 1916-22.[43]

først og fremmest tilkomsten af en lang række nye stillinger; i alt otte nye professorater blev det til i tiden 1916-22. Flere forhold forklarer dette. For det første betød pengerigeligheden under og efter krigen naturligvis sit. Det var gode tider. Den ekstraordinære fokus på det tekniske beredskabsniveau, som verdenskrigen skabte, må endvidere have bevirket en større lydhørhed for læreanstaltens ønsker. Det forekommer desuden nærliggende at pege på, at læreanstalten havde nære forbindelser til den indflydelsesrige Alexander Foss.

Alligevel havde læreanstalten ikke fået det optimale ud af situationen. For det første stod dens lærere stadig tilbage med et brændende ønske om at få udvidet laboratoriefaciliteterne på en lang række områder, og det spørgsmål forblev stort set uløst helt frem til 1929. Allerede et par år efter krigens ophør var de gode tider for Danmarks økonomi ved at være forbi. Statsbevillingerne til læreanstalten stagnerede (figur 2), og stagnationen holdt ved stort set frem til slutningen af 30'erne. Den forskningsmæssige ekspansion, som der var blevet lagt op til i tiden inden krigens endelige afslutning, blev ikke videreført. De tiltag til vi-

dereudbygning af forskningsfaciliteterne, som Munch-udvalget havde omtalt i tilslutning til sin »Foreløbige Betænkning«, gled i baggrunden, da sparepolitikken for alvor satte ind efter 1921 og blev faktisk aldrig realiseret i statslig regi. Det lykkedes dog generationens mest fremtrædende videnskabsmænd som Niels Bohr, August Krogh og N. J. Brønsted i løbet af mellemkrigstiden at få stablet forskningstunge universitetsinstitutter på benene.[44] Men det skete kun, fordi de var i stand til bevæge den store amerikanske *Rockefeller Foundation* til at støtte opførelsen heraf. Den første forskningsoffensiv blev ikke fulgt op. Staten vendte forskningen ryggen og overlod i stor udstrækning privat filantropi opgaven at støtte og fremme forskningsarbejde.[45] Det lykkedes ikke videnskaben i denne omgang at få skabt offentlig konsensus omkring den nationale videnskabsideologi, som havde været på tegnebrættet i slutningen af krigen. Blandt akademikere i starten af 20'erne kan der registreres en følelse af ikke at blive værdsat og en opfattelse af, at naturvidenskaberne havde mistet status og indflydelse. Det kan der gives flere eksempler på. I en tale i Studenterforeningen i 1924 udstødte P. O. Pedersen for eksempel dette suk:

> Jeg har den Opfattelse, at Akademikeren, Videnskabsmanden, ikke betragtes som noget særligt værdifuldt, særlig nyttigt Led i Samfundets Mekanisme. Den videnskabelige Forskning betragtes mere som en Fjer i Hatten, maaske en stor straalende Fjer, som man glæder sig over, fordi det nu engang hører sig til at have den Slags Hattepynt for en Kulturnation. Man har ikke i tilstrækkelig Grad Øjet aabent for, hvor værdifuldt det vilde være at faa den videnskabelige Forsknings Metoder anvendt som Fejekost til Rengøring af Samfundets noget uryddelige og ikke helt rene Bolig.[46]

Mønsteret er det samme i de fleste vesteuropæiske lande. Især i Tyskland herskede der i årene efter krigen en udbredt ressentimentsfølelse over for naturvidenskab og teknik.[47]

Det andet store problem, som stod uløst efter krigen, var spørgsmålet om, hvordan selve forskningen skulle finansieres og organiseres. Navnlig manglede man stipendier til at aflønne unge kandidater, så de fik mulighed for at arbejde hen imod Dr. techn.-graden. Det ser ud til, at man allerede ret hurtigt efter indførelsen af den tekniske doktorgrad erkendte dette og diskuterede, hvad der kunne gøres for at skabe mere faste organisatoriske og finansielle rammer om doktorgraden. Læreanstaltens professor i teknisk kemi, P. E. Raaschou, var en af hovedaktørerne i denne debat. I 1925 rekapitulerede han situationen under og lige

efter krigen og fortalte, at spørgsmålet om oprettelsen af et »Centralfond« eller en »Centraladministration«, bestående af industrialister og videnskabsmænd og udstyret med beføjelser ikke blot til at bevilge midler til ingeniørvidenskabelig forskning, men også at trække »visse Hovedlinjer op for Forskningens Retning«, blev diskuteret på læreanstalten under og efter krigen. Og han fortsatte; »naar den [tanken] ikke blev virkeliggjort, medens Pengerigeligheden var stor, turde en af Grundene dertil være den, at der ikke var tilstrækkeligt intimt Samarbejde mellem Industriraadet og Læreanstalten«.[48] Jeg skal her kort beskæftige mig med udfaldet af denne diskussion, idet kildesituationen ikke tillader en kortlægning af selve processen.

I Sverige blev det imidlertid ikke ved snakken. Her etablerede man i 1919 *Ingenjörsvetenskapsakademien* (IVA) til at bygge bro mellem industrien og forskningen ved den tekniske højskole i Stockholm. IVA kom hurtigt til at råde over ret betydelige fondsmidler, idet det allerede ved starten gennem donationer fra industrien lykkedes at indsamle 1,8 mio. Skr, samt en årlig finanslovsbevilling på 40.000 Skr.

Udviklingen herhjemme gik i en anden retning. I stedet for et stort centralt forskningsfond blev der omkring krigens afslutning oprettet en række mindre fonde med begrænsede arbejdsområder. I juni 1919 donerede *Det Store Nordiske Telegraf-selskab* 250.000 kr til oprettelsen af et fond tilknyttet læreanstalten. Det fik navnet *H. C. Ørsteds Fond for Teknisk Videnskabelige Undersøgelser og Forsøg med nært liggende praktisk Formaal*. Fondet skulle ledes af en styrelse på tre personer, bestående af direktøren for Den polytekniske Læreanstalt og to medlemmer valgt fra hver af henholdsvis læreanstaltens lærere og telegrafselskabet. Fondet støttede fortrinsvis svagstrømsteknik og finmekanik. Gavebrevet sikrede, at mindst 12.500 kr i årlig rente ville kunne komme forskningen til gode.[49] Det var P. O. Pedersen, som kom til at tegne fondets arbejde frem til sin død i 1941, hvorfor fonden reelt set fungerede som P. O. Pedersens egen »cigarkasse«, hvoraf han kunne finde penge til læreanstaltens elektrotekniske forsøgsarbejde. Til støtte for undersøgelser vedrørende mekanisk teknologi i papirindustrien blev der oprettet *Gustav Smidth og Hustrus Legat*, hvis grundfond androg 100.000 kr.

Kemikeren Ad. Clement tog i efteråret 1919 initiativet til oprettelse af en forskningsfond for teknisk kemi. Han drøftede under private forhold sagen med blandt andet Den polytekniske Læreanstalts professorer i teknisk kemi og relaterede områder Sigurd Orla-Jensen, P. E. Raaschou og Erik Schou samt selveste etatsråd H. N. Andersen, den magt-

fulde direktør for Det østasiatiske Kompagni. I et langt brev til læreanstalten fra februar 1920 gjorde de rede for de forhold, der nødvendiggjorde, at der nu blev taget et initiativ.

> Medens Den polytekniske Læreanstalt altid har stræbt efter at holde sin Undervisning paa Højde med Tidens Krav, kan man ikke sige, at den i lige saa høj Grad har fremmet Forskningsarbejdet, ja, Forholdet er for Tiden nærmest det, at Undervisningen er ved at kvæle det tekniske Forskningsarbejde, idet Undervisningen ved den saa stærkt forøgede Tilgang af Studerende i den Grad lægger Beslag paa Kræfter, Tid og ogsaa Plads, at der kun bliver meget lidt tilovers til Lærernes og andres friere videnskabelige Sysler. Særlig de anvendte Naturvidenskaber lider under, at de ikke har tilstrækkelige Midler og Lejlighed til gennem selvstændige Studier at forny sig selv – en Fornyelse, som vil kunne komme den danske Industri i høj Grad til Gode, naar den sker med særlig Hensyntagen til vor hjemlige Industris Maal og Vilkaar. Dette er særlig uheldigt paa et Tidspunkt, da der er Anledning til at arbejde for at ruste vort Land under vanskelige Tider for Industrien, og til de endnu vanskelige tider, som utvivlsomt forestaar, samt til de mangfoldige Opgaver, der skal løses, ikke mindst efter Genforeningen med Sønderjylland.[50]

Det var efter alt at dømme Raaschou, der som professor i teknisk kemi havde stået for brevets præcise udformning og ordlyd. Efter en drøftelse i lærerrådet udsendte man i maj 1920 et opråb, der opfordrede kemiske industrivirksomheder i Danmark til at støtte dannelsen af *Den polytekniske Læreanstalts Fond for teknisk Kemi*. Et af opråbets kernepunkter var netop behovet for forskningsmidler til støtte for arbejde, der rettede sig mod den tekniske doktorgrad. Det lykkedes herved at indsamle ca. 97.000 kr hovedsageligt fra den kemiske industri, hvoraf Ad. Clement selv skænkede 10.000 kr.[51] Knap 100.000 kr var altså alt, hvad den samlede kemiske industri fandt det nødvendigt at donere til den teknisk kemiske forskning herhjemme. Sammenlignet med Det Store Nordiske Telegrafselskabs anselige gave er der vitterligt tale om begrænsede midler. Firmaerne var sikkert tilbageholdne, fordi deres navn ikke direkte blev knyttet til selve fondet. Det grundlæggende motiv bag den slags donationer var utvivlsomt reklameværdien og ikke så meget anerkendelsen af forskningssagens vigtighed for den enkelte virksomhed. I de følgende år voksede grundfondet støt og roligt, og i 1938 androg den derfor omtrent 600.000 kr. Førnævnte P. E. Raaschou fungerede som fondets formand igennem en meget lang årrække (1921-54), faktisk lige indtil han gik på pension.

Med Henblik paa H. C. ØRSTED's Opdagelses overordentlige Betydning for Verdenskulturen og i Erkendelse af dens Betydning som afgørende Forudsætning for dets egen Virksomhed har Aktieselskabet DET STORE NORDISKE TELEGRAF-SELSKAB i Anledning af dets 50-aarige Bestaaen oprettet følgende

GAVEBREV

§ 1.

Selskabet skænker herved Kr. 250,000 (To Hundrede og Halvtredsindstyve Tusinde Kroner), for hvilke nærværende Gavebrev tillige tjener som Gældsbevis, til en særlig Fond knyttet til Den Polytekniske Læreanstalt i Kjøbenhavn.

§ 2.

Fonden benævnes „H. C. ØRSTEDS FOND FOR TEKNISK-VIDENSKABELIGE UNDERSØGELSER OG FORSØG MED NÆRT LIGGENDE PRAKTISK FORMAAL".

Den forvaltes i enhver Henseende — jfr. dog nedenfor om Bogholder- og Kasserer-Forretningerne — af en Styrelse bestaaende af tre Medlemmer nemlig:

a. Den Polytekniske Læreanstalts Direktør til enhver Tid som født Formand, saaledes at i hans Forfald hans Stedfortræder ved Anstalten fungerer for ham;

b. et Medlem, valgt — tilligemed en Suppleant — for samme fem Forretningsaar ad Gangen med simpel Stemmeflerhed af de af Den Polytekniske Læreanstalts fast ansatte Lærere, som docerer i elektriske Fag eller i Finmekanik som officielt Lærefag.

Tvivlsspørgsmaal om en Anstaltslærers Berettigelse til at deltage i saadant Valg afgøres endelig af Læreanstaltens Direktør.

Til Valgbarhed kræves ej, at Vedkommende er Lærer ved eller paa anden Maade knyttet til Den Polytekniske Læreanstalt.

c. et Medlem, valgt — tilligemed en Suppleant — for samme fem Forretningsaar ad Gangen af A/s Det Store Nordiske Telegraf-Selskab.

A/s Det Store Nordiske Telegraf-Selskab skal være berettiget til for stedse eller for Aaremaal at overlade denne dets Valgret efter dets Valg enten til Industriraadet eller til Bestyrelsen for Dansk Ingeniørforening.

Hverken de under b og c nævnte Medlemmer eller deres Suppleanter maa ved Valget være over 60 Aar gamle; Styrelsesmedlemmer kan ej genvælges, og et tidligere Styrelsesmedlem kan ej heller vælges som Suppleant.

Styrelsen bestemmer til enhver Tid sin Forretningsorden; dog skal der altid til en Beslutnings Gyldighed kræves enten Enstemmighed kon-

Fra forsiden af gavebrevet, hvormed Det Store Nordiske Telegraf-selskab skænkede 250.000 kr. til dannelse af H. C. Ørsteds Fond.

Ordningen med de små fonde sikrede i praksis feltets førende professorer den finansielle kontrol, hvorved de i vid udstrækning kunne bestemme ikke blot hvem, men også hvilken forskning, der blev bedrevet på deres respektive områder. En ordning med visse konservative faldgruber.

De tre ovennævnte fonde støttede alle udelukkende teknisk-videnskabeligt forsøgs- og udviklingsarbejde. To andre fonde, begge ligeledes oprettet i 1919, nemlig henholdsvis *Alex. Foss' Industrifond* og *C. F. Jarls Fond*, ydede lejlighedsvis og i begrænset omfang også støtte til forskningsarbejde med industrielle formål. For at give et indtryk af disse forskellige små fondes samlede størrelse kan man sammenligne med størrelsen af Carlsbergfondet, som i årene fra 1919-24 kun et enkelt år *udbetalte* under 400.000 kr til støtte primært for universitetsforskningen. I sammenligning var det altså ganske beskedne midler, som stod til rådighed for forskningsaktiviteterne ved læreanstalten.

Udvalget for ingeniørvidenskabelig Forskning

Ansporet af det svenske IVA fortsatte debatten herhjemme blandt andet i Danmarks Naturvidenskabelige Samfund, som var det mest naturlige sted at diskutere den slags. På samfundets generalforsamling i februar 1924 blev det vedtaget at nedsætte et udvalg bestående af Fr. Johannsen, P. O. Pedersen, P. E. Raaschou og Industrirådets kontorchef og senere direktør G. E. Hartz. Udvalget fik navnet »Udvalget for ingeniørvidenskabelig Forskning«, og P. O. Pedersen blev dets formand. Udvalgets første og tilsyneladende også eneste initiativ var skabelsen af en publikationsserie for ingeniørvidenskabelige skrifter samt udarbejdelsen af en oversigt over danske ingeniørvidenskabelige publikationer.[52]

Det kan med temmelig stor sikkerhed siges, at udvalgets passivitet ikke skyldes P. O. Pedersen. Han efterspurgte nemlig i sin egenskab af læreanstaltens direktør udadtil ved flere lejligheder initiativer, som kunne fremme forskningsarbejdet. I talen ved eksamensafslutningen i 1925 beklagede han det ringe antal tekniske doktorer, som det indtil da var lykkedes af frembringe. Man kunne sige, at de faglige krav måske var for høje, men det var ifølge P. O. Pedersen slet ikke hele forklaringen. Den egentlige årsag var økonomien. Fondsmidlerne, som de små forskningsfonde rådede over, strakte ikke langt, når de både skulle betale apparatur, stipendier og publikationsudgifter. Han rettede derfor en diskret appel til de i salen tilstedeværende industrimænd om, at der måtte blive

gjort noget for at frembringe større midler til gennemførelse af forskningsarbejde.[53] Foruden de af P. O. Pedersen anførte årsager skinner et andet forhold i øjnene. De unge talenter var nemlig henvist til at konkurrere med professorerne om de sparsomme fondsmidler, og det er sandsynligt, at denne konkurrence ofte faldt ud til professorernes fordel.

Ingeniørens redaktør Wilhelm Marstrand anmeldte i efteråret 1925 det omtalte forskningsudvalgs liste over ingeniørvidenskabelige publikationer. Det faldt ham for brystet, at listen i sammenligning med tilsvarende lister fra Sverige var meget kort. Han spurgte derfor, om der herhjemme blev gjort nok for at fremme og muliggøre det tekniske forskningsarbejde? Ikke uventet besvarede han spørgsmålet negativt, og han mente, at vi burde lære af svenskernes aktive fremgangsmåde. Vi manglede herhjemme en »Industriorganisator«, som kunne sætte forskningsarbejdet i system. Den egentlige årsag til, at Danmark var bagud i forhold til svenskerne, fandt han i industriens manglende interesse for forskningsarbejdet, og han spurgte skarpt og direkte, om ikke det nu var på tide, at Industrirådet udvidede sin virksomhed fra at omfatte told- og lønningsspørgsmål til også at omfatte organiseringen af teknisk-videnskabeligt arbejde?[54] Det var ligefremme ord, som naturligvis krævede et svar. Den danske industri var hårdt trængt af lavkonjunkturen, som satte ind i starten af 1921. Industrirådets krisepolitik var udpræget protektionistisk, ensidigt rettet mod at beskytte den eksisterende industri, og omfattede ikke spørgsmålet om igangsættelse af nye produktioner, hvorfor den ej heller omfattede tiltag til støtte for den tekniske forskning.[55] Bag Marstrands kritik lå et ønske og et håb om en aktiv krisepolitik, som også inddrog Den polytekniske Læreanstalt. Der er således sammenfald mellem Marstrands og P. O. Pedersens agenda.

Der var to personer, som offentligt tog den handske op, Marstrand havde kastet, nemlig Raaschou og Hartz. De var begge medlemmer af forskningsudvalget under Danmarks Naturvidenskabelige Samfund, hvorfor deres svar må karakteriseres som et forsvar for forskningsudvalgets kurs. Deres svar fortæller derfor en hel del om, hvorfor det tilsyneladende i tiden efter 1. Verdenskrig ikke var muligt at etablere et organiseret samarbejde mellem industri og forskning, altså hvorfor det ikke var lykkedes at skabe en eller anden forskningsorganiserende og -fremmende institution. Raaschous synspunkter blev formentlig i vid udstrækning delt af læreanstaltens lærere. Han så nemlig ikke »nogen større Ulykke deri«.[56] De selvstændige fonde fungerede nemlig fint, idet de »vil tillade en fri Forskning under frie Former og har Mulighed for at arbejde langt lettere end et Centralfond, hvis ledelse kan komme til at

staa overfor at skulle forlige vidt forskellige Interesser og at tvinge Forskningen ind i afstukne Baner«.[57] Han frygtede med andre ord, at en centraliseret organisation ville begrænse de enkelte professorers indflydelse på forskningens kurs. Han frygtede, at en centraliseret organisation ville begrænse professorernes traditionelle autonomi. Bestræbelserne skulle i stedet rettes imod at få forøget de eksisterende fondes midler, og eventuelt supplere dem med enkelte andre på de områder, hvor der endnu ikke fandtes fonde. Man havde nu »et højst værdifuldt Grundlag af Forskningskultur at bygge videre på«, påpegede han, og man kunne i princippet blot vente og håbe på, at den helt store mæcen dukkede frem.[58] Det var for så vidt situationen set fra en velbjerget videnskabsmands synsvinkel. Den underliggende præmis synes at være, at de tekniske videnskaber i organisatorisk henseende ikke adskilte sig fra de rene videnskaber.

Industriens eller måske rettere Industrirådets synspunkt blev fremført

P. E. Raaschou var kun 29 år, da han i 1913 blev professor i teknisk kemi. En central stilling han beholdt i over 40 år, indtil han i 1953 afgik på grund af alder. Han var i perioden 1921-54 formand for Den polytekniske Læreanstalts Fond for teknisk Kemi. Foto Polytech Photos.

af dets senere direktør G. E. Hartz. Han afviste helt kritikken og meldte hus forbi. Industrirådet støttede allerede forskningen gennem fondene. Marstrand havde efterlyst et dansk initiativ *à la* IVA. Det ville imidlertid koste mange penge, hvorfor Hartz undslog sig. Under de nuværende økonomiske forhold ville det næppe nytte at sigte så højt. Man kunne naturligvis stadig mene, at der ikke blev gjort nok, medgav han, men det var en højst tvivlsom påstand al den stund, at danske videnskabsmænd og teknikere ikke for tiden fuldt udnyttede de økonomiske muligheder, der allerede var til stede. Hartz kunne referere, at *H. C. Ørsteds Fond* for nylig havde meddelt, at det i løbet af fondets første fem år, hvor der hvert år havde været ca. 12.500 kr. til rådighed, kun havde ydet støtte for i alt 13.500 kr.! Pengene var i stedet i overensstemmelse med statutterne blevet henlagt, og man havde derfor opsparet næsten 60.000 kr. Baggrunden for denne passivitet kendes ikke. Det har ikke været muligt at finde svar på, om der blev sparet op til noget stort, eller om man ganske simpelt ikke fik flere berettigede ansøgninger. Det første forekommer mest nærliggende, men forholdet peger i sig selv også på, at læreanstaltens forskningsoffensiv var kølnet af. Hartz' argument var naturligvis ikke gyldigt, idet det alene byggede på forholdene på ét område. I høj grad gled han af på spørgsmålet om industriens interesse for forskning versus dens interesse for toldbeskyttelse. De to spørgsmål var jo i virkeligheden tæt knyttet sammen. Så længe den danske hjemmemarkedsindustri anså toldbeskyttelse som den vigtigste forudsætning for at tilkæmpe sig hjemmemarkedet, ville interessen for målrettet forskningsarbejde hovedsageligt være begrænset til de eksportorienterede erhverv.

Hartz' indlæg er et klart tegn på, at den nationale forskningsideologi, som havde sin blomstringstid under og efter krigen, ikke overlevede den industrielle lavkonjunktur i starten af 20'erne. Raaschou pegede i diskussionen på, at Danmark som landbrugsland lagde den forskningsmæssige hovedindsats inden for det industrialiserede landbrug, hvilket helt naturligt gav os en anden forskningsprofil end industrilandet Sverige. Og han satte ikke spørgsmål herved. Situationen i 20'erne var altså præget af pessimisme og svigtende tiltro til industrien som fremtidsmotor, og denne tendens holdt sig til hen mod midten af 30'erne. Haldor Topsøe, som studerede ved læreanstalten i starten af 30'erne, beretter, at G. E. Hartz under en spadseretur omkring 1930 fortalte ham, at dansk industri havde nået sit »mætningspunkt«, og at læreanstaltens unge dimittender derfor måtte se i øjnene, at de i fremtiden skulle trække bananvogne.[59] Der havde i starten af 20'erne været stor udskiftning i toppen af dansk industri,

hvilket også afspejlede sig i Industrirådets ledelse, og meget tyder på, at den nye generation ikke havde helt den samme tiltro til videnskaben, som havde præget folk som Hagemann og Foss.[60]

Et teknisk-industrielt Carlsbergfond?

Den teknisk-videnskabelige forskning i 20'erne stagnerede, fordi den var fanget imellem modstridende interesser. Industrien kunne undslå sig for at give yderligere bidrag til forskningsfondene, så længe læreanstalten kun på få områder havde egnede forskningslaboratorier. Regeringen kunne udskyde de tiltrængte udvidelser af læreanstalten, så længe arbejdsløsheden blandt ingeniører var høj. Der var i 1927 således over 200 ledige ingeniører.[61] Det akademiske oligarki forsøgte at beskytte de hævdvundne frihedsprivilegier, som man ville miste ved dannelsen af en håndfast organisation, hvor videnskaben blev bundet op på løsningen af industrielle problemer. Spørgsmålet om en industriel forskningsorganisation blev i 20'erne ofte ført frem i *Ingeniøren*, men det er typisk, at forslagsstillerne ofte var marginaliserede i forhold til læreanstalten eller de ledende industrivirksomheder. Det var tilsyneladende kun sværmere og industrielle utopister af samme støbning som Wilhelm Marstrand, der beskæftigede sig med spørgsmålet. En anden af disse sværmere var den danske teknokratismes bannerfører Poul Molde, som i 1939 berettede, at han i slutningen af 20'erne »foreslog [...] en Række af vore største kemiske Industrivirksomheder at oprette et *fælles* Forskningsinstitut. Tanken blev den Gang modtaget med en hurtigt dræbende Elskværdighed«.[62] Den slags forslag fremkom ofte i diskussionen om læreanstaltens manglende forbindelse med det praktiske liv.

Udviklingen stod derfor længe i stampe. Kun tilkomsten af en ny mæcen ville som en anden *deus ex machina* kunne løse knuden op. I 1927 blev det klart, at staten ville bevillige penge til den længe planlagte og forberedte udvidelse af læreanstalten. Det første spadestik blev gravet i forbindelse med festlighederne ved Den polytekniske Læreanstalts 100 års-jubilæum i 1929. På en række af de mest forsømte tekniske områder ville der i fremtiden blive indrettet laboratoriefaciliteter, som ville muliggøre en kraftig forskningsmæssig oprustning. Det stod dog også klart for P. O. Pedersen, at man ikke kunne forvente, at staten i større omfang ville støtte rene forskningsaktiviteter.[63] I fremtiden ville behovet for fondsmidler til forskningen derfor blive endnu større.

Allerede året før jubilæet havde man fra Hagemanns gamle enke fået tilsagn om, at hun ville skænke et beløb på 200.000 kr til stiftelse af et

fond, kaldet *Den polytekniske Læreanstalts ingeniørvidenskabelige Fond*, med det formål at fremme læreanstaltens forskningsaktiviteter, »særlig ved at lette unge Ingeniørers virksomme Deltagelse i denne Forskning«.[64] Det er i sig selv ejendommeligt, og ganske betegnende for hele situationen i 20'erne, at det var aldrende enker, der måtte holde for, når det gjaldt om at finde forskningsmidler frem. Der findes et dokument, som løfter sløret for P. O. Pedersens taktiske overvejelser i forbindelse med jubilæet.[65] Dokumentet er et resume af nogle synspunkter, som P. O. Pedersen ved den lejlighed gjorde gældende over for enken. Han håbede, at man ved jubilæet ville kunne grundlægge »et teknisk-industrielt »Carlsbergfond«, der efterhaanden kunde vokse sig stærkt og nærme sig til at faa samme Betydning for den ingeniørvidenskabelig Forskning, som Carlsbergfondet har for den rent videnskabelige«.[66] Dette fond skulle muliggøre, at flere unge forskningstalenter kunne deltage i læreanstaltens forskningsaktiviteter for derved at kvalificere sig til den tekniske doktorgrad. Dette ville endvidere have stor betydning for den danske industri, påpegede han. Når han betroede Hagemanns enke disse planer, har motivet vel været at anspore enken til at yde endnu mere, idet det er sandsynligt, at pengene skulle tilvejebringes gennem en form for indsamling.

Planen blev kun i modificeret form virkeliggjort. Ved jubilæet kunne *Industriforeningen* og *Industrirådet* overrække en gave på 300.000 kr til oprettelse af et fond, som fik navnet *Den polytekniske Læreanstalts Jubilæumsfond*. Pengene var indsamlet fra en lang række af de største danske virksomheder. Direktøren for læreanstalten var født formand for bestyrelsen, som desuden talte yderligere to medlemmer udpeget af læreanstalten samt to repræsentanter for Industrirådet. Læreanstalten var altså på forhånd sikret majoritet i bestyrelsen. Afkastet skulle ifølge statutterne bruges til følgende formål:

> Denne Fond skal have til Formaal at sætte Læreanstaltens Professorer og øvrige Lærere i stand til i højere Grad end hidtil har været muligt, at foretage Studier og Undersøgelser i Ind- og Udland for at følge og selv at fremme den teknisk-videnskabelige Udvikling paa de forskellige Omraader og derigennem bidrage til at give den danske Industris og Tekniks fremtidige Medarbejdere en bestandig fyldigere Uddannelse.[67]

En i sig selv ikke særlig interessant formulering. Det, man skal lægge mærke til, er, at formålet kun i begrænset omfang harmonerede med P. O. Pedersens ønsker og læreanstaltens reelle behov for, at flere unge

kunne arbejde hen mod doktorgraden. Der stod nemlig ikke eksplicit noget om stipendier til unge forskerspirer. Tværtimod betonedes det, at pengene i sidste ende skulle sigte på at opfylde industriens uddannelsesmæssigt behov. Desuden virker 300.000 kr også som småpenge, når direktøren havde drømt om at opnå noget, der kunne matche Carlsbergfondet. Jeg har dog ikke fundet nogen tegn på, at P. O. Pedersen selv udtrykte skuffelse herover.

Men hvorfor lykkedes det så ikke i 1929 at indsamle flere penge? Der findes et brev fra Fr. Johannsen til P. O. Pedersen, skrevet kort tid efter, som kan løfte sløret herfor. I brevet fortæller Johannsen, at han ønskede, at vi herhjemme havde et akademi som IVA. Brevet, som her næsten citeres i fuld længde, lyder:

> Man kan jo [...] ikke andet end ønske, at vor tekniske Udvikling herhjemme var stor og stærk nok til at have et lignende Akademi; men naar vi tænker nærmere efter, saa viser de store Vanskeligheder sig jo hurtigt, Vanskeligheder, som ikke er blevet mindre, efter hvad der forefaldt under den Polytekniske Læreanstalts 100 aars Jubilæum. Medens det svenske Akademi uddeler Guldmedaljer, saa har vi jo fra Teknikkens og Industriens Side afgivet Medaljeuddelingen til den Polytekniske Læreanstalt, ligesom denne jo ogsaa har faaet den indsamlede Fond til Raadighed, medens Svenskerne jo har deres væsentlig større Fond til et ganske vist noget andet Formaal. Endvidere var der jo megen Tale ved Jubilæet om den tekniske-videnskabelige Forskning, som jo Danmarks naturvidenskabelige Samfunds Forskningsudvalg har henlagt under sig, uden at vi jo hidtil har kunnet præstere noget særligt fremragende. Hele Jubilæumsfesten bar imidlertid Præg af Ingeniørvidenskabens stærkt voksende Betydning for Industrien, og her er det jo nærmest mærkværdigt, at det er saa faa Aar siden Alexander Foss overhovedet rejste Spørgsmålet om Ingeniørernes Betydning for Industrien. [...] Imidlertid kan jeg jo ikke nægte, at der stikker en lille Smule i mig om Ønskeligheden af at faa noget mere ud af Samarbejdet imellem Industri og Videnskab, og uden at jeg har nogen som helst Plan, saa kunde jeg godt lide ved Lejlighed at stikke Hovedet lidt sammen med Dem, skønt jeg altsaa ikke aner, i hvilken Retning der skulde kunne komme noget ud af en saadan Konference; men nyttigt var det jo i alle Tilfælde at faa talt lidt om Tingene.[68]

Man fornemmer, at der under jubilæets polerede overflade havde udspillet sig et drama. Akademitanken havde igen været diskuteret, uden at læreanstalten og Industrirådet var nået til enighed. I hvert fald sporer man en klar antagonisme. Forskningsudvalget under Danmarks Natur-

videnskabelige Samfund opfattede Johannsen, der selv var medlem af udvalget, nærmest som en syltekrukke. Det besynderlige er imidlertid, at samfundets præsident for tiden netop var Johannsen selv! Man kan ikke nå en anden konklusion end den, at et flertal af lærerne på Den polytekniske Læreanstalt i lighed med Raaschou var modstander af, at et akademi, bestående både af repræsentanter fra industri og videnskab, skulle forvalte midlerne fra forskningsfondene. Det er også værd at minde om, at Johannsen netop ved flere lejligheder tidligere havde kritiseret lærerne ved de grundvidenskabelige fag for deres manglende kontakt og kendskab til de tekniske fag samt, at de ikke i tilstrækkelig grad indstillede sig efter de tekniske fags krav. Professorerne, og sikkert navnlig dem på de grundvidenskabelige fag, ønskede ikke, at deres frihed blev begrænset af snævre industrielle nyttekrav. Også i denne omgang var »industrien« og »teknikken« derfor blevet nødt til at overdrage læreanstalten fuld kontrol med forskningsmidlerne. Når det ikke var lykkedes at skaffe mere end 300.000 kr, er det nærliggende i lyset af Johannsens brev at pege på, at der fortsat var uenighed om den konkrete udformning af det samarbejde mellem industri og læreanstalt, som havde været på beddingen siden 1919. Et samarbejde, der ikke desto mindre ved jubilæet i 1929 blev fejret for fuld udblæsning, hvilket ikke mindst skyldes de materielle interesser, som for læreanstalten direkte knyttede sig til festlighederne.

De store fonde

Den danske forskningsorganisation var altså i 20'erne uhyre svag. Arbejdet på læreanstaltens laboratorier foregik i vid udstrækning på videnskabens egne præmisser. Det var trods trange kår alligevel lykkedes professorerne på Den polytekniske Læreanstalt at opretholde en uindskrænket akademisk frihedsgrad i lighed med universitetsprofessorer. I løbet af 30'ernes første halvdel blev de små usammenhængende fonde suppleret med en række virkelig store private filantropiske fonde, som afsatte meget store dele af deres afkast til teknisk-videnskabelig forskning. Hvor staten og industrien vægrede sig ved opgaven at støtte forskningen, trådte et omfattende kompleks af private fonde til. Man talte i samtiden ofte om *de store fonde*.

Det første af disse var *Laurits Andersens Fond*, som blev stiftet i 1931 efter testamentarisk ønske fra generaldirektør Laurits Andersen, der i 1928 var død i Kina. Han var med en håndværkerbaggrund rejst ud og havde tjent en betydelig formue i den kinesiske tobaksindustri. Fon-

det rådede fra starten over ca. 5,1 mio. kr, hvis renter skulle anvendes til fremme af dansk industri (herunder også landbrug og fiskeri) og handel. Fundatsen gav i den forbindelse blandt andet mulighed for at støtte »tekniske og videnskabelige Undersøgelser og Forsøg som tog Sigte på produktionsmæssige Fremskridt« samt »[p]røvelse af Opfindelsers og Fremstillingsmetoders praktiske Værdi«. Den omfattede også hjælp til studierejser i udlandet for ingeniører, teknikere og handelsmænd. Om de videnskabelige understøttelser hed det sig eksplicit, at de kun omfattede arbejde af »praktisk Betydning«, mens rent teoretiske undersøgelser »uden nærmere praktisk Tilknytning til danske Forhold er udelukket fra at komme i Betragtning«.[69] Fondets uddelingspraksis kom i høj grad til at følge disse linjer. Fondet forenede på den måde, både hvad angår retorik og praksis, Hagemanns teknisk-videnskabelige og H. N. Andersens erhvervsøkonomiske bestræbelser, som i korthed gik ud på at skaffe nye fjernmarkeder for dansk produktion. Disse to forskellige erhvervsideologiske bestræbelser knyttede fundatsen nu tæt sammen i en teknisk-økonomisk enhed. Fundatsen fra 1930 klinger derfor også den dag i dag meget moderne. Bestyrelsen bestod af repræsentanter for videnskab, teknik, politik og erhvervsliv. Som fondets første formand valgte man P. O. Pedersen. Med ét slag fik Den polytekniske Læreanstalt derfor nu adgang til ret betydelige økonomiske ressourcer. Fundatsens bestemmelser kombineret med, at der var to årlige uddelinger, samt naturligvis, at formanden var den, han var, gjorde fondet ideelt som forskningsfond. Og det blev flittigt brugt som sådan af professorerne på Den polytekniske Læreanstalt, *Landbohøjskolen* og universiteterne. I slutningen af 30'erne støttede fondet for eksempel biokemikere som Henrik Dam, Fritz Schønheyder og Sigurd Orla-Jensen i deres arbejde med vitaminer og ernæring. De årlige understøttelser lå ret konstant mellem 200.000-250.000 kr. *Ingeniøren* havde for vane at bringe et selektivt udpluk af de af fondets understøttelser, som særligt havde interesse for ingeniører. En gennemgang viser, at disse som oftest udgjorde omtrent en tredjedel af den samlede sum.

På samme tidspunkt oprettede De forenede Bryggerier A/S *Tuborgfondet* som en utvetydig pendant til Carlsbergfondet og *Ny Carlsbergfondet*. Hvor de sidste støttede grundvidenskaberne og kunst, var det nye fonds virkefelt meget bredt, idet det skulle »virke for samfundsgavnlige Formål og særlig være til Støtte af dansk Erhvervsliv«.[70] Bag stiftelsen stod Tuborgs direktør Benny Dessau, som også blev bestyrelsens første formand. Det er interessant at notere sig, at han året efter blev præsident for Danmarks Naturvidenskabelige Samfund. I star-

ten rådede fondet over en mio. kr, men det voksede sig efterhånden større, således at de årlige udbetalinger i starten af 40'erne nåede op over 200.000 kr, hvoraf en god del, specielt under 2. Verdenskrig, kom Den polytekniske Læreanstalt til gode.

I december 1933 døde industrimanden Otto Mønsteds enke og dermed overførtes, da parret var barnløse, en af Danmarks største private formuer – ca. 23 mio. kr – til et fond, hvis navn blev *Otto Mønsteds Fond*. Fundatsen var næsten ordret udfærdiget efter ægteparrets fælles testamente fra 1916. Den meget omfattende formålsparagraf inkluderede, af speciel interesse i denne forbindelse, støtte til videreuddannelse af lærerne ved Den polytekniske Læreanstalt og støtte af erhvervsfremmende bestræbelser. Bestyrelsen bestod af tre personer udpeget af Industrirådet, *Grosserer-Societetet* og Den polytekniske Læreanstalts lærerråd. I overensstemmelse med et efterhånden velkendt mønster udpegede læreanstalten som sin repræsentant P. O. Pedersen. Industrirådet var repræsenteret ved August Holm, Otto Mønsteds betroede sekretær, som efter Mønsteds død var blevet firmaets direktør. Han skal også fremhæves, fordi han senere kommer til at spille en rolle i forbindelse med grundlæggelsen af ATV. Netop på grund af dette forhold fik fondet stor økonomisk betydning i forbindelse med oprettelsen af ATV og de tilhørende institutter.[71] I slutningen af 30'erne løb fondets årlige udbetalinger efterhånden op i omkring en mio. kr.

Det sidste af de store fonde er *Thomas B. Thriges Fond*. Opkaldt efter stifteren, som var en af Danmarks mest succesfulde opfinder-entreprenører. Efter at have arbejdet i »the wizard of Menlo Park«, Thomas Edisons Menlo Park-laboratorium og dér stiftet kendskab med den rastløse amerikanske entreprenørånd, vendte han i 1893 hjem til Odense og grundlagde her et elektroteknisk værksted, som siden voksede til et omfattende fabrikskompleks. I 1934 skænkede Thrige sin virksomhed til et fond, hvis formue i starten udgjorde ca. 5,5 mio. kr, som skulle drive forretningerne videre, og hvis afkast ifølge stifteren skulle anvendes til gavn for dansk erhvervsliv. Herunder opregnede han støtte til videnskabelige og uddannelsesmæssige formål, men også institutioner, personer eller foretagender, hvis virksomhed kunne skønnes at have betydning for erhvervslivet. I bestyrelsen sad foruden Thomas B. Thrige selv tillige Industrirådets direktør G. E. Hartz. Også Thriges Fond fik afgørende betydning for ATVs arbejde. I årene 1934-40 udbetalte fondet i alt 674.000 kr, hvoraf langt hovedparten – typisk gennem meget store enkeltbevillinger – gik til videnskabelige og tekniske formål.[72]

Opkomsten af de store fonde betød, at store midler indhøstet under den anden industrielle revolution, ganske vist ad bagvejen, kom den teknisk-videnskabelige forskning til gode. Det er naturligvis umuligt at sige noget generelt om fondsstifternes individuelle motiver. En vigtig forudsætning for deres beslutning er naturligvis ønsket om at blive husket, ikke blot som succesfulde erhvervsmænd, men også som uegennyttige filantroper. Endemålet var for alle disse fondsstiftere et styrket dansk erhvervs- og produktionsliv. Et vigtigt middel var for dem alle videnskabelig og teknisk uddannelse og forskning. Disse virkemidler kunne i sig selv betragtes som indiskutabelt neutrale og almene goder, som i sidste ende ville gavne hele landet. Det er påfaldende, at stifterne, med undtagelse af Benny Dessau, i udpræget grad var *self made* mænd. De var udstyret med et sikkert forretningstalent, og uden at have den store teoretiske baggrund havde de alligevel kæmpet sig frem i erhvervslivet. Ingen af dem var således ingeniører, men de havde alligevel forstået vigtigheden af tekniske innovationer og udnyttet dem med stor succes og snilde. Er det ikke nærliggende, at man i den situation oprigtigt må føle, at man står i gæld – at man har noget at gengælde?

I 1939 udarbejdede P. O. Pedersen og Dansk Ingeniørforenings formand, entreprenøren Knud Højgaard, en oversigt over kapitalbeholdningen i de fonde, som helt eller delvist støttede den teknisk-videnskabelige forskning. Sammenholder man denne med en mere omfattende liste, som P. O. Pedersen ved en anden lejlighed udarbejdede, fås et godt overblik over fondene.[73]

Navn	Grundlagt	Kapital (1939) i kr.
Carlsbergfondet	1876	> 50.000.000
H. C. Ørsted-Fondet	1919	350.000
Fonde adm. af Industrirådet (industrifonde)	1919	650.000
Gustav Smidth og Hustru Marie Smidts Legat	1920	100.000
Den polyt. Læreanstalts Fond for teknisk Kemi	1921	600.000
Den polyt. Læreanstalts Ingeniørvidenskabelige Fond	1928	230.000
Den polyt. Læreanstalts Jubilæumsfond	1929	300.000
Laurits Andersens Fond	1931	6.000.000
Tuborgfondet	1931	2.500.000
Otto Mønsteds Fond	1934	23.000.000
Thomas B. Thriges Fond	1934	10.000.000

Fondenes samlede beholdning var således i alt ca. 94 mio. kr. Højgaard og P. O. Pedersen bemærkede, at det dog kun var en begrænset del af fondenes indtægter, der blev anvendt til støtte for det, som de refererede til som teknisk forskning, nemlig 15-20%. Dette tal afhænger i høj grad af, hvad man medregner som »teknisk forskning«. I artiklen specificeres det dog ikke nærmere. Carlsbergfondet støttede således kun i meget begrænset omfang anvendelsesorienteret arbejde. En gennemgang af materialet synes at pege på, at tallet nok nærmere er 15% end 20%. Hvis man regner med, at datidens afkastniveau var 5%, når man frem til, at der til tekniske forskningsaktiviteter fra fondene var omkring 700.000 kr til rådighed per år. I sagens natur udspandt ikke hele denne aktivitet sig på læreanstalten, men når man sammenholder dette tal med, at det samlede finanslovsbidrag (annuum) til laboratorierne ved Den polytekniske Læreanstalt i slutningen af 30'erne udgjorde omkring 230.000 kr, kan man ikke undervurdere den betydning, som privat filantropi i 30'erne havde for forskningsmulighederne ved læreanstalten. Den var ganske simpelt altafgørende.

Ved fremkomsten af disse store private fonde var P. O. Pedersens ønske om et teknisk-industrielt Carlsbergfond derfor langt hen ad vejen gået i opfyldelse. Der var nu endelig penge ikke blot til apparatindkøb og publikationsstøtte, men også til dækning af udgifter i forbindelse med studierejser. Laurits Andersens Fond var vigtig i den henseende, idet mange af dens bevillinger direkte gik til sådanne formål. Anarkiet herskede dog stadig, idet fondene selvsagt var helt frit stillet med hensyn til udvælgelse af opgaver. Læreanstalten havde altså på ingen måde kontrol over fondenes bevillingspraksis og politik. Noget formaliseret samarbejde bestod der ikke mellem de enkelte fonde. Kun i enkelte tilfælde var der personsammenfald i bestyrelserne. August Holm var således både medlem af Otto Mønsteds Fond og Tuborgfondet. P. O. Pedersens tilstedeværelse i bestyrelserne for de to største fonde (Otto Mønsteds Fond og Laurits Andersens Fond) garanterede dog, at læreanstaltens behov i vid udstrækning kunne dækkes.

De markant forøgede fondsmidler kombineret med, at læreanstaltens udvidelse nu var godt i gang, betød, at forskningsintensiviteten fra midten af 30'erne kunne stige. Det ville være nærliggende nu at tolke den markante stigning i læreanstaltens årlige produktion af tekniske doktorer, der sker i slutningen af 30'erne (jf. figur 1), som en direkte konsekvens af disse rigelige fondsmidler. Der er utvivlsomt en nær forbindelse herimellem, men stigningen skyldes også, at industri-

elt ansatte ingeniører nu ligeledes i stigende grad tog doktorgraden. Af de 14 doktorgrader, der blev uddelt mellem 1937 og 41, var de syv før og på selve tidspunktet for doktorgradens modtagelse udelukkende tilknyttet industrien. Erhvervslivets interesse og behov for forskningsarbejde var altså også tiltagende. De teknisk doktorer er overraskende nok heller ikke at finde blandt dem, som i årsberetningerne kan ses direkte at have modtaget støtte fra de store fonde. Det lader sig dog let forklare, idet det sandsynligvis i reglen har været laboratoriebestyrerne, som har stået for at finde midler til forskningsaktiviteterne i deres respektive laboratorier. Endelig må det påpeges, at det især var de små fonde og i særlig grad Den polytekniske Læreanstalts ingeniørvidenskabelige Fonds midler, som blev brugt til støtte for de unge ingeniørers videnskabelige arbejde. Fremkomsten af de store fonde har lettet presset på de små fonde.

I jubilæumsskriftet *Polyteknisk undervisning og forskning i det 20. århundrede* undrer forfatteren sig over grunden til den markante vækst i antallet af tekniske doktorpromotioner, der sker omkring verdenskrigens start.[74] Jeg mener at kunne pege på tre årsager hertil: i midten af 30'erne blev der rigelige midler til rådighed, industriens interesse for forskningen steg betydeligt og sidst, men ikke mindst, kom der ved oprettelsen af ATV for første gang bedre styr på de organisatoriske rammer omkring forskningen.

Akademiet for de Tekniske Videnskaber

Man kunne synes, at læreanstaltens rektor nu havde god grund til at være tilfreds. Rent materielt var betingelserne for en forskningsoffensiv til stede. Tiden var moden til en satsning. Men netop derfor trængte det gamle spørgsmål om en mere aktiv forskningsorganisation sig nu på med større kraft. De grupper, som havde vitale og indgroede interesser på spil i denne sag og derfor kunne tænkes at ville gøre modstand, havde i øjeblikket gode vilkår. Det gjaldt i første række professorerne ved læreanstalten, som nu rådede over gode laboratorier og finansieringsmuligheder, hvorfor deres indbyrdes ressourcekamp var dæmpet. I mange industrigrene var der også en klar fremgang at spore. Navnlig var den industrielle vækst kraftig i 1934 og 1935, hvilket af nogle kommentatorer delvist tilskrives det accelererende og verdensomspændende rustningskapløb.[75] Defaitismen fra de foregående år var på retur. Tidspunktet for et organisatorisk fremstød var for så vidt det rette.

I et foredrag ved industrirådets 25 års jubilæum den 29. oktober 1935

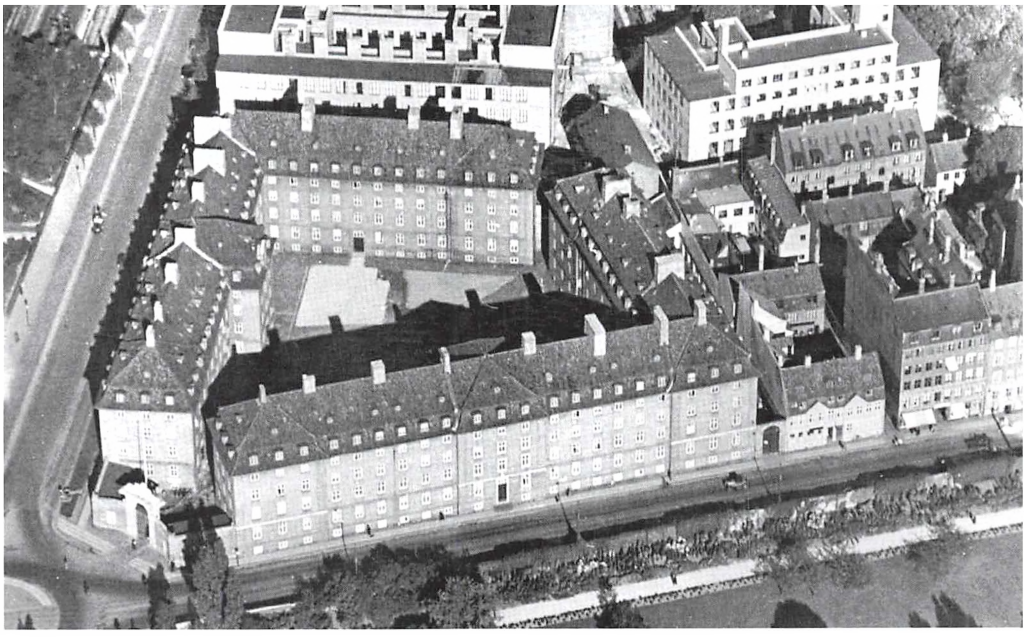

Den polytekniske Læreanstalt midt under opførelsen af udvidelserne på Østervold. Billedet stammer fra tiden omkring 1936. Foto Polytech Photos.

tog P. O. Pedersen spørgsmålet om organisering af forskningen op. Når det skete i dette forum, må det betyde, at P. O. Pedersen håbede, at industriens mænd ville tage sagen op. I sit foredrag udmalede P. O. Pedersen, hvordan den industrielle udvikling, »Fremskridtslinjen« som han kaldte den, siden begyndelsen af 1800-tallet var vokset eksponentielt. Motoren bag denne udvikling var den teknisk-videnskabelige forskning. I udlandet, særligt i USA, havde virksomhederne for længst forstået dette budskab og handlet derefter. Han omtalte det amerikanske *Bell*-laboratorium, hvis årsbudget udgjorde 15 mio. $, og hvis personale talte 4.000 personer. Den amerikanske industri anvendte i 1928 i alt ca. 200 mio. $ på teknisk-industriel forskningsvirksomhed, og der var samme år i alt ca. 30.000 forskningsarbejdere tilknyttet industriens over 1.000 laboratorier. Han forudså, at den forskningsmæssige ekspansion ville fortsætte også fremover. Nu kunne man så spørge, om al den forskning virkelig betalte sig? Det var sikkert et spørgsmål, som P. O. Pedersen ofte fik stillet. Hertil var svaret såre enkelt, idet industrien næppe ville give alle disse penge ud, hvis det ikke kunne betale sig. I USA skønnede man således, at de beløb, der blev investeret i forskning, kom omkring 12 gange igen.

For små lande som Danmark ville denne udvikling dog kunne få meget alvorlige konsekvenser for erhvervslivets selvstændighed, »idet dis-

se Lande har svært ved at magte de økonomiske Byrder, som Oprettelsen og Driften af tilstrækkeligt ydedygtige Forskningslaboratorier kræver, naar disse Laboratorier skal holde Virksomheden i Spidsen af Udviklingen eller i hvert Fald meget nær ved denne Spids. Og kan Virksomheden ikke det, vil den komme til kort i den internationale Konkurrence«.[76] Den tekniske udvikling havde derfor en tendens til at gøre den stærke stærkere og den svage svagere.

Af lyspunkter for Danmark fremhævede han læreanstaltens udvidelse og de mange fondsmidler, der nu var til rådighed. Dog var de set fra P. O. Pedersens perspektiv stadig skævt fordelt. I USA regnede man således med, at 8-10% af forskningsmidlerne gik til den »rene« forskning, mens resten gik til den teknisk-industrielle forskning. Skulle Danmark op på lignende tal, var der i fremtiden fortsat brug for »den store Offervilje og det kloge Fremsyn, som er vist af vore store Industrimænd«.[77] Imidlertid var forskningsorganisationen herhjemme, og navnlig samarbejdet mellem industrien, fondene og læreanstalten, præget af stor tilfældighed, »idet Initiativet som oftest udgaar fra den enkelte Ansøger. Heri er selvfølgelig noget godt; det private Initiativ paa dette Omraade bør lige saa lidt som paa andre modvirkes. Men alligevel tror jeg, at en mere gennemført Koordination paa dette Felt vilde være paa sin Plads«.[78] Der manglede en slags »Generalstab« for den teknisk-industrielle forskning. Et land, som ifølge P. O. Pedersen havde løst dette problem forbilledligt, var Sverige, som på dette område havde IVA. Til slut udtalte han, ikke helt uden ironi, ønsket om, at Industrirådet i løbet af de kommende 25 år ville medvirke til en lykkelig ordning på dette felt herhjemme!

P. O. Pedersen forventede, efter eget udsagn, at andre, formentlig i Danmarks Naturvidenskabelige Samfunds regi, ville tage tråden op.[79] Men da der intet skete, tog han selv initiativet. Han havde i januar 1937 flere samtaler med ledende personer inden for ingeniørverdenen, landbruget og industrien.[80] Det var alle personer, som han kendte i forvejen. Disse personer var August Holm og G. E. Hartz, henholdsvis formanden og direktøren for Industrirådet, der begge havde tilknytning til fondene. Han talte med medicineren K. A. Hasselbalch, som foruden at være Hagemanns svigersøn også i sin egenskab af præsident for *Det kgl. danske Landhusholdningsselskab* stod som repræsentant for landbruget og dets teknisk-videnskabelige interesser. Han talte i sagens natur også med hovedbestyrelsen for Dansk Ingeniørforening, specielt formanden Knud Højgaard, der på dette tidspunkt på en anden front markerede sig som videnskabelig mæcen gennem opførelsen af *Danmarks Akvarium*, som han selv bekostede. Senere talte han også med Thorkild Juncker,

direktøren for *Aarhus Oliefabrik*, for hvem det på forbløffende kort tid var lykkedes at forvandle et fallitbo til et af dansk erhvervslivs guldæg. Derimod er der ikke omtalt nogen form for forhandlinger med læreanstaltens lærere. Det stemmer overens med, at der ikke er spor af sådanne drøftelser i lærerrådsprotokollen. Anker Engelund, som efterfulgte P. O. Pedersen som rektor for læreanstalten, fortæller, at der fra læreanstaltens professorer forelå et »stiltiende Løfte« om, at de ville stille deres laboratorier til rådighed.[81] Hvorom alting er, kunne de omtalte seks personer efter nogle møder i foråret, hvor man mere indgående diskuterede vedtægterne for det nye organ, den 28. maj 1937 afholde stiftelsesmøde for Akademiet for de Tekniske Videnskaber.

Som navnet antyder, valgte man som organisationsprincip akademiet, og man lagde sig på det organisatoriske plan tæt op ad modellen for det svenske IVA. Mellem de to søsterinstitutioner eksisterede allerede fra starten meget nære forbindelser. Det danske akademi talte i starten syv grupper á 20 medlemmer, der hver havde specielle arbejdsområder, nemlig henholdsvis:

Gr. I for tekniske hjælpe- og grænsevidenskaber
Gr. II for kemisk ingeniørvidenskab
Gr. III for maskinteknisk ingeniørvidenskab
Gr. IV for bygningsteknisk ingeniørvidenskab
Gr. V for elektroteknisk ingeniørvidenskab
Gr. VI for jordbrugets teknik og industri
Gr. VII for produktionens organisation og økonomi

I 1939 tilføjedes en gr. VIII for biologi og hygiejne. De første medlemmer af de forskellige grupper udpegedes af akademiets stiftere, hvilket i første omgang vel bevirkede en vis heterogenitet og gav ATV handlekraft i visse retninger, men jo unægteligt også gav hele foretagendet et logepræg. Gruppernes maksimale størrelse var i starten fastsat til 20, men denne bestemmelse blev ret hurtigt revideret, for at der kunne optages flere medlemmer. Opdelingen i disciplinært orienterede grupper var kopieret næsten direkte fra det svenske forbillede, blot med den enkelte undtagelse, at hvor det svenske akademi havde en gruppe for bjergværksteknik, havde ATV en gruppe for jordbrugets teknik og industri. Det daglige arbejde blev ledet af ATVs præsident, mens den højeste myndighed lå hos Akademirådet, der bestod af præsidenten samt en repræsentant for hver af grupperne. Akademiets første præsident blev P. O Pedersen, hvilket jo unægteligt sikrede den nærmest mu-

lige forbindelse mellem ledelsen af ATV og Den polytekniske Læreanstalt. Også læreanstaltens næste rektor Anker Engelund fungerede i denne karakteristiske dobbeltrolle.

Ser man dernæst på det økonomiske grundlag, som akademiet i dets første leveår kom til at arbejde med, må man konstatere, at det var forholdsvis beskedne midler. Man havde forud for oprettelsen fra forskellige sider sikret sig tilsagn om 290.000 kr, heriblandt 100.000 kr doneret af firmaet *Højgaard & Schultz*. Disse midler blev ved en indsamling i forbindelse med Industriforeningens 100 års jubilæum i 1938 suppleret med ca. 600.000 kr. Renterne af dette grundfond udgjorde i de første år grundlaget for ATVs virksomhed. Forholdene var vitterligt beskedne: Akademiets kontordame måtte således tage til takke med en plads indrettet i hjørnet af læreanstaltens garderobe, mens sekretæren rykkede ind i et lille lokale bag gaderoben! Som sekretær hyrede man den vidtfavnende tidligere redaktør for *Ingeniøren* Wilhelm Marstrand.[82]

Indadtil blev akademiets virksomhed udfoldet i regelmæssige gruppemøder, hvor medlemmerne holdt foredrag og diskuterede tekniske, forskningsmæssige eller industrielle emner. Den traditionelle disciplinære opdeling, der prægede grupperne, blev brudt gennem nedsættelsen af brede arbejdsudvalg, som typisk arbejdede videre med specifikke undersøgelser eller forskningsopgaver. I de fleste tilfælde bestod sådanne udvalg tillige af udefra kommende personer. Inden udgangen af 1945 blev det i alt til 25 sådanne specielle udvalg. Udvalgenes forskningsarbejde blev henlagt til eksisterende laboratorier, f.eks. ved læreanstalten eller Teknologisk Institut. På områder, hvor der ikke i forvejen fandtes egnede faciliteter, tyede man til oprettelse af egentlige selvstændige forskningsinstitutter. I perioden til og med 1945 blev der oprettet i alt ti af den slags institutter. De fordeler sig på følgende måde:[83]

Det ledende princip ved grundlæggelsen af sådanne forskningsinstitutter var, at de skulle fungere så selvstændigt og selvstyrende som muligt. Engelund berettede i 1945, at hovedtanken og strategien bag disse forskningsinstitutter var den, at hver industrigren skulle samle sig om oprettelsen af et fælles forskningsinstitut.[85] I praksis var det dog kun et fåtal af de her opregnede institutter, der fungerede som egentlige brancheforskningsinstitutter. De institutter, som hørte til på læreanstalten, var som regel også tilknyttet undervisningen, hvorfor de ikke fungerede som rene forskningsinstitutter. Endelig må der også peges på, at enkelte brancher oprettede brancheforskningsinstitutter uden om ATV.

Oprettelsen af akademiet betød først og fremmest, at netværket om-

Institut	Oprettet	Tilknytning	Indretning	Årsudgift
Boligopvarmningsudvalget	1938	Tekn. Inst.	40.000	40.000
Dansk Køleinstitut	1940	Polyt.L.	105.000	60.000
Lydteknisk Lab.	1941	Polyt.L.	65.000	42.000
Dansk Svejsecentral	1941	Polyt.L.	121.000	47.000
Mikrokemisk Centrallab.	1942	Polyt.L.	5.000	5.000
Geoteknisk Institut	1943	Polyt.L.	8.000	50.000
Optisk Lab.	1944	Kbh. Uni.	6.000	5.000
Dansk Tekstilforsknings Institut	1944	Polyt.L.	102.000	100.000
Radioteknisk Forskningslab.	1944	Polyt.L.	93.000	32.000
Dansk Hørforskningsinstitut	1945	Viby[84]	100.000	100.000

kring læreanstaltens forskningsaktiviteter blev afstivet. Alt andet lige blev kontaktfladen mellem erhvervslivet og forskningen på Den polytekniske Læreanstalt større. Det var uden tvivl vigtigt – ikke mindst fordi læreanstalten op igennem 30'erne undertiden stadig blev anklaget for ikke at være i kontakt med det praktiske liv. Med dannelsen af den nye organisation var der nu indgået en mere forpligtende alliance mellem erhvervslivet og læreanstalten. Således kan man også se dannelsen af ATV som et svar på denne kritik. Læreanstalten stod nu også langt stærkere over for fondene, når man skulle søge midler. Men det mest vigtige var vel, at man også over for staten stod stærkere. Ved mindst én lejlighed blev akademiets stemme brugt til at lægge autoritet bag en af læreanstaltens bevillingsansøgninger.[86] Da ATV kom til, mistede Danmarks Naturvidenskabelige Samfund en væsentlig del af sin eksistensberettigelse – sådan var i hvert fald holdningen blandt flere af ATVs medlemmer. Der var nu et langt mere håndfast og aktivt kontaktorgan. Samfundet fik reelt nu udelukkende en social funktion, der samlede sig omkring foredragsvirksomheden, hvorfor Hagemanns stolte vision efterhånden pådrog sig det spottende øgenavn »Selskabet: Den korslagte Kniv og Gaffel«.[87] ATV overtog således udgivelsen af de ingeniørvidenskabelige skrifter. Set i et videre perspektiv betød oprettelsen af ATV en institutionalisering og formalisering af det væv af uformelle og private relationer, der eksisterede mellem videnskabsmænd, ingeniører og industrimænd i 30'erne. Et magtens netværk, som nu også fik et officielt institutionelt knudepunkt.

Denne centrale placering som et mellemled og forbindelseslinje

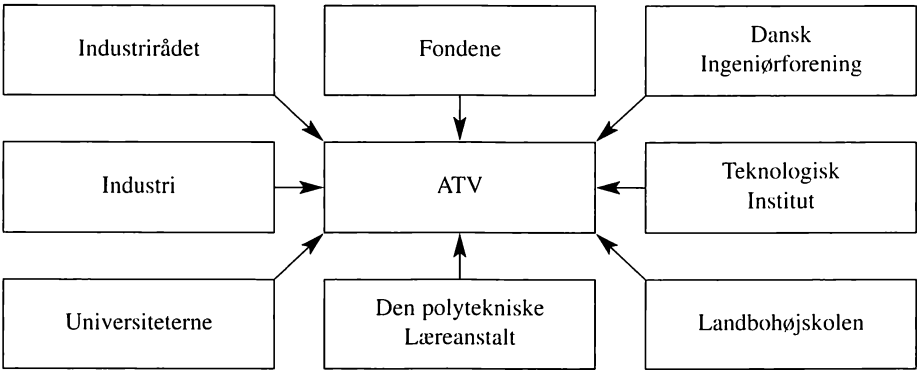

Figur 3. ATV som knudepunkt i et styrket netværk omkring forskningen på de højere læreanstalter.

mellem en række forskellige institutioner var i høj grad medvirkende til, at ATV i tiden efter 2. Verdenskrig kom til at virke som det vigtigste arnested for fremkomsten af en dansk national forskningspolitik. Dette gælder ikke alene oprettelsen af det *Det teknisk-videnskabelige Forskningsråd*. Den store satsning på atomenergiområdet efter 1955 startede således som et beskedent ATV-udvalg. OECD lavede i 1963 en række oversigter over de vestlige landes forskningspolitiske organisation. I oversigten over danske institutioner, som bedrev forskning, fylder ATV og de tilhørende institutter en forbavsende stor del af pladsen. Selv i 1963 kunne det diskuteres, om Danmark egentlig havde nogen sammenhængende national forskningspolitik. OECD konkluderede, at det havde Danmark ikke, hvorfor rapporten lidt kryptisk fastslår, at ATV »spiller en vigtig rolle ved formuleringen og implementeringen af den ikke-eksisterende videnskabspolitik«.[88]

Akademi og retorik

Kernepunktet for stifterne var, at ATV skulle være et privat og af staten uafhængigt organ. Stifterne tilstræbte, at ATV skulle have meget nær forbindelse med erhvervslivet. Dette var grundfæstet i vedtægterne, hvor det i § 1 blev fastslået: »Akademiets Formaal er at fremme den teknisk-videnskabelige Forskning og Anvendelsen af dens Resultater til Gavn for det danske Erhvervsliv«.[89] Man savner i vedtægterne en henvisning til samfundets tarv på trods af den åbenlyse legitimitet, en sådan bestemmelse kunne give. I virkeligheden er et sådant samfundsøkonomisk helhedssyn temmelig fremmed for 30'ernes ideologiske uni-

P. O. Pedersen var direktør for Den polytekniske Læreanstalt 1922-41. ATV var i stor udstrækning et enmandsværk med P. O. Pedersen som den centrale skaber. Billedet stammer fra 1928. Foto P. O. Pedersen Arkivet, Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet.

vers. Det var stadig klassemodsætninger, der satte den politiske dagsorden, og det var først 50'ernes aggressive vækstfilosofi, som for alvor rokkede herved. Det funktionelle synspunkt var i denne forbindelse, at en privat organisation ville have langt bedre forudsætninger for at samarbejde med industrien. Af samme grund tilstræbte man, at der inden for grupperne var paritet mellem repræsentanter fra videnskab og industri. Dertil må man naturligvis lægge rent ideologiske motiver. Med hensyn til ingeniørverdenens generelle politiske orientering har historikeren Henrik Harnow påpeget, at »[d]et mest almindelige var en vis politisk konservatisme, sikkert ofte begrundet i det nære tilhørsforhold til virksomheders ledelse«.[90] Det gælder i vid udstrækning også for stifterkredsen bag ATV. Akademiformen er i grunden et konservativt bud på en organisatorisk løsning på de ovennævnte koordinationsbestræbelser. Disse bestræbelser skulle iværksættes på en sådan måde, at det private initiativ blev hindret mindst muligt.

P. O. Pedersen præsenterede i en berømt tale i Industriforeningen den 15. november 1937 det nye akademi. Meget af det, der siden er blevet sagt og skrevet om stiftelsen af ATV, er baseret på dette nøgledokument. Når P. O. Pedersen skulle understrege den vigtigste forskel på ATV og IVA, var det netop sidstnævntes meget nære tilknytning til staten, der faldt ham for brystet. Til forskel fra det svenske forbillede havde ATV ikke brug for statens pekuniære bistand – ej heller var det nødvendigt, at dets vedtægter blev stadfæstet af »Kungl. Majestät«, som han bemærkede. Det er et af de punkter, hvor man har mulighed for at kigge P. O. Pedersen i kortene. Inga Dunmose, som var selskabets første sekretær, har i et lille historisk tilbageblik fra 1959 fortalt, at P. O. Pedersen under de første forhandlinger i foråret 1937 oprindeligt foreslog navnet *Det kgl. danske Ingeniørvidenskabsakademi*, hvilket viser, at han netop ønskede en form for kongelig protektion.[91] Åbenbart blev dette for meget for industrifolkene, hvorfor man blev enige om navnet Akademiet for de tekniske Videnskaber. For det første peger denne historie på, at P. O. Pedersen var traditionalist; han modellerede selv det nye akademi over en mere traditionel model for et dannet videnskabeligt akademi. For det andet bør man være opmærksom på, at ikke alt, hvad P. O. Pedersen ved denne lejlighed i Industrirådet sagde, nøjagtigt svarede til de tanker, han selv gjorde sig. Han tilpassede i nogen grad sin retorik til tiden og stedets krav.

Ved samme lejlighed sammenfattede han sine tanker vedrørende relationen til staten i følgende bemærkning:

> Det danske Akademi er foreløbig en fuldstændig privat Institution uden Statsstøtte. Der er for mig ingen Tvivl om, at der snarest bør komme et vist Samarbejde mellem Staten og Akademiet om Løsningen af konkrete Opgaver; men jeg tror, det vil være heldigst om Akademiet forbliver fuldstændigt frit og uafhængigt. Naar Akademiet saa forhaabentlig indenfor en ikke alt for lang Aarrække, har vist sig at svare til sit Formaal, saa vil det kun være naturligt, ja selvfølgeligt, at Staten og Akademiet altid vil forhandle om og samarbejde paa Løsningen af Erhvervslivets betydningsfuldeste teknisk-videnskabelige Problemer.[92]

Når spørgsmålet om akademiets tilknytning til staten her fremhæves, er det fordi, at dette senere skulle vise sig at blive genstand for en del polemik. Det fremgår af citatet, at P. O. Pedersen på ingen måde afviste et samarbejde med staten, når blot akademiets absolutte selvstændighed blev opretholdt. Der var i akademiet en gruppe omkring medstifterne Hartz og Højgaard, der også omfattende visse repræsentanter fra landbrugets organisationer, som principielt ønskede samarbejdet med staten indskrænket til et minimum. I den anden ende af denne ideologiske skala stod de statsansatte videnskabsmænd, som sjældent nærede den samme frygt for at samarbejde med staten. P. O. Pedersens syn på sagen forsøger nærmest at dele sol og vind lige og vidner om en meget pragmatisk indstilling. Han forudså, at det ville blive nødvendigt at samarbejde med staten i konkrete tilfælde. På den anden side gav eksistensen af de rigelige fondsmidler ham også forhåbninger om, at Akademiet kunne forblive økonomisk uafhængigt.

Alligevel er det klart, at det kun var på det retoriske plan, at akademiet levede isoleret fra og uafhængigt af statsmagten. Reelt kunne akademiet ikke stables på benene og fungere uden hjælp fra staten. Alle de til akademiet tilknyttede videnskabsmænd var statsembedsmænd, og i de fleste af grupperne var der repræsentanter for en række statslige institutioner. De af akademiet oprettede forskningsinstitutter fik desuden lokaler og bygninger ved Den polytekniske Læreanstalt, *Københavns Universitet* eller Teknologisk Institut. Uden solid økonomisk støtte fra disse statslige »moderinstitutioner« var de ikke kommet i gang, idet akademiet kun havde et beskedent grundfond og derfor ikke rådede over egne lokaler. Derfor er der ikke så lidt falsk melodi i den ofte gentagne lovprisning af det private akademi. Men når ATV skulle etablere et samarbejde med erhvervslivet, var det utvivlsomt af stor værdi, at man kunne fremstå som en statsuafhængig institution, hvorfor man brugte mange retoriske ressourcer på at markedsføre sig som erhvervenes eget organ.

Når man betænker P. O. Pedersens omtale af ATV som et organ, der skulle afhjælpe de mange små danske virksomheders behov for forskning, kan man ikke undgå at studse over den sammensætning, som ATV fik. Selv en flygtig gennemgang af erhvervslivets repræsentanter afslører, at det næsten udelukkende var en klub for de store og veletablerede virksomheder. Industriens husmænd fylder unægteligt ikke meget. Betragter man akademiets funktion som netværksdanner, må man altså straks tilføje, at netværket fra starten havde sine klare grænser.[93] Set på den baggrund er det ikke vanskeligt at se en god portion retorik i P. O. Pedersens ord. Faktisk lurede der i ordningen visse potentielle interessekonflikter lige om hjørnet, idet en i sagens natur begrænset og, hvilket i denne sammenhæng er det afgørende, tilmed selvsupplerende kreds af industrifolk herved fik stor indflydelse på, hvorledes statsmidler til uddannelse og forskning skulle anvendes og prioriteres. Man må huske på, at ATV-medlemmerne ikke var eksternt udpeget. Når den siddende socialdemokratiske Stauning-regering tilsyneladende end ikke løftede et øjenbryn, så vidner det om et politisk apparat, der i vid udstrækning havde indrettet sig på storindustriens og erhvervslivets præmisser.

Et spørgsmål, vi endnu ikke har berørt, er de forhold, der i første omgang overhovedet nødvendiggjorde en øget forsknings- og koordineringsindsats. Motivet fremgår umiddelbart af P. O. Pedersens henvisning til den forskningsmæssige oprustning, som siden 1. Verdenskrig havde fundet sted i de store industrilande. Det stod klart, at specielt små lande ville have svært ved at mobilisere tilstrækkelige ressourcer til at følge med i den tekniske udvikling. Dette problem var så meget desto værre for mindre lande, der med små industrivirksomheder og begrænsede hjemmemarkeder generelt var afskåret fra at konkurrere på pris og derfor måtte konkurrere på bedre kvalitet. Men da overlegen kvalitet i høj grad er et spørgsmål om overlegen teknologi, indses det nemt, at der var tale om en ond cirkel. Til dette generelle argument kunne man tilføje, at Danmarks specielle situation gjorde fremtidsperspektiverne endnu mere usikre. P. O. Pedersen siger herom:

> Vi har faa, næsten ingen Raastoffer til Eksport; vi maa selv importere hele vort Forbrug af Kul, Jern, Metaller og en Række andre Raastoffer; vor Landbrugseksport vil formentlig ikke gaa frem; vi maa desværre vistnok snarere imødese en yderligere Nedgang; vi maa selvfølgelig af al Evne søge at modvirke denne Nedgang, men vi maa samtidig ogsaa af al Evne søge at fremme vor hidtil voksende Industrieksport.[94]

Danmark *var* dog på trods af åbenlyse hæmsko efterhånden blevet et industriland. I 1938 forsørgede de sekundære erhverv for første gang en lige så stor befolkningsgruppe som de primære, nemlig ca. 30%, hvilket for P. O. Pedersen godtgjorde, at man kunne henregne Danmark blandt industrilandene. Når dette var tilfældet, måtte det ifølge P. O. Pedersen tilskrives »vor Dygtighed«. En fortsat industriel ekspansion var kun mulig gennem en fortsat højnelse af det tekniske niveau, hvad angik uddannelse, forskningsarbejde og industri. Danmark måtte derfor disponere sine beskedne forskningsressourcer bedst muligt, hvilket krævede en bedre koordination af de mange private initiativer.

»Dygtighed« og det stadige behov for »dygtiggørelse« var begreber, som P. O. Pedersen ofte anvendte, når han skulle slå til lyd for og samle tilslutning til de projekter og planer, som skulle føre den gamle læreanstalt ind i forskningens tidsalder. Der lå heri ikke så lidt dyds- og kaldsetik med dybe protestantiske undertoner. Men der lå heri også et konservativt politisk program, som konkurrerede med det spirende socialdemokratiske velfærdsprogram.

> Vi giver mange Penge ud til Hjælp og Understøttelse til samfundets Trængende, og det er godt og lykkeligt, at vi *har haft* Raad til at gøre det. Men den bedste Hjælp er Hjælpen til Selvhjælp, og den bedste Hjælp til Selvhjælp er Hjælpen til Dygtiggørelse; maaske den eneste, der i det lange Løb er en virkelig Hjælp. Jeg tror, at der er et Misforhold mellem de Beløb, vi anvender til Understøttelse, og de vi anvender til Nationens Dygtiggørelse.[95]

Var dette et udtryk for mishag over socialdemokratisk politik? Det var det sikkert også. Men det var i lige så høj grad et udsagn, der harmonerede med ideologien bag de store filantropiske fonde. En sådan overensstemmelse var nødvendig, når man skulle skaffe midler til akademiets drift. ATV var ikke en løsrevet nydannelse. Det var en institution, som passede ind i et etableret mønster, og dets grundlæggelse udgør en naturlig forlængelse af 30'ernes store fondsdannelser.

Noter

1. Artiklen bygger i vid udstrækning på upubliceret materiale fra diverse arkiver. Jeg bringer her en oversigt over disse arkiver, deres placering samt de forkortelser (i parentes), jeg bruger i nedenstående noter.

ATV Arkivet (AA): Erhvervsarkivet.
Polyteknisk Læreanstalts Arkiv (PLA): Rigsarkivet, proveniensnummer 1668.
P. O. Pedersen Arkivet (POP): Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet.

Videnskabernes Selskabs Arkiv (K.D.V.S. protokol nr. 428/1917)
Jeg takker desuden Otto Mønsteds Fond og Tuborgfondet for at have stillet værdifuldt materiale til rådighed. Desuden skal også rettes en tak til Polytech Photos for at have stillet billedet af H. I. Hannover til rådighed.

2. Elzinga [1990].
3. Weinberger [1996].
4. Kvaal [1997].
5. Se Harnow [1998a] især s. 109-26, samt den nyttige statistik s. 114-5.
6. Nielsen [2000] er den til dato mest omfattende undersøgelse af »det kemiske samfund« i Danmark 1900-1940. Kapitel 2 omhandler det 19. århundrede.
7. Ibid. s. 159-162.
8. Hansen [1979] s. 103.
9. Vinding [1942] s. 364.
10. Buhl [1995].
11. Johnson [1990].
12. Servos [1994] s. 223-9.
13. Dorph-Petersen [1961] s. 8.
14. Begrebet »Forskningsoffensiv« er hentet fra Kvaal [1997].
15. Kilde: »Æreskæde til Den polytekniske Læreanstalt«, i *Ingeniøren*, 1918, s. 75-80. Artiklen rummer taler af Hannover og Fr. Johannsen ved eksamensafslutningen på Den polytekniske Læreanstalt den 31. Januar 1918. Se s. 75.
16. Se f.eks. Hannover [1917] s. 55.
17. Hele forløbet er beskrevet nøje i Harnow [1998a] s. 175-8.
18. Hannover [1916] s. 424-5.
19. Ibid. s. 424
20. Der findes ingen officiel fortegnelse over produktionen af tekniske doktorgrader. Opgørelsen baserer sig på en gennemgang af *Aarbog for Københavns Universitet, Kommunitetet og Den polytekniske Læreanstalt* 1915-42. Mærkeligt nok er det ikke alle doktorerne, der er omtalt i årbøgerne, hvorfor undersøgelsen er suppleret med en gennemgang af biografierne i Hannover, Aage (red.), *Dansk Civilingeniørstat*. Kbh., 1942. Opgørelsen er efter alt at dømme derfor komplet.
21. Berg Hansen [1979] s. 325-30.
22. Elizabeth Crawford har skrevet en del om overgangen fra priser til bevillinger som fundament for videnskabens belønningssystem. Se Crawford [1984] Kap. 1.
23. Harnow [1998a] s. 178.
24. Planen blev ifølge en senere kilde fremlagt på et møde i Industriforeningen. *Ingeniøren*, 1938: Ingeniør og Samfund, s 90. Min kilde til dette forslag er en artikel, Gunnar Gregersen skrev året efter. Se Gregersen [1916] s. 473-7.
25. Ibid. s. 476.
26. *Ingeniøren*, 1938, Ingeniør og Samfund, s. 90.
27. Widmalm [1995] s. 340.
28. Hændelsesforløbet er beskrevet i Munchs erindringer. Se Munch [1961] s. 279-80.
29. Man kan undre sig over, at Niels Bohr ikke var med, men det skyldes sikkert, at han allerede på dette tidspunkt var dybt involveret i skabelsen af sit eget Institut for teoretisk Fysik. Kilde: »Skitsemæssig Plan for et »H. C. Ørsted-Institut«, POP pk. 10, 1916-18.
30. Meddelelse givet af Prof. Martin Knudsen ved Aftensmaden efter Vid. Selsk. Møde d. 19/10 1917. K.D.V.S protokol Nr. 428/1917.
31. Artiklen »Æreskæde til Den polytekniske Læreanstalt«, i *Ingeniøren*, 1918, s. 75-80, rummer taler af både H. I. Hannover (s. 75-7 og 79-80) og Fr. Johannsen (s. 77-79). Her fra s. 76.
32. Ibid.
33. Ibid. s. 77.
34. Ibid.
35. Dansk Biografisk Leksikon, Bd. 7, Kbh. 1981, s. 415.
36. Johannsen [1916] s. 353-6.
37. Kopi af brev fra H. I. Hannover til P.O. Pedersen (samt de andre i arbejdsgruppen bag H. C. Ørsted-instituttet) dateret 19. marts 1918. POP pk. 10, 1916-18.
38. Den »Foreløbige Betænkning fra Udvalget til Forberedelse af Arbejdet for Forbindelsen mellem de forskellige Nationers Videnskabsmænd efter Krigen« findes i *Rigsdagstidende 1918-19*, Tillæg A, spalte 4094-102. Her citeret fra spalte 4095.
39. Ibid. spalte 4102.
40. Nybom [1997].
41. Munch [1961] bd. 4, s. 279-80.
42. *Rigsdagstidende*, 20/1 1919, spalte 2970.
43. Kilde: Danmarks Statistik: Statistisk Aarbog, årg. 1910-1950. Det Statistiske Departement, Kbh.
44. Aaserud [1998].
45. Det samme gør sig gældende i de fleste europæiske lande. Se Kvaal [1997] s. 12-3.
46. Kilde: P. O. Pedersen: *Manuskript til tale i Studenterforeningen* 12/1-1924. POP pk. 02 E.
47. Forman [1971] s. 4,
48. Raaschous beretning fremkom karakteristisk nok i forbindelse med en diskussion, om der herhjemme blev gjort nok for at højne og organisere forskningen. I diskussionen deltog foruden P. E. Raaschou også G. E. Hartz og Wilhelm Marstrand. Se »Vor ingeniørvidenskabelige Forskning« i *Ingeniøren*, 1925, s. 473-7. Her citeret efter s. 476.

49. Kopi af *Gavebrev* i POP pk. 10, 1919-20.
50. *Aarbog for Københavns Universitet, Kommunitetet og Den polytekniske Læreanstalt 1920-21* s. 79. De øvrige medunderskrivere af henvendelsen var industrifolkene direktør H. Siegumfeldt, fabrikant C. F. Jarl, direktør Fred. Lausen og direktør William Millinge.
51. Hannover [1921], s. 56. Se desuden Dansk Biografisk Leksikon, Bd. 3, Kbh. 1981, s. 440.
52. Dorph-Petersen [1961] s. 24-6.
53. Lundbye [1929] s. 334.
54. *Ingeniøren*, 1925, s. 460.
55. Thomsen [1991] s. 269-71, 284-8 giver et klart indtryk heraf.
56. *Ingeniøren*, 1925, s. 476
57. Ibid.
58. Ibid s. 477
59. Stigø [1988] s. 17.
60. Generationsskiftet i Industrirådet er beskrevet i Thomsen [1991] s. 246.
61. *Berlingske Aftenavis* 3/2-1927.
62. Molde, Paul [1939] s. 8. Et lignende forslag blev fremført af en ung »møntingeniør« N. P. Nielsen i *Berlingske Aftenavis* 5/2-1927 under overskriften »Vor Ingeniøruddannelse«. For en interessant og indsigtsfuld diskussion af den danske teknokratisme i teori og praksis, se Wagner [2000].
63. Dette fremgår af et uhyre interessant tre sider langt dokument, hvor P. O. Pedersen refererer en samtale, han har haft med Hagemanns enke i forbindelse med stiftelsen af den *Den polytekniske Læreanstalts ingeniørvidenskabelige Fond* i 1928. Det omtalte dokument findes i læreanstaltens arkiv; PLA, pk. mrk. »Rektormøder, Referater og Bilag 1936-57«.
64. *Aarbog for Københavns Universitet, Kommunitetet og Den polytekniske Læreanstalt 1927-28*, s. 245.
65. Samtale mellem P. O. Pedersen og enkefru Hagemann, jf. note 56.
66. Ibid. Gåseøjne i originalen.
67. Kapitlet bygger på den officielle beretning fra 100 års jubilæet, Jespersen [1930]. Her citeret efter s. 76. Jubilæet er desuden fyldigt omtalt i Wagner [1998].
68. Fr. Johannsen til P. O. Pedersen, 31/10–1929. POP 10, 1928-29.
69. *Fundats for Laurits Andersens Fond*, Kbh., 1931. *Beretning fra Bestyrelsen for Laurits Andersens Fond*, Kbh. 1932 og frem.
70. Fundatsen er optrykt i Hammerich et al [1981].
71. *Fundats for Otto Mønsteds Fond*, Kbh., 1934. Desuden er detaljerne omkring grundlæggelsen nøje beskrevet i Strandskov et al [1998] specielt s. 384-90.
72. *Beretning vedrørende Thomas B. Thriges Fond, Odense, for tiden fra 1. Januar – 31 December 1940*. PLA, pk. mrk. »Diverse bilag og skrivelser fra udvalg og fonde 1934-41«. Kaarsted & Boje [1983] s. 232-235.
73. Opgørelsen blev offentliggjort i *Ingeniøren* 1941 s. 115-6 i september 1941, efter P. O. Pedersens død, under overskriften »Den tekniske Forskning i Danmark«. Den anden opgørelse findes i Pedersen [1935], s. 23-4. De anførte tal er omtrentlige.
74. Hansen (red.) [1979] s. 210.
75. Thomsen [1991] s. 294 og s. 312-3.
76. Pedersen [1935] s. 23.
77. Ibid. s. 24.
78. Ibid.
79. Pedersen [1938] s. 18.
80. *Akademiets historie i korte træk*, notat ved Inga Dunmose, dateret 18/6-1959. AA pk. 457 A.
81. *Akademiet for de Tekniske Videnskaber, Foredrag i Den polytekniske Forening i Oslo 4. December 1945*, af Anker Engelund. Manuskript dateret 25/1-1946. Her efter s. 6. PLA, pk. mrk. »Rektortaler og artikler 1945-1959«.
82. *ATVs »historie« i korte træk*, notat ved Bjerre Lavesen, dateret 4/6-1959. AA pk. 457 A.
83. *Akademiet for de Tekniske Videnskaber, Foredrag i Den polytekniske Forening i Oslo 4. December 1945,* af Anker Engelund, s. 14. PLA, pk. mrk. »Rektortaler og artikler 1945-1959«. Boligopvarmningsudvalget havde trods navnet karakter af forskningsinstitut, hvorfor det her som i Engelunds opgørelse regnes med blandt institutterne.
84. Viby ved Århus. Forskningsinstituttet var formentlig oprettet i samarbejde med FDB, som havde en forarbejdningsfabrik for hør til tekstiler i Viby.
85. Ibid.
86. Afskrift af brev fra vicepræsident [Johannes Frandsen] til undervisningsministeriet, dateret 24/3-1944. AA. pk. nr. 461.
87. Dorph-Petersen [1961] s. 38.
88. OECD [1964] s. 9. Passagen, hvorfra citatet er hentet, lyder i sin helhed: »ATV is both a learned society with research workers, professors, industrialists and Government administrators as members, and a research organisation with (at present) 20 research institutes and a number of research committees, and thus it plays an important role in formulating and implementing the non-existing science policy.«
89. ATV [1940] s. 11.
90. Harnow [1998] s. 139.
91. Dunmose, *Akademiets historie i korte træk*.
92. Pedersen [1938] s. 22.

93. Det er netop under denne synsvinkel, ATV den dag i dag ser sin egen historiske signifikans. Se Klein [2001]
94. Pedersen [1938] s. 16.
95. Ibid. s. 18.

Litteratur

Aarbog for Københavns Universitet, Kommunitetet og Den polytekniske Læreanstalt. Kbh., 1915-42.

Aaserud, Finn. »Videnskabernes København i 1920'erne belyst af amerikansk filantropi«, s. 201-19 i Söderquist et al (red.) *Videnskabernes København*. Kbh., 1998.

ATV. *Akademiet for de Tekniske Videnskaber*. Kbh., 1940.

ATV. *Akademiet for de Tekniske videnskaber 1937-1987*. Kbh., 1987.

Alter, Peter. *The reluctant Patron: Science and the state in Britain 1850-1920*. Oxford, 1987.

Branth, Thore. *Strejftog over Industrirådets historie – Industriforeningen og Industrirådet 1838-1988*. Kbh., 1988.

Buhl, Hans. *Buesenderen – et komparativt studium af Poulsen-systemets opfindelse, udvikling og innovation I Danmark, England og USA*. Ph.d.-afhandling, Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet, 1995.

Crawford, Elisabeth T. *The beginnings of the Nobel Institution – The Science Prizes, 1901-1915*. Cambridge, 1984.

Danmarks Statistik: *Statistisk Aarbog*. Udgivet af det Statistiske Departement, Kbh., 1910-50.

Dorph-Petersen, P. *Danmarks Naturvidenskabelige Samfund 1911-1961*. Kbh., 1961.

Elzinga, Aant. »Trekantsdramat bakom forskningspolitiken«, s. 41-60 i Wilhelm Agrell (red.), *Makten över forskningspolitiken. Särinteressen, nationell styring och internationalisering*. Forskningspolitiska studier 1. Lund, 1990.

Forman, Paul. »Weimar Culture, Causality and Quantum Theory, 1918-1927: Adaption by German Physicists and Mathematicians to a Hostile Intellectual Environment«, i *Historical Studies in the Physical Sciences*, årg. 3, 1971, s. 1-115.

Gregersen, Gunnar. »Øjeblikkets Krav«, i *For Industri og Haandværk*. 1916, nr. 48, s. 473-7.

Hammerich, Paul et al. *Tuborgfondet gennem 50 år*. Bording, 1981.

Hannover, H. I. »Den tekniske Doktorgrads Indførelse ved Den polyt. Læreanstalt« i *Ingeniøren*, 1916, årg. 25, s. 424-5.

Hannover, H. I. »Tale ved Eksamensafslutningen paa Den polytekniske Læreanstalt d. 31te Januar 1917«, *Ingeniøren*, 1917, årg. 26, s. 55-57.

Hannover, H. I. »Tale ved Eksamensafslutningen d. 31. Januar 1918«, i artiklen »Æreskæde til Den polytekniske Læreanstalt.« i *Ingeniøren*, 1918, årg. 27, s. 75-80.

Hannover, H. I. »Direktør H. I. Hannovers Tale ved Eksamensafslutningen paa den polytekniske Læreanstalt den 1. Februar 1921«, i *Ingeniøren*, 1921, årg. 30, s. 55-8.

Hannover, Aage (red.). *Dansk Civilingeniørstat*. Kbh., 1942.

Hansen, Inge Berg (red.). *Polyteknisk undervisning og forskning i det 20. århundrede*. Kbh., 1979.

Harnow, Henrik. *Den danske ingeniørs historie 1850-1920*. Århus, 1998a.

Harnow, Henrik. »De københavnske ingeniører – et magtens netværk: Ingeniørernes kamp for anerkendelse, indflydelse og prestige 1850-1940«, s. 117-41 i Söderquist et al. (red), *Videnskabernes København*, Roskilde, 1998b.

Jerrild, Holger. »Videnskaben rækker Erhvervslivet Haanden. En Samtale med Præsident for Akademiet for de Tekniske Videnskaber, Professor P. O. Pedersen« i *Dansk Arbejde*, 1937 årg. 18, nr. 7, s. 1, 4.

Jespersen, R. »Beretning om Den polytekniske Læreanstalts 100 Aars Fest«, *Ingeniørvidenskabelige Skrifter B*, Nr. 2. Kbh., 1930.

Johannsen, Fr. »Om Ingeniørernes stilling til offentlige Anliggender«, i *Ingeniøren* 1916, årg. 25, s. 353-6.

Johannsen, Fr. »Telefondirektør Johannsen[s tale ved eksamensafslutningen d. 31. januar 1918]«, i »Æreskæde til Den polytekniske Læreanstalt.« i *Ingeniøren*, 1918, årg. 27, s. 75-80.

Johnson, Jeffrey Allen. *The Kaiser's Chemists: Science and Modernization in Imperial Germany*. Chapel Hill, 1990.

Kaarsted, Tage & Boje, Per. *Thomas B. Thrige – primus motor*, Odense, 1983.

Klein, Torben. »ATV: Tænketank, netværksdanner og forskningspolitisk interesseorganisation« i *Biozoom*, nr. 4, 2001. http://www.biokemi.org/biozoom/2001_4/bz_0401g.htm

Knudsen, Henrik. *Det teknisk-videnskabelige Forskningsråd – en beretning om småkævl og teknisk forskning*. Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet, 2000 (upubliceret afløsningsopgave).

Kragh, Helge & Styhr Petersen, Hans Jørgen. *En*

nyttig videnskab: Episoder fra den tekniske kemis historie i Danmark. Kbh., 1995.

Kvaal, Stig. *Janus Med Tre Ansikter – om organiseringen av den industrielt rettede forskningen i spennet mellom stat, vitenskab og industri i Norge, 1916-1956.* Trondheim, 1997.

Lundbye, J. T. *Den polytekniske Læreanstalt 1829-1929*, Kbh. 1929.

Molde, Paul. »Den kemiske Industri«, i *Ingeniøren*,1939, s. 7-9.

Morsing, T. *De ansete mænds fagforening – Dansk Ingeniørforening 1892-1992.* Kbh., 1992.

Munch, Peter. *Erindringer 1914-18. Under den Første Verdenskrig* (bd. 4). Kbh., 1961.

Nielsen, Anita. K. *The Chemists. Danish Chemical Communities and Networks, 1900-1940.* Ph.d.-afhandling. Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet, 2000.

Nybom, Thorsten. *Kundskab – politik – samhälle. Essäer om kundskapssyn, universitet och forskningspolitik 1900-2000.* Hargshamn, 1997.

OECD. *Country reports on the organisation of scientific research – Denmark.* OECD publications, Paris, 1964.

Pedersen, P. O. »De tekniske Videnskabers Betydning for Industrien« i *Industrirådets 25 Aars Jubilæum*, Særtryk af *Tidsskrift for Industri.* Kbh., 1935.

Pedersen, P. O. *Akademiet for de Tekniske Videnskaber.* Kbh., 1938.

Servos, John W. »Changing Partners: The Mellon Institute, Private Industry, and the Federal Patron«, i *Technology and Culture*, årg. 35, 1994, s. 221-57.

Stigø, Sven. *Inspiration. Et direkte og indirekte portræt af en succes- og farverig pioner i dansk erhvervsliv: Dr. techn. h.c. Haldor Topsøe, kemiingeniør, direktør og kollega til 600 ansatte i Haldor Topsøe A/S.* Kbh., 1988.

Strandskov, Jesper et al. *Pioneren Otto Mønsted – Sig navnet.* Viborg, 1998.

Thomsen, Niels. *Industri, Stat og Samfund 1870-1939.* Odense, 1991

Wagner, Michael F. *Det polytekniske Gennembrud – Romantikkens teknologiske konstruktion 1780-1850.* Århus, 1998.

Wagner, Michael F. »Teknokrati uden teknokratisme – ingeniørstandens tredje standpunkt, professionalisme og moderniseringsstrategier 1840-1940«, i Rostgaard, M. og Wagner. M. (red.). *Lederskab i Dansk Industri og Samfund 1880-1960.* Aalborg, 2000.

Weinberger, Hans. *Nätverksentreprenören.* Falun, 1996.

Widmalm, Sven. »Science and Neutrality: The Nobel Prizes of 1919 and Scientific Internationalism in Sweden«, i *Minerva*, årg. 33, 1995, s. 339-360.

Vinding, Poul. *G. A. Hagemann.* Kbh., 1942.

Fra udsigtsbænk til benchmarking

– et rids af de danske turistorganisationers historie

AF JØRGEN HANSEN

Forfatteren, der har arbejdet inden for dansk turisme i 30 år, gennemgår den turistorganisatoriske udvikling i Danmark fra stiftelsen af den første turistforening i 1889 og frem til 2001. Perioden opdeles i tre hovedfaser. Den første fase er den »civile ære«, som er karakteriseret ved, at indflydelsen på den turistmæssige udvikling først og fremmest ligger på græsrodsniveau, nemlig hos medlemmerne af de lokale turistforeninger. Den anden fase, som er årene fra 1967 til 1987, er karakteriseret ved, at det først og fremmest er embedsmænd i Handelsministeriet og i det statslige turistfremmeorgan, Danmarks Turistråd, som tegner udviklingen. Den tredje fase starter med stiftelsen af et privat brancheorgan, Turismens Fællesråd, i 1987. Det var »den private ære« i den turistorganisatoriske udvikling i Danmark. Den blev imidlertid af relativt kort varighed. Fra midten af 90'erne satte det ministerielle bureaukrati sig stadig stærkere på udmøntningen af turistpolitikken, og da hotel- og restaurantsektoren meldte sig ud af Turismens Fællesråd, var det dødsstødet for de private turistvirksomheders fælles organ; Turismens Fællesråd endte med at nedlægge sig selv i 2001. Det turistorganisatoriske billede ved starten af det ny årtusind er således temmelig kaotisk. Den offentlige interessesfære – repræsenteret ved centralmagtens embedsmænd – har igen taget têten, men tilsyneladende uden den nødvendige samklang med de private turistvirksomheder og den civile interessesfære.

Den organiserede turisme i Danmark har fødselsdag den 17. januar. Det var nemlig den dag i 1889, hvor en række velmenende mænd fra de højere samfundslag (og på det tidspunkt var det i sagens natur kun mænd) besluttede sig for, at den spirende turisme måtte være et interessant økonomisk objekt.[1]

Man havde set den enorme tiltrækningskraft, som den Store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 havde haft, og man havde også erkendt, at en egentlig turisme krævede en langt bedre infrastruktur, end København på det tidspunkt kunne byde på. Danmarks hovedstad rådede kun over en god håndfuld hoteller, og

Den Store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888 var gennembruddet for den moderne turisme i Danmark. Ikke mindre end 120.000 udlændinge med alle Europas fyrstehuse i spidsen gæstede København den sommer, og det var anledningen til stiftelsen af den første danske turistforening i januar 1889. Udstillingen var placeret på det areal, hvor nu Københavns Rådhus ligger, og med direkte adgang til Tivoli. Illustration fra Den Store Nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i København i 1888.

de var hverken særligt renlige eller særligt komfortable. København var i øvrigt en by uden wc'er, uden kloaker, uden ordentlige samfærdselsmidler og uden elektrisk belysning. Så der var nok at tage fat på.

Turismen som sådan er naturligvis væsentlig ældre – ja, spøgefugle har endda udnævnt turismen til at være verdens *næst*ældste erhverv – men det er altså kun godt og vel 114 år siden, at »Dansk Touristforening« så dagens lys. Alene stavemåden viser, at der var tale om et i allerhøjste grad nymodens fænomen. Med etableringen af turistforeningen lagdes grundstenen til et organisatorisk turistarbejde, som gennem årene har antaget forskellige navne og skikkelser, men som sjældent har været båret af den helt store enighed om, hvad der i grunden var hovedformålet med det mere eller mindre fælles virke.

Konflikt om interessevaretagelse

Faktisk har det gennem stort set alle årene været en standende diskussion, hvem der egentlig dirigerede farten i det organiserede turistarbejde. Var det turistvirksomhederne, altså den erhvervsmæssige og kommercielle del af turismen, som sad i kuskesædet, eller var det »de folkevalgte«, altså i sidste ende forbrugerne, som havde fat i tømmerne? Gik det ud på at skaffe penge i kassen og bedst mulige vilkår for hotellerne, transportselskaberne og alle de andre, for hvem turismen var et levebrød, eller gjaldt det om at sørge for at få malet bænken på udsigtshøjen, at få turisterne til ikke at efterlade deres madpapir i skoven og i videste forstand at passe på naturen og menneskene, uanset de eventuelle kommercielle gevinster, der måtte være forbundet med at tilsidesætte bemeldte hensyn? Kort sagt og sat på spidsen: Var man i ledtog med kapitalen, eller var man (længe før de begreber blev opfundet) grøn og bevidst om den miljømæssige og den sociokulturelle bæredygtighed?

Til en begyndelse dominerede de interesser, som vi i dag ville kalde græsrødderne. Et pudsigt og tidstypisk indtryk af de lokale turistforeningers mangesidige arbejde får man ved at studere protokollen fra et bestyrelsesmøde i Århus Turistforening i 1905. Blandt punkterne på dagsordenen var en forhandling med den lokale »cycleforening« om ret til for foreningens medlemmer at spadsere på cykelstien i Risskov. Et andet punkt var en opfordring til byrådet om at søge forhandling med jernbanerne om »Adgang for Betaling til de ved Stationerne værende Nødtørftsanstalter«.[2]

Men der skulle ikke gå så forfærdelig mange år, før det blev klart, at skismaet var for stort (og her ser vi fuldstændig bort fra en anden strid, som har været en konstant achilleshæl i turistarbejdet gennem mere end et århundrede: københavnerne kunne ikke døje jyderne – og omvendt. Den manglende kærlighed var i sandhed gengældt, og det har lammet mangt et fornuftigt initiativ, at det kom til verden som en idé hos den geografiske modpart).

Anledningen var landsforeningens dårlige økonomi, men årsagen var turistvirksomhedernes utilfredshed med, at der ikke blev gjort nok for at propagandere (det var før Goebbels og før begrebet markedsføring blev et fag på Handelshøjskolen) for Danmark som turistland i det store udland. Vi skriver 1912: De utilfredse danner deres egen forening, som blev til »Landsforeningen til Fremme af Turistbesøget i Danmark«. Det er hotelejere og andre erhvervsdrivende, som står bag dette oprør mod de efter deres opfattelse noget sværmeriske naturfredningstilhængere,

som var toneangivende i turistforeningen, og de får økonomisk støtte fra statsbanerne, DFDS og bryggerierne.[3]

Der gik over 10 år, før man fik »genfusioneret« de to foreninger i »Turistforeningen for Danmark«. Og det lod sig kun gøre, fordi det var turistvirksomhederne, som besatte de vigtigste bestyrelsesposter i den ny forening.

I 20'erne og 30'erne voksede turistinteressen rundt om i Danmark. Allerede i 1893 stiftedes en lokal turistforening i Vejle, og flere jyske byer fulgte efter: Kolding, Skanderborg, Århus, Mariager, Hobro, Silkeborg og Ribe. »Anden bølge« kom i mellemkrigsårene: Der stiftedes yderligere en stribe lokale turistforeninger, og den fælles paraplyorganisation var altså fra 1923 »Turistforeningen for Danmark« med hovedsæde i København, der stod for en række fællesopgaver, herunder ikke mindst markedsføringen i udlandet.

Den første turistbetænkning

Økonomien var imidlertid fremdeles et ømt punkt. Alle midlerne til turistarbejdet kom fra private kilder, fortrinsvis i form af medlemskontingenter. Det rakte ikke til den nødvendige markedsføring, og det blev efterhånden klart, at der var behov for et offentligt engagement. Det lykkedes at vække interesse for »turistsagen« på allerhøjeste niveau, og æren for at være Danmarks første »turistminister« tilkommer statsminister Stauning. Det var ham, der tog initiativ til nedsættelsen af et udenrigsministerielt udvalg i maj 1934, hvis opgave det var at »overveje Muligheden af og Formerne for en rationel Organisation af Danmarks udenlandske Turistpropaganda«. Udvalget skulle også »stille Forslag angaaende Tilvejebringelsen af de for Iværksættelsen af en effektiv dansk Turistpropaganda i Udlandet nødvendige Midler«.[4]

Baggrunden for statsministerens interesse for turismen har sikkert været de stærkt forbedrede samfærdselsmuligheder mellem landsdelene og mellem Danmark og udlandet. Lillebæltsbroen blev indviet i 1935, og året efter åbnede Danmarks første indenlandske flyrute mellem København og Aalborg. I maj 1937 påbegyndtes den faste rutesejlads mellem Hirtshals og Kristiansand i Norge, og eksprestoget »Nordpilen« sikrede en efter forholdene hurtig forbindelse mellem Hamburg og Frederikshavn med færgeforbindelse til Oslo og Göteborg.[5]

Stærkt medvirkende til den statsministerielle bevågenhed har de forbedrede vilkår på arbejdspladserne med stigende fritid selvfølgelig også været. Det begyndte med forbudet mod søndagsarbejde i 1891, og kronen på værket var ferieloven i 1938, som lovfæstede lønmodtagernes

krav om én dags betalt ferie for hver arbejdsmåned. Det har givetvis også spillet ind, at man i 30'erne kunne konstatere en betydelig stigning i antallet af udenlandske turister i Danmark, og at det var lykkedes at skabe en vis offentlig opmærksomhed om turismen. I artikler i dagbladene og på møder landet over krævede man en politisk stillingtagen til turismen og navnlig et statsligt engagement i den fortsatte turistmæssige udvikling.[6]

Udvalget fik hele 22 medlemmer – repræsenterende alt, hvad der kunne krybe og gå med nogen berøring med turismen – og det arbejdede bemærkelsesværdigt hurtigt, muligvis fordi udvalget i kontorchef A. J. Poulsen, Udenrigsministeriet, fik en særdeles kompetent formand. Knap syv måneder senere kunne udvalget fremlægge sin betænkning, et digert værk, der alene ved sit omfang dokumenterede, at turismen skulle tages alvorligt.

Betænkningen er stadig værd at læse; faktisk er den så tæt på at være en dansk »turismens bibel«, som man kan komme. Men når det kommer til det brændende spørgsmål, om staten vil anerkende, at »Reklame for Landet er en Stats-Opgave« – sådan som Politiken skrev i en overskrift den 1. marts 1934 – er betænkningen betænkeligt henholdende: Udvalget konkluderer nemlig, at det ikke »under de herskende finansielle Forhold vil være praktisk eller velbegrundet at fremkomme med Forslag, der maatte medføre, at Statens Budget skulle belastes med en ny Udgiftsforøgelse«.[7]

Til gengæld foreslår udvalget, at turistforeningernes landsforening skal have bevilling til at drive en biograf i København, og postvæsenet opfordres til at udstede særlige turistfrimærker og lade en del af provenuet gå til turistarbejdet. Idérigdommen rækker også til et forslag om, at De Danske Statsbaner skal overføre nogle af sine »propagandamidler« til turistarbejdet, og endelig fremsættes forslag om, at en del af benzinafgiftens provenu skal stilles til rådighed for turismen. Men det essentielle, nemlig et forslag om at sætte turismen på finansloven, viger man udenom. Da betænkningen kom til behandling i Folketinget i foråret 1935, endte det imidlertid med, at ministeren fik bemyndigelse til at bevilge op til 50.000 kr. om året til »udlandspropagandaen«. Det var mindre, end turistfolkene havde håbet på, men lige siden – og fra og med 1938 i form af en egentlig finanslovsbevilling – har det været et ubrudt princip, at den danske statskasse investerer i turistfremmearbejdet, især med henblik på at få tegnet en positiv profil af Danmark ude i det store udland.[8]

Danmarks Turistråd

Da der efter 2. Verdenskrig igen kom skred i turismen – i 1954 ophævedes således visumtvangen fra Tyskland, og der oprettedes et første dansk turistkontor i Frankfurt am Main[9] – blev det mere og mere tydeligt, at den hidtidige organisationsform med udgangspunkt i medlemsbaserede lokale turistforeninger ikke var et tidssvarende instrument. Navnlig stod det klart, at der ikke via medlemskontingenterne kunne tilvejebringes den nødvendige økonomi til at afholde de betydelige omkostninger, der var forbundet med en professionel markedsføring af turistlandet Danmark.

Efter et langt tilløb blev resultatet etableringen af Danmarks Turistråd i 1967. Lige så hurtigt det første turistudvalg var i 1934, lige så omstændeligt var det udvalgsarbejde, som gik forud for Danmarks Turistråds tilblivelse. Initiativet udgår imidlertid hverken fra turismens erhvervsinteresser eller fra de folkevalgte i Turistforeningen i Danmark; tværtimod synes det at være ledende embedsmænd i Turistforeningen, som allerede i 1962 sætter sig for at ændre strukturen[10].

Først i maj 1965 lykkes det imidlertid at få tilslutning i Turistforeningens forretningsudvalg til nedsættelsen af et særligt udvalg »med det formål at undersøge dansk turismes forhold udadtil og indadtil og til forretningsudvalget at fremkomme med sådanne forslag, som udvalget finder hensigtsmæssige i lyset af den stedfundne og forventede udvikling i Danmarks turisme«. Et ganske gennemgribende kommissorium, og udvalgets betænkning – »den grønne betænkning« – indebar da også en markant forandring i den organisatoriske struktur og i det statslige engagement i turismen.[11]

Betænkningen var to år undervejs, men til gengæld lagde den ikke fingrene imellem: Tiden er løbet fra en foreningsstruktur med 150 lokale foreninger med tilhørende landsdels- og landsforeninger. Konklusionen er, at »disse foreninger ikke hverken nu eller fremtidig magter alene at bære dansk turisme«, og at Turistforeningen for Danmark derfor bør nedlægges: »Heri ligger, at de principielle og store linier i dansk turisme *ikke* længere vil være et *foreningsanliggende*«.[12]

De lokale turistforeninger skal fortsat bestå, og på landsplan etableres Samvirkende danske Turistforeninger, men det er det ny organ, Danmarks Turistråd, som kommer til at varetage de væsentligste opgaver i dansk turisme. Dem opdeler betænkningen i tre: modning, propaganda og service. Sagt på moderne dansk betød det, at Danmarks Turistråd skulle tage sig af alt, hvad der havde med produktudvikling, markedsføring og service at gøre i en turistmæssig sammenhæng.

Der var unægtelig ikke meget tilbage til turistforeningerne, og be-

Turismens organisationer 1889-2001

Dansk Touristforening, stiftet i 1889 (1897 omdøbt til *Den danske Turistforening*), var den første danske turistorganisation. Den fik hurtigt aflæggerforeninger forskellige steder i landet, og parallelt hermed dannedes selvstændige turistforeninger (Vejle 1893, Faaborg, Rønne, Skanderborg og Kolding 1895, Korsør, Århus, Hobro og Mariager 1897). De selvstændige jyske foreninger sluttede sig i 1905 sammen i *Samvirkende jydske Turistforeninger*, og fra 1906 indgår alle landets turistforeninger i Den danske Turistforening i en føderationsstruktur med landsdelsforeninger i Jylland, på Fyn og på Sjælland med en særlig Københavns-afdeling (sidstnævnte fik »landsdelsstatus« fra 1913, hvorefter føderationen bestod af fire landsdelsforeninger). I perioden 1913-23 eksisterede parallelt med Den danske Turistforening *Landsforeningen til Fremme af Turistbesøget i Danmark*, som var stiftet af en række private turistvirksomheder, der brød ud fra Den danske Turistforening. De to foreninger blev i 1923 fusioneret i *Turistforeningen for Danmark*.

Danmarks Turistråd, stiftet 1967, er statens turistfremmeorganisation. Den kom formelt til verden ved en opsplitning af Turistforeningen for Danmark. Danmarks Turistråd henhørte under Handelsministeriet (senere Industriministeriet og senere igen Erhvervsministeriet) og varetager bl.a. markedsføringen i udlandet via en række udlandskontorer, mens *Samvirkende danske Turistforeninger* er den folkelige landsorganisation for de lokale turistforeninger, opdelt i de fire landsdelsforeninger (landsdelsforeningerne er dog nedlagt i løbet af 1990'erne).

Turismens Fællesråd, stiftet 1987 og nedlagt 2001, var de private turisterhvervs brancheorgan med den opgave at udøve lobbyvirksomhed og at igangsætte markedsføringen af Danmark som turistland på hjemmemarkedet.

tænkningen var begyndelsen til enden for de lokale turistforeninger. Man kan undre sig over, at de så let opgav ånden. I udvalget var de repræsenteret med to ud af ni medlemmer, men enten har de ikke gjort meget væsen af sig, eller også har det ikke stået dem klart, hvad der ville blive konsekvensen, når staten oprettede sit eget turistorgan.[13]

Den 6. juni 1967 var Danmarks Turistråd en realitet, og turistforeningerne fik fire af 16 medlemmer i styrelsen. Turisterhvervet fik plads i et Repræsentantskab, som også omfattede f.eks. Landsforeningen Dansk Kunsthåndværk, Danske Dagblades Fællesrepræsentation, Landbrugsrådet og Grosserer-Societetet, og som valgte otte medlemmer til styrelsen. Handelsministeriet fik formandsposten, og økonomien tilveje-

bragtes i alt overvejende grad fra statskassen. Danmarks Turistråd kom i øvrigt til verden under forbløffende beskeden opmærksomhed fra det politiske etablissement. Sagen drøftes ikke på regeringsplan og kommer ikke op i Folketinget; embedsmændene i Turistforeningen for Danmark var lykkedes med deres egen private paladsrevolution.[14]

Embedsværkets glansperiode

Hermed kom der en helt ny spiller på banen med sine helt egne meninger – og det var hverken forbrugersynspunkterne eller erhvervssynspunkterne, som dette handelsministerielle organ følte sig sat i verden for at fremme. Det var embedsværkets glansperiode – og i deres egen selvforståelse blev det til, at professionaliseringen nu holdt sit indtog i turismen: »De tider var forbi, hvor turisterhvervet stod åbent for enhver, der viste begejstring og engagement. Nu blev der stillet krav om økonomisk viden og salgskundskab«.[15]

Forbrugersynspunkterne skulle ifølge aftalen varetages af resterne af den gamle landsturistforening, der som sagt fik navnet Samvirkende danske Turistforeninger, men som viste sig at være en temmelig blegsottig organisation, der til al overflod brugte sine sparsomme kræfter på at fortsætte den gamle fejde mellem københavnere og jyder. Og turisterhvervet gav sig til at sove tornerosesøvn.

Perioden fra 1967 til 1987 var således karakteriseret af, at det i meget høj grad var nogle ministerielle embedsmænd i det daværende Handelsministerium, som tegnede det organisatoriske turistarbejde i Danmark – og det endte med at gå nøjagtig som i 1912: Hotelejerne fik på et tidspunkt nok og dannede deres egen »protestorganisation«, som denne gang kom til at hedde Turismens Fællesråd.

Anstødsstenen var primært, at Danmarks Turistråd – i overensstemmelse med sit ressortministerium – tolkede sin opgave sådan, at det i sit virke skulle være et rent eksportfremmeorgan. Man skulle altså kun arbejde for at tiltrække *udenlandske* turister, mens embedsværkets opfattelse var, at indsatsen for at fremme den indenlandske turisme skulle ske i regi af Samvirkende danske Turistforeninger. Det var imidlertid en opgave, som lokalforeningerne og deres meget spagfærdige landsorganisation hverken halvt eller helt kunne løse. Desuagtet var det en vigtig opgave, ikke mindst for hotellerne og de mange nye feriecentre, som skød op langs Danmarks kyster i 70'erne og 80'erne, og som for de flestes vedkommende var medlemmer af hotelværterforeningen.[16]

Samtidig var der i store dele af turisterhvervene en tiltagende irritation over, at det ikke var muligt at råbe det politiske etablissement op.

Man havde en række »sager« spændende fra hotelmoms over afgifter og lukkelov til turistuddannelser, som man ønskede sat på den politiske dagsorden, men Danmarks Turistråd kunne i sagens natur ikke virke som lobbyorganisation. Det var baggrunden for, at Centralforeningen af Hotelværter og Restauratører (CHR) gik i spidsen for dannelsen af en privat brancheorganisation i 1987. Det blev til Turismens Fællesråd, som ikke blot samlede hotelfolkene, men i princippet alle, som havde en kommerciel interesse i turismens ve og vel plus nogle stykker til.

Turistforeningernes svanesang

Forspillet havde varet hele otte år. Til at begynde med var det som nævnt spørgsmålet om at fremme den indenlandske turisme, som var i fokus, og det startede med, at en række af landets turistchefer i 1979 dannede en arbejdsgruppe under navnet »Indlandsturismeudvalget«. Det skete i forståelse med Samvirkende danske Turistforeninger, og udvalgets arbejde kan anskues som en sidste krampetrækning fra turistforeningernes side, et sidste forsøg på at spille en markant rolle i magtspillet om at sidde i førersædet i den danske turistvogn.[17]

Indlandsturismeudvalget var besjælet af en vældig entusiasme og fik også held til at gøre opmærksom på problematikken i dagspressen. Det lykkedes endog at få foretræde for den daværende industriminister Erling Jensen, men han var aldeles uden interesse for sagen. Det tog ham mindre end en halv time at affærdige udvalget under en »audiens« i februar 1980: Lige så lidt som regeringen ville støtte svineproduktionen på hjemmemarkedet, lige så usandsynligt var det at opnå statsstøtte til at fremme hjemmemarkedsturismen. Udvalget fik med andre ord en kold skulder i ministeriet; alligevel lykkedes det dog at finde midler rundt om i landets turistforeninger til den første – rigtignok særdeles beskedne – kampagne i Danmark for at holde ferie i eget land. Det var i 1981, og det skete i samarbejde med rejsebureauet Dantourist i Svendborg, som var etableret samme år af en række turistforeninger, brancheorganisationer og transportselskaber som en indenlandsk pendant til charterrejsebureauerne, som havde så stor succes i disse år.

For turistforeningerne blev Indlandsudvalget på mange måder deres svanesang. Turistcheferne fik trommet turistforeningerne sammen til et protestmøde på Motel Blommenslyst ved Odense den 26. februar 1980. Man forfattede en skrivelse til Danmarks Turistråd, hvor man bad om en ændring af Danmarks Turistråds vedtægter, så Danmarks Turistråd også kunne befatte sig med den indenlandske turisme, men derefter rejste man hver til sit, og ikke overraskende fik henvendelsen ingen be-

tydning. Skrivelsen fra mødet på Blommenslyst var turistforeningernes udgangsreplik; de kom ikke siden til at spille nogen nævneværdig rolle på den nationale turistpolitiske arena i Danmark.[18]

En politiker melder sig på arenaen

Samvirkende danske Turistforeninger forsøgte at genoplive Indlandsturismeudvalget i 1983, men hverken spørgsmålet om Danmarks Turistråds kommissorium eller spørgsmålet om statsstøtte til at få flere danskere til at holde ferie i eget land kom ud af stedet. Vendepunktet indtraf først i 1985 i form af en konference, som Det konservative Folkeparti afholdt på Rolighed uden for København i dagene 15.-16. februar. Initiativet kom altså ikke fra Danmarks Turistråd eller dets ministerium, ej heller fra turistforeningerne.

Baggrunden var den, at formanden for Dansk Kroferie, kroejer Jette Thomsen, Aars, kom i Folketinget for Det konservative Folkeparti ved valget i 1984. Det var første gang, turisterhvervet fik »sit eget« mandat i Folketinget, og det var samtidig så heldigt, at Jette Thomsen dannede par med Knud Østergaard, som var De Konservatives gruppeformand i perioden 1982-88. Knud Østergaard formulerer det i sin velkomst til Rolighed-konferencen sådan, at »nogle medlemmer af den konservative folketingsgruppe, nemlig Jette Thomsen og Kent Kirk« har rejst »det spørgsmål, om vi gør nok på turistområdet, og om vi danske udnytter de muligheder, der foreligger for at både vi selv og vore udenlandske gæster kan opleve vort samfund rigtigt. Vi har drøftet tingene med turismens minister, Ib Stetter, og med justitsminister Erik Ninn-Hansen, og vi har fundet frem til, at det ville være hensigtsmæssigt at klarlægge disse ting«.[19]

En række af turismens hovedaktører deltog i konferencen sammen med centrale konservative politikere, og for at vise sin gode vilje fik industriminister Ib Stetter, hvorunder turismen sorterede, regeringens tilslutning til at nedsætte et særligt udvalg, som skulle »arbejde for at fremme udenlandske turisters besøg i Danmark«. Udvalget skulle bestå af »unge og dygtige medarbejdere i centraladministrationen, der kan se på turismens problemer med friske øjne« – og til nogen overraskelse blev der hermed pludselig taget hul på en række af de særlige problemer, som turismen gennem årene havde følt sig generet af, mens der til gengæld ikke var den mindste sprække, når det gjaldt det statslige engagement i den indenlandske turisme. I pressemeddelelsen om udvalgets nedsættelse slås det fast med syvtommersøm: »Udvalget skal udelukkende beskæftige sig med den indkommende turisme – bestræbelser

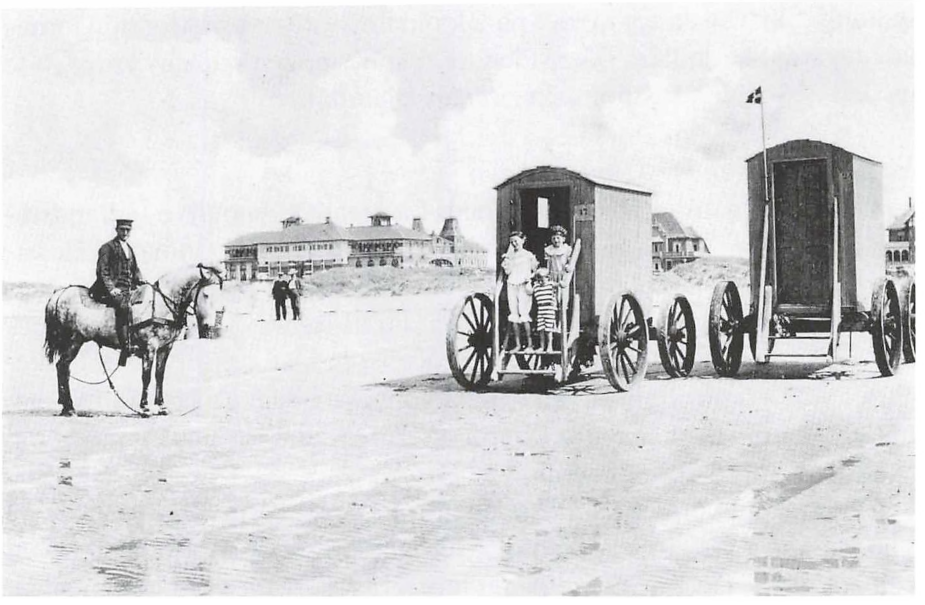

I slutningen af 1800-tallet kom der for alvor gang i turismen i Danmark. Det skyldtes ikke mindst, at der langs kysterne blev bygget nye badehoteller, bl.a. i Skagen og Gilleleje, på Bornholm og ved Møns Klint. I 1890 startede Fanø Vesterhavsbad. Ved den pompøse festmiddag, som markerede åbningen af Fanø Vesterhavsbad, oplyste formanden for selskabet, lensgreve Raben-Levetzau, at badet var dansk, selv om de fleste aktier var på tyske hænder. Og han gjorde opmærksom på, at »badningen finder sted fra vogne, der køres ud i havet, og damer og herrer kan, om de ønsker det og er anstændigt påklædte, bade sammen, men kan også bade hver for sig på bestemte steder af stranden«. Fanø Vesterhavsbad, ca. 1890. Foto i Sognearkiverne på Fanø.

på at få danskere til at holde ferie i Danmark vil ministeren ikke blande sig i«.[20]

I den forstand var Stetters såkaldte tværministerielle udvalg en skuffelse for turisterhvervet. Selve udvalgets betænkning – som først forelå i november 1986 og endda kun i form af en delrapport – var givetvis en endnu større skuffelse. Der var ganske vist en korrekt oplistning af en række af de problemstillinger af lovgivningsmæssig art, som turismen gennem årene havde forsøgt at gøre opmærksom på, men havde man håbet, at udvalgsarbejdet ville føre til en fjernelse af disse problemer, blev man grundigt skuffet. Navnlig skatteministeriets repræsentant i udvalget synes at have sat sig tungt på de øvrige, og udvalgets betænkning gav bestemt ikke anledning til utidig optimisme i så henseende.[21]

En ny minister melder sig på arenaen

Det første politiske initiativ i nyere tid løb altså ud i sandet. Det skabte en vis opmærksomhed omkring turismens problemer, men det ville næppe have afstedkommet nævneværdige forandringer, hvis det ikke var, fordi en ny politiker med større pondus i mellemtiden havde meldt sig på arenaen. I marts 1986 var Ib Stetter nemlig blevet afløst af Nils Wilhjelm som industriminister og dermed minister for turismen. Det viste sig at være et for turismen særdeles lykkeligt valg.

Allerede fra første færd markerede Wilhjelm, at turismen havde hans store interesse. Han udviste et stærkt personligt engagement, og bortset fra at han som ny minister givetvis havde brug for en »hurtig succes«, kan det næppe heller være forbigået hans opmærksomhed, at der netop i 1986 blev fremlagt internationale prognoser, som spåede en stærk fremgang i turismen, ja det blev endda udlagt sådan, at ved årtusindskiftet ville turismen være Danmarks vigtigste erhverv.[22]

En af Wilhjelms første handlinger var i april 1986 at bede sine embedsmænd om en turistpolitisk redegørelse – og personligt at følge tilblivelsen af redegørelsen ganske tæt. Et udtryk herfor var en skelsættende kronik i Jyllands-Posten den 8. september 1986, som ministeren lagde navn til, og som turistfolk betegnede som »manna fra himlen« og »et historisk vendepunkt for dansk turisme«.[23]

Det kan diskuteres, i hvilket omfang den turistpolitiske redegørelse, som industriministeren fremlagde i Folketinget den 26. november 1986, var et led i den større helhed, som Schlüter-regeringen betegnede som »den dynamiske erhvervspolitik«;[24] af danske turistfolk blev redegørelsen i hvert fald opfattet som det ridderslag, man havde anglet efter i årevis, og dermed som et gennembrud for turismen som politik-område, samtidig med at den indbragte Nils Wilhjelm fortjent ros i turistkredse.[25]

Der *var* også meget at glæde sig over. Alle de væsentlige problemstillinger var medtaget og korrekt beskrevet, og på en række områder blev der oven i købet stillet nye statsmidler i udsigt. Redegørelsen indeholdt en handlingsplan, som efterfølgende i vid udstrækning blev udmøntet i Det Turistpolitiske Handlingsprogram, hvortil der blev afsat efter forholdene ganske betydelige midler på finansloven fra og med 1988. De vigtigste elementer var den længe efterlyste ændring af Danmarks Turistråds kommissorium, således at indlandsturismen blev inddraget i arbejdsopgaverne, samt statsmidler til produktudvikling og markedsføring, herunder også på hjemmemarkedet. Men der var også tænkt på f.eks. turistuddannelser og forbedret turiststatistik.[26]

Slaget om hjemmemarkedet

Det er ikke muligt inden for rammerne af denne artikel med fuldstændig nøjagtighed at fastslå, i hvilket omfang Danmarks Turistråd var inddraget i tilblivelsen af den første turistpolitiske redegørelse. Set udefra virkede det nærmest, som om Danmarks Turistråd blev overhalet indenom. Det gælder ikke mindst spørgsmålet om at fremme den indenlandske turisme. Selvom Danmarks Turistråds formand, Ernst Klæbel, så sent som i oktober 1985 på Samvirkende jydske Turistforeningers årsmøde i Randers svor på, at Danmarks Turistråd aldrig ville komme til at befatte sig med den indenlandske turisme, opsøgte han selv og Danmarks Turistråds adm. direktør Erik Palsgaard kort tid efter turismens brancheorganisationer med det daværende Centralforeningen for Hotelværter og Restauratører (CHR) i spidsen med det formål at indsamle midler til en hjemmemarkedskampagne. De private virksomheder skulle finansiere kampagnen, men Danmarks Turistråd skulle forestå udformningen i praksis; tolkningen var altså nu pludselig den, at nok måtte Danmarks Turistråd ikke bruge økonomiske midler på indlandsturismen, men man kunne godt strække sig til at være teknisk operatør, formentlig fordi man nødigt så, at erhvervet selv organiserede sig med denne opgave for øje.[27]

Det var at gøre regning uden vært. CHR var skeptisk og havde åbenbart ikke tillid til, at Danmarks Turistråd var den rigtige entreprenør. Klæbel-henvendelsen var formentlig den direkte anledning til, at CHRs daværende formand, restauratør Peder Thomasen, Århus, sammen med CHRs daværende direktør, Mogens Beier, besluttede sig for at tage initiativ til samtaler med en række af turismens erhvervsinteressenter med henblik på at danne en turismens erhvervsorganisation. Tanken om at etablere et turismens modstykke til Landbrugsrådet og Håndværksrådet var allerede lanceret i turistkredse, og det viste sig da også, at der ret hurtigt kunne opnås tilslutning til dannelsen af et sådant brancheråd, der fik navnet Turismens Fællesråd.

Da den turistpolitiske redegørelse skulle føres ud i livet i skikkelse af Det Turistpolitiske Handlingsprogram, var Turismens Fællesråd etableret, og konsekvensen var, at arbejdet med at fremme den indenlandske turisme i første omgang slet ikke blev en integreret del af Danmarks Turistråds arbejdsfelt, men tværtimod blev placeret i en særskilt pulje, der blev bestyret af Danmarks Turistråd og Turismens Fællesråd i fællesskab.

Turisterhvervene fik således en ganske betydelig indflydelse på udformningen af de første indlandsturismekampagner, og i modsætning til, hvad Danmarks Turistråd havde lagt op til, blev der faktisk tilført betydelige statsmidler til opgaven. Den såkaldte indlandsturisme-pulje

blev en 50/50-ordning, hvor staten afholdt halvdelen af omkostningerne, og der blev hermed lagt en helt ny linje i det statslige engagement i turismen. I 1988, der var det første egentlige driftsår med Det Turistpolitiske Handlingsprogram, var der i alt 47 mio. kr. til rådighed, hvoraf 10,6 mio. kr. anvendtes til matchning i indlandsturisme-puljen, og i 1989 steg det samlede programbeløb til 78,6 mio. kr., heraf 14 mio. til at støtte hjemmemarkedsaktiviteter.[28]

Turismens Fællesråd

Erkendelsen af, at turismen måtte samle sig i en fælles organisation, bredte sig blandt centrale aktører i turismen i løbet af 80'erne. Et afgørende incitament var det givetvis, at Nils Wilhjelm som industriminister tog det usædvanlige initiativ i sin kronik i Jyllands-Posten i september 1986 at opfordre erhvervet til at samle sig i én organisation; det var efter hans opfattelse forudsætningen for, at det offentlige kunne bakke turismen op i dens forskellige ønsker.[29]

CHRs bestræbelser kronedes med held, og Turismens Fællesråds stiftelsesdokument bærer datoen 15. januar 1987. Vedtægterne var udformet således, at alle turismens forskellige interessenter kunne finde en plads i den ny organisation, og inden for det første år fra stiftelsen havde 30 forskellige organisationer og større virksomheder spændende fra rejsebureauer over attraktioner til samtlige typer overnatning foruden transport og handel meldt sig ind. Også Samvirkende danske Turistforeninger blev medlem. Medlemmerne blev rubriceret i otte kategorier, og hver kategori kunne repræsenteres med ét medlem i Turismens Fællesråds ledende organ, forretningsudvalget.

Det var som sagt en afgørende faktor, at Nils Wilhjelm fik overdraget industriministerposten, men det var ikke mindre heldigt, at stifterne af Turismens Fællesråd fik den idé at anmode tidligere trafikminister Arne Melchior om at blive formand. Hans engagement og ildhu var uovertruffen, og det lykkedes ham for første gang i mange år at indgyde turismens aktører både begejstring og fællesskabsfølelse, hvad der var af uvurderlig betydning for den nystartede organisation. Hertil kom som en særlig kvalifikation, at han tilhørte det lille parti Centrumdemokraterne, som i disse år jævnligt blev tungen på vægtskålen, når der sidst på natten skulle forhandles en finanslov på plads.[30]

Turismens Fællesråd forfulgte i sine første år to parallelle formål, dels det lobbymæssige, dels den konkrete indsats for at fremme den indenlandske turisme. Meget hurtigt opnåede Turismens Fællesråd anerkendelse i det politiske system og dermed lydhørhed for en række

problemstillinger, spændende fra behovet for feriespredning over skilteproblemer til en række mindre afgiftsændringer, som imidlertid havde stor psykologisk betydning.

Krone-til-krone-princippet

Denne kombination af to stærke politikere betød altså, at turismen pludselig kom på den politiske dagsorden, men også og navnlig, at turistpolitikken pludselig og i langt højere grad end før var i overensstemmelse med de kommercielle virksomheders ønsker og behov. Såvel politikere som embedsmænd gav sig til at tænke i erhvervsmæssige baner, og Danmarks Turistråd holdt efter en kort vrangvillig periode op med at være frit i luften omkringsvævende og blev en reel samarbejdspartner for turisterhvervene, når det gjaldt markedsføring og afsætning.

Danmarks Turistråd fik i 1988 i Jørgen Bertelsen en ny administrerende direktør, som svang støvkluden over de gamle, næsten departementale nullermænd, der havde samlet sig i den handelsministerielle tid, og drejede Danmarks Turistråd i retning af en velsmurt markedsføringsorganisation, hvis fornemste opgave var at gennemføre markedsføringskampagner med de erhvervsvirksomheder, som selv bidrog økonomisk til de forskellige aktiviteter. Der blev ikke mindst sat turbo på markedsføringen af danske feriehuse i Tyskland, fordi netop de store danske feriehusudlejningsfirmaer var bedst til at møde Danmarks Turistråds ny krav om »matchning«. »Krone-til-krone-princippet« blev et mantra i turistpolitikken, ikke blot når det gjaldt udmøntningen af Det Turistpolitiske Handlingsprogram, men også i den praktiske udførelse af de generelle markedsføringstiltag i regi af Danmarks Turistråd.

Fissioner i stedet for ny fusion

Situationen i slutningen af 80'erne mindede således på mange måder om det organisatoriske billede 75 år tidligere. Hotellerne og med dem de øvrige kommercielle parter i turismen havde én gang til stiftet deres egen organisation, fordi de ikke følte, at der blev taget tilstrækkeligt hensyn til deres vitale behov i det bestående organisatoriske set-up. For udenforstående var der – nøjagtig som 75 år tidligere – lagt op til begrebsforvirring. Man forstod ikke, hvorfor der var behov for to turistorganisationer (ja faktisk tre, hvis man talte Samvirkende danske Turistforeninger med).

Der gik da heller ikke så mange år, før det turistorganisatoriske billede ændrede sig på ny, men i modsætning til i 1923 blev resultatet i første omgang ikke en fusion, men snarere en serie af fissioner. Det turist-

Turismen kom også på skinner. Allerede i 1886 var der premiere på et gennemgående tog fra Altona til Randers med tilhørende international sovevogn, men det var åbenbart ingen succes, for toget blev taget af planen efter kun to år. Men med åbningen af færgeruten Gedser-Warnemünde 1. oktober 1903 var der basis for et internationalt sovevogns-tog på ruten Berlin-København. I 1906 kom ruten Hamburg-København til, og fra 1907 kørte der tillige sovevognstog på ruten Hamburg-Frederikshavn. Dette tog afgik fra Hamburg Hbf. kl. 21.00 og nåede Frederikshavn kl. 9.13; prisen for sovevognstillæg (enkeltrejse) var i 1914 8,90 kr. på 1. klasse og 6,00 kr. på 2. klasse. Her præsenterer repræsentanter for den tyske Reichsbahn, DSB og sovevognsselskabet Mitropa de nye sovevogne i København i 1922. Foto DSB Jernbanemuseum.

organisatoriske billede blev ikke helet, men tværtimod splintret til ukendelighed. Danmarks Turistråd kom ud i sin værste krise nogensinde, og Turismens Fællesråd endte med at måtte lade livet.

Danmarks første turistminister

Umiddelbart virkede det som en markant landvinding for de kommercielle interesser, da Arne Melchior gik direkte fra formandsposten i Turismens Fællesråd til stolen som Danmarks første turistminister i den

første regering Nyrup Rasmussen i januar 1993. I turisterhvervene var der naturligvis en forventning om, at nu ville træerne for alvor gro ind i himmelen. Branchens egen formand som chef i et helt nyt Ministerium for Kommunikation og Turisme: Kunne man ønske sig mere? Men det viste sig hurtigt, at en minister er en del af en regering, der igen har et ansvar i forhold til en finanslov og en samlet samfundshusholdning. Der var hverken plads til momslettelser eller nogle af de andre omkostningskrævende foranstaltninger, som turismen havde håbet på. Og under alle omstændigheder: Den politiske mølle maler langsomt.

Arne Melchiors turistministertid blev til gengæld meget kort. Efter kun godt et år blev han afløst af socialdemokraten Helge Mortensen, som ikke gjorde meget væsen af sig. Der var dog efterhånden opbygget et efter forholdene temmelig omfattende bureaukrati i ministeriet, hvis selvforståelse også voksede til ganske imponerende dimensioner. Og denne selvforståelse og ditto bevidsthed udelukkede naturligvis, at man blot skulle arbejde på erhvervenes præmisser.

Efter at Turismens Fællesråd i nogle år havde været stærkt medvirkende til at sætte en kommerciel dagsorden i turistpolitikken, bredte der sig efterhånden i det ny turistministerium en opfattelse af, at man havde for lidt hånd i hanke med, hvad der foregik, og at det, der foregik, i for høj grad foregik på erhvervets præmisser. Efter at man i Turismens Fællesråds første år nærmest havde båret den ny organisation på hænder og fødder og serveret rådet indflydelse på et sølvfad, slog man bak og gav sig til at finde på initiativer og tiltag, der nærmest virkede, som om de var designet til at reducere Turismens Fællesråds placering i det turistorganisatoriske billede mest muligt.[31]

Hvis der var noget, ministeriet ikke ønskede, var det at være følgagtig i forhold til turismens kommercielle interesser. Men samtidig ønskede ministeriet tydeligvis at lægge afstand til Danmarks Turistråd, som dels var en konkurrent i forhold til magten i turistpolitikken, dels i for høj grad var blevet erhvervenes forlængede arm.

Ministeriet holdt ganske vist ikke særligt længe; det blev nedlagt i forbindelse med regeringsomdannelsen i september 1994. Herefter kom turismen til at friste en både kummerlig og besynderlig tilværelse som et mærkværdigt appendix i et fjernt kontor i Erhvervsministeriet. På den anden side var det ikke noget stort savn, at Ministeriet for Kommunikation og Turisme blev nedlagt; i hvert fald oplevede turisterhvervene ikke større lydhørhed i dette særlige ministerium end under de skiftende industri- og erhvervsministre, der fra september 1994 og fremad »bestyrede« turismen.

Regionale turismeudviklingsselskaber

Inden nedlæggelsen nåede Ministeriet for Turisme og Kommunikation dog at barsle med en ny turistpolitisk redegørelse i maj 1994, der vel er det eneste, ministeriet i dag for alvor huskes for.[32]

Et centralt element er netværksdannelser; turismen er præget af mange, meget små virksomheder, og de må gå sammen om produktudvikling og markedsføring, hvis de skal have en chance for fortsat at bestå. Og for at hjælpe turismens virksomheder til at udvikle sig er der behov for en stærk, regional netværksformidler. Det var udgangspunktet for etableringen af de regionale turismeudviklingsselskaber. I virkeligheden var hverken turisterhvervene eller amterne rundt om i landet særligt vilde med tanken, men staten tilbød en uimodståelig gulerod. Statskassen ville være med til at finansiere de ny regionale selskaber; det første år ville man betale 60% af selskabernes drifts- og udviklingsomkostninger og i de følgende år en stadig mindre andel. Hele ordningen skulle løbe over fem år, og i det sidste og femte år ville statens bidrag være nedtrappet til 20%.[33]

Med udgangspunkt i denne den tredje turistpolitiske redegørelse blev der fra 1996 til 1998 etableret i alt otte regionale turismeudviklingsselskaber, hvis jurisdiktion i alle tilfælde fulgte amtsgrænserne – i modsætning til intentionen fra ministeriets side; her havde man gerne set færre selskaber med en udstrækning, som snarere fulgte de »naturgivne« turistområder.

Karakteristisk for selskaberne var imidlertid, at de – bortset fra statens bidrag – blev konstrueret på en sådan måde, at der både skulle være amtslige, som oftest også kommunale og i alle tilfælde private bidrag. Staten havde faktisk sat som et krav, at 40% af selskabernes udviklingsomkostninger skulle betales af private turistvirksomheder. Til at begynde med var der en del brok, men i virkeligheden var der tale om lidt af en genistreg: Endelig blev de offentlige og de private turisme-interessenter bragt sammen om det samme bord. Som regel delte de private og de offentlige interessenter bestyrelsesposterne imellem sig i de regionale selskaber, og i løbet af et par år blev de regionale selskaber et velfungerende dialogforum, hvor de offentlige og de private interesser i den turistmæssige udvikling blev vejet mod hinanden, og hvor der i så godt som alle tilfælde endte med at være konsensus mellem de to interessentsfærer.[34]

Man må tro, at de regionale turismeudviklingsselskaber er kommet for at blive. De har skabt sig en platform og udfylder rollen som centrale omdrejningspunkter for turismen ude i landet. Man kan stadig diskutere, om nogle af selskaberne er for små, men princippet om en re-

Parallelt med den kommercielt baserede turistudvikling i mellemkrigstiden så vandrebevægelsen dagens lys. Det var den unge tyske lærer Richard Schirrmann, som på vandreture med sine elever fik ideen til at etablere faste overnatningssteder. Det første vandrerhjem blev oprettet i Altena i Vesttyskland i 1909, og i Danmark oprettedes det første vandrerhjem i 1919 af rektor Hartvig Møller i »Fjældstauan« ved Nexø på Bornholm. Alle unge, der gæstede Bornholm, kunne gratis benytte vandrerhjemmet. Fra 1935 indgik »Fjældstauan« i det net af vandrerhjem over hele landet, som hørte under Herbergs-Ringen, der blev stiftet i 1930. I dag er over 100 vandrerhjem tilsluttet landsforeningen Danmarks Vandrerhjem under fællesbetegnelsen »Danhostel«. Foto Danhostel.

gional struktur i turismen synes fastslået. Trods trusler om det modsatte valgte Erhvervsministeriet at fortsætte med at medfinansiere de regionale selskaber efter udløbet af den første og oprindelige ordning ultimo 2000, men den borgerlige regering har fra og med 2003 droppet den statslige medfinansiering af de syv selskaber uden for København og dermed givet ny næring til strukturdiskussionen i dansk turisme.

Danmarks Turistråd i 90'erne

For Danmarks Turistråd var etableringen af de regionale selskaber imidlertid ikke nødvendigvis en fordel; rundt om i landet opstod der nu vidensmiljøer, som i mange henseender kunne sætte spørgsmålstegn ved Danmarks Turistråds hidtidige placering som eneste professionelle turistorgan i Danmark. Dannelsen af de regionale selskaber kan derfor

sagtens tolkes som et udtryk for, at Danmarks Turistråd ikke nødvendigvis havde nogen særlig høj stjerne, hverken i turismens eget ministerium eller efterfølgende, da ministeriets kernetropper rykkede over i Erhvervsministeriet. Et andet markant udtryk herfor var det, at ministeriet i januar 1996 besluttede sig for at oprette Turismens UdviklingsCenter, som hurtigt viste sig at være et regulært misfoster. Det havde været langt klogere og med sikkerhed meget billigere at styrke analysefunktionerne i Danmarks Turistråd – men der skulle gå adskillige år, før man opdagede, at man havde sat en meget lidt sødygtig skude i søen. Først i 2001 tog en modstræbende bestyrelse sig sammen til at lukke og slukke. Underskuddet dækkede Erhvervsministeriet.

Etableringen af Ministeriet for Kommunikation og Turisme i 1993 betød imidlertid i første række, at Danmarks Turistråd måtte afgive en række opgaver til ministeriet og fik besked på at koncentrere sig om markedsføringsaktiviteterne. Samtidig resolverede ministeriet, at tiden var inde til at fjerne »partsindflydelsen« på Danmarks Turistråd. Det skete i form af, at Danmarks Turistråd i sommeren 1994 fik nye vedtægter. For det første nedlagde man repræsentantskabet, men for det andet og vigtigere ændrede man bestyrelsens sammensætning. Den gamle bestyrelse på 19 personer, hvori Turismens Fællesråd havde fem repræsentanter og Samvirkende danske Turistforeninger to, og hvor også amterne og kommunerne var repræsenteret, blev til en ny og strømlinet bestyrelse på ni, hvor ministeriet egenhændigt udpegede fem medlemmer – herunder formanden – og hvor Turismens Fællesråd allernådigst fik lov at besætte to pladser. Det interessante var imidlertid, at ministeriet næsten kun valgte ikke-turistfolk til bestyrelsen og dermed sendte et kraftigt signal om, at man ønskede turistpolitikken frigjort fra de turisterhvervsmæssige interesser.[35]

Om Danmarks Turistråd kan man måske i det hele taget sige, at det mistede sin uskyld i løbet af 90'erne. Som tidligere beskrevet var det Jørgen Bertelsens kongstanke, at Danmarks Turistråd skulle være en kommercielt præget markedsføringsorganisation, der var turisterhvervenes forlængede arm. Hvis man kom med penge, kunne man arbejde sammen med Danmarks Turistråd; hvis man ikke kom med penge, kunne det være lige meget. Det mødte selvsagt kritik, ikke mindst fra de mindre hoteller, som ikke kunne finde midlerne til at »matche« Danmarks Turistråds penge. Jørgen Bertelsens svar var, at hvis hotellerne ikke havde råd til at markedsføre sig, måtte de lukke. Han gjorde sig sågar til talsmand for, at ligesom fiskerne fik ophugningsstøtte, måtte de nødlidende hoteller i så fald have offentligt tilskud til at dreje nøglen om.

Jørgen Bertelsens politik holdt nøjagtig lige så længe som den private interessesfære kunne sætte dagsordenen. Så snart Ministeriet for Turisme og Kommunikation begyndte at spille med sine nyvundne muskler, fik han problemer. Hans ønske om i så vid udstrækning som muligt at følge erhvervets ønsker og at indrette Danmarks Turistråds virksomhed til at være et markedsføringsinstrument for de økonomisk velfunderede turistvirksomheder var langt fra embedsværkets kop te i det ny ministerium.

Jørgen Bertelsen endte med at forlade direktørstolen i 1994, og så fulgte der et bizart intermezzo, inden det for alvor blev klart, at nu var det altså på ny det ministerielle embedsværk, som ønskede at dirigere farten på den nationale turistarena.

Kort før Bertelsens afgang havde Industriministeriet beskikket en ny formand for turistrådet. Den strømlinede erhvervsmand Stig Bøgh Karlsen var blevet afløst af Wilhelm Bruun de Neergaard fra Skjoldenæsholm, men han kom straks fra starten til at stå i skyggen af den ny næstformand, den daværende administrerende direktør i Superfos, Peter Højland. Og det var nu Højland, som blev sat i spidsen for det énmandsansættelsesudvalg, der skulle finde en afløser for Jørgen Bertelsen.

Til stor overraskelse for hele den danske turistverden fandt Højland et i turistmæssig henseende fuldstændig ubeskrevet blad, nemlig erhvervsmanden Jørgen Ajslev. Lige så overraskende var det, at Ajslevs første handling som ny administrerende direktør i Danmarks Turistråd var at foreslå Turistrådets hovedsæde flyttet fra Vesterbrogade i det centrale København til Vedbæk, hvor Superfos havde ledige lokaler.

I dette forehavende støttedes han af – skulle det vise sig – et mindretal i bestyrelsen, og efter et vældigt avisskriveri og en del offentligt postyr måtte erhvervsminister Mimi Jakobsen afsætte Bruun de Neergaard som formand. Ny formand blev den tidligere DLG-direktør Bent M. Hansen, der viste sig at være en resolut herre: På det første bestyrelsesmøde efter formandsskiftet blev Ajslev afskediget. Han fik knap to måneder i direktørstolen, men nåede dog alligevel forinden selv at fyre en markedschef og en økonomidirektør.[36]

Men hvis man ikke havde været klar over det før, var det nu tydeligt for enhver, at det var ministeriet, som havde fat i den lange ende. Mimi Jakobsen ville have ro, og det fik hun – og for at sende det tydeligst mulige signal, placerede hun sin departementschef i Danmarks Turistråds bestyrelse ved siden af den af ministeriet håndplukkede formand.

Efter mottoet »aldrig mere uro« satte ministeriet sig ganske tungt på Danmarks Turistråd. Kulminationen var den 3-årige resultatkontrakt,

som i 1998 blev indgået mellem Erhvervsministeriet og Danmarks Turistråd. Ingen kunne herefter være i tvivl om, at dansk turisme var blevet højpolitiseret, og at det ikke nødvendigvis var strengt turistfaglige vurderinger, der skulle lægges til grund for turistpolitikken her i landet.

Det fortaber sig lidt i det uvisse, hvem æren for resultatkontrakten tilkommer. Men at der var ugler i mosen, blev allerede klart på Danmarks Turistråds efterårskonference i 1997, hvor erhvervsminister Jan Trøjborg, som nu var den øverste politiske ansvarlige for statens engagement i turismen, gjorde et stort nummer ud af, at dansk turisme for fremtiden primært skulle satse på udvikling af byturisme og erhvervsturisme. »De statslige ressourcer skal målrettes efter de nye vækstområder«, sagde ministeren ved den lejlighed.[37]

Krig mellem øst og vest

Men uanset hvem ophavsretten tilkommer, var det begyndelsen til en ørkenvandring for seriøs, turistfaglig tankegang i Danmark. Det førte hurtigt til en urimelig, krigslignende tilstand mellem kystturismen på den ene side og by- og erhvervsturismen på den anden side – mellem de jysk-fynske turistformer med camping, feriecentre og feriehuse som bannerførere på den ene side og København og storbyhotellerne på den anden side.

Hvor kun den sidste turistform var stueren, mens kystturismen var ugleset. I ministeriet og i Danmarks Turistråd lagde man en næsten nedladende attitude for dagen og veg ikke tilbage for at betegne kystturismen som en art »discount-turisme«, som Danmark ikke havde synderlig glæde af. Men virkeligheden var og er jo, at dansk turisme ikke kan undvære nogen af delene. Der er ikke tale om to typer af turisme, som er i krig med hinanden; dansk turisme er ikke et enten-eller, men et både-og.

Det var både vildledende og forkert at ville skille dansk turisme i noget, som skal fremmes, og noget som bestemt ikke skal fremmes. Og der var ikke belæg for at hævde, at den ene form for turisme var mere vækstfremmende eller nyttig for Danmark end den anden.

Men det var præcis, hvad de toneangivende kredse på og rundt om Slotsholmen gjorde med Danmarks Turistråds resultatkontrakt. Man bestemte sig for, at Danmarks Turistråds fornemste opgave ikke længere skulle være at markedsføre Danmark som et ideelt turistland i udlandet, men derimod at udvikle turismen i Danmark. Danmarks Turistråd skulle ikke længere være et markedsføringsorgan, men en udviklingsorganisation. Samtidig med at den samme statskasse brugte tocifrede mil-

lionbeløb på at få skabt regionale udviklingsorganisationer. Forvirringen var til at få øje på.

Og det, som Danmarks Turistråd som udviklingsorganisation skulle udvikle, var altså den form for turisme, som rummede et stort vækstpotentiale. Udlægningen i både Erhvervsministeriet og Danmarks Turistråd var ikke til at tage fejl af: Det var by- og erhvervsturismen, som skulle fremmes, og den var jo i alt overvejende grad et københavnsk fænomen. 75% af Danmarks Turistråds ressourcer skulle anvendes på udvikling – og det forstod alle implicerede på den måde, at der kun var meget lidt tilbage til at gøre noget for turismen uden for København.[38]

Det siger sig selv, at det var uklogt. Men det var også meningsløst, og det var kommercielt udygtigt at satse så éntydigt på den københavnske turisme og dermed nedprioritere kystturismen. Hvis vi definerer kystturismen som den form for turisme, hvor turisterne overnatter i de kystnære områder, tegner kystturismen sig nemlig for to ud af tre turistovernatninger i Danmark, svarende til ca. 30 mio. overnatninger.

Også omsætningsmæssigt er kystturismen uden diskussion den største faktor med en omsætning på langt over 10 mia. kr., mens by- og erhvervsturismen tilsammen tegner sig for nogenlunde den samme omsætning. Alligevel mente altså erhvervsministeren og Danmarks Turistråd, at der ikke var grund til at bruge så forfærdelig meget krudt på kystturismen, mens by- og erhvervsturismen skulle fremmes efter alle kunstens regler.

Turismen var dermed – temmelig uforskyldt – gået hen og blevet en brik i det politiske spil om »Det skæve Danmark«, som har spillet så stor en rolle i samfundsdebatten i de seneste år. Man kan sige, at det er endnu et udtryk for, at turismen er blevet højpolitiseret. Selv om det rigtignok har været en rød tråd gennem alle årene – og ikke mindst i begyndelsen af det 20. århundrede – at der var krig mellem øst og vest i turismens organisationer.[39]

På tærsklen til det ny årtusind syntes den opfattelse da også at brede sig i de toneangivende turistpolitiske kredse, at tiden var inde til at ophøre med de meget bastante enten-eller-betragtninger. At vejen frem for dansk turisme er at satse på *hele* den turisme, som vi har. At turistpolitikken er et både-og, hvor feriehusturismen har nøjagtig den samme berettigelse som hotelturismen, hvor kystturismen og byturismen supplerer hinanden frem for at være i konkurrence med hinanden, og hvor succeskriteriet er et helt andet, nemlig at øge kvaliteten og dermed indtjeningen inden for alle overnatningskategorier, således at det totale sam-

fundsudbytte stiger. Og således at kystområderne i Jylland og på Fyn er en lige så væsentlig ressource for dansk turisme som stenbroen i København.

Exit Turismens Fællesråd

Men i det turistpolitiske klima, som opstod i kølvandet på dannelsen af turistministeriet, var der for så vidt ikke noget at sige til, at erhvervets organisation, altså Turismens Fællesråd, følte sig knock-outet og måtte tage tælling for at finde ud af, hvem der egentlig var modstander, og hvem der var allieret. Efter Arne Melchior havde man forsøgt at følge succesen op ved at anmode den afgående industriminister Anne Birgitte Lundholt om at overtage formandsposten; men hun viste sig at være af en ganske anden støbning og gjorde en dyd ud af, at hun ikke ville blande sin formandskasket med den, hun bar som konservativt folketingsmedlem. Det var næppe det, man havde ventet, da man valgte hende!

Men helt galt gik det, da man i 1997 gerådede i uenighed om, hvem der skulle være organisationens formand efter Anne Birgitte Lundholt. Man forbrød sig nemlig mod en uskreven regel helt fra Turismens Fællesråds barndom: At der aldrig må opstå situationer, hvor de forskellige overnatningstyper kommer i konkurrence med hinanden. Det har ikke meget med realiteternes verden at gøre, men ikke desto mindre er det et højst nærværende faktum: Hotellerne tror, de er i konkurrence med campingpladserne, der igen tror, at feriehusudlejerne er ude på at hugge deres kunder og så fremdeles. I virkeligheden kan der nærmest ikke tænkes en situation, hvor en kunde står i en valgsituation. Tværtimod er den ene turist fast besluttet på at ville bo på hotel, mens den anden ikke kunne drømme om at leje sig ind andre steder end i et feriehus. Til gengæld kan feriehuskunden sagtens i en helt anden situation indlogere sig på et hotel, nemlig hvis han eller hun er ude på en helt anden form for ferie eller måske rejser i embeds medfør. De forskellige overnatningsformer supplerer således hinanden på bedste vis; men i den konkrete situation er de aldeles ikke i konkurrence med hinanden. Men det tror de. Og derfor var det en fatal fejl, da hotellernes formand og feriehusudlejernes formand begge bejlede til formandsstolen i Turismens Fællesråd. Det måtte gå galt.

For tredje gang i den organiserede turismes historie brød hotelfolkene da ud. Hotelværternes forening – som nu hed HORESTA – meldte sig ud af Turismens Fællesråd. Og det var dødsstødet for Turismens Fællesråd. Dødskampen blev lang og temmelig uskøn, men resultatet uigenkaldeligt: Man valgte at opløse sig selv efter at have eksisteret –

Årene efter 2. Verdenskrig var præget af en stærkt stigende turisme til Danmark fra USA. Trods det noget sødsuppeagtige billede af et land, der kun havde perifer lighed med Danmark, som blev præsenteret i 1952 i filmen »Hans Christian Andersen« med Danny Kaye i titelrollen, kan det ikke bortforklares, at netop denne film fik stor betydning og skabte et meget positivt image af Danmark i USA. At Danny Kaye så blev upopulær i Danmark og nærmest kom til at begå helligbrøde ved at lægge sig i H.C.Andersens seng på museet i Odense, spillede i den sammenhæng en mindre rolle. I øvrigt var det hele en fejltagelse, hvis vi skal tro turistchef Mogens Lichtenberg. Mens Lichtenberg forsøgte at finde en parkeringsplads til sin bil, lokkede pressefotograferne Kaye til at hoppe i sengen – og Kaye blev sur på Danmark, fordi ingen havde fortalt ham, hvad han måtte og ikke måtte. Foto af Jacob Maarbjerg, Polfoto.

og i en periode endda spillet en betydelig turistpolitisk rolle – i i alt 14 år, 1 måned og 7 dage.

Turismens Fællesråd nåede altså ikke at fejre sin 15-års fødselsdag – og parallellen til »udbrydertiden« først i århundredet er nærliggende. Denne gang er det blot ikke det folkevalgte element, man vender tilbage til; denne gang er det snarere det offentlige, som tager têten, repræsenteret ved Erhvervsministeriet og Danmarks Turistråd, og denne gang er der yderligere tilsat en betragtelig dosis partipolitik og regionalpolitik.

Exit turistforeningerne?

For hvad de folkevalgte angår, synes alt at pege på, at også deres tid stille og roligt rinder ud. Allerede i 1993 bad Samvirkende danske Turistforeninger en af turismens nestorer, Hans Joakim Schultz, om at fremsætte forslag til en revitalisering af de hensygnende turistforeninger, men selv om Schultz faktisk fremkom med flere udmærkede ideer, evnede Samvirkende danske Turistforeninger ikke at tage udfordringen op.[40]

Opbakningen til turistforeningerne som turismens »folkevalgte element« er blevet mindre og mindre. Medlemstallet i landets turistforeninger har således været stærkt faldende i løbet af 90'erne. Medlemstallet var i 1987 oppe på 64.000, men i 2000 betalte kun halvt så mange medlemskontingent til en turistforening.[41]

Senest har Turismeforskningsenheden på Aalborg Universitet udfærdiget en rapport om turistforeningernes fremtidsperspektiver for Turistsamvirket i Nordjyllands Amt, og den lægger ikke fingrene imellem. Turistforeningerne er koblet ud af »værdikæden«, som udgøres af de anerkendte turistfremmeaktører i Danmark i dag – og der er intet, der tyder på, at turistforeningerne har kræfter (og måske i virkeligheden heller ikke lyst) til at indtage en plads i »systemet«.[42]

Rapporten peger på, at turistforeningernes bedste mulighed for på ny at spille en markant rolle i turismen er at engagere sig i Agenda 21-debatten som en slags garant for den socio-kulturelle bæredygtighedsdimension i den turistmæssige udvikling, men rapporten synes – endskønt den altså er bestilt af turistforeningerne selv – ikke at have givet anledning til nævneværdige initiativer i turistforeningskredse.

De tre æraer

Set i fugleperspektiv og lidt forenklet kan turismens næsten 115-årige historie anskues som en kamp mellem tre interessesfærer om at få størst indflydelse på turismen og dens udvikling. I de første mange år var det

det folkelige element eller – om man vil – den »civile interessesfære«, som tog têten. Det var turistforeningernes velmagtsdage fra starten i 1889 og frem til 1967. I praksis var det nok sådan, at en stor del af indflydelsen i turistforeningerne lå hos de private turistvirksomheder, men der var i hvert fald tale om en folkelig foreningsstruktur, hvor overlærer Clausen og bogtrykker Rasmussen kunne melde sig ind og få indflydelse. Det var den »civile ære«.

Med stiftelsen af Danmarks Turistråd i 1967 foretoges et sceneskift. Det folkelige element eksisterede ganske vist stadig på papiret, men nu var det staten eller den »offentlige interessesfære«, som sad på »magten« i turismen. Turismen var imidlertid ikke en politisk issue endnu, så det var i vid udstrækning Handelsministeriets embedsmænd og deres håndgangne folk i Danmarks Turistråd, som tegnede billedet af dansk turisme. Det var også her, langt de fleste penge til turistarbejdet var placeret. I tiåret fra 1967 til 1977 øgedes de statslige bevillinger til Danmarks Turistråd således fra 7 mio. kr. til 33 mio. kr., og da vi når frem til 1988, er statens engagement yderligere øget betragteligt, nemlig til over 81 mio. kr.[43] Det var den »offentlige ære«.

I 1987 stifter erhvervene deres egen organisation, Turismens Fællesråd. Folketinget drøfter Danmarkshistoriens første turistpolitiske redegørelse, og industriministeren afsætter penge til det såkaldte Turistpolitiske Handlingsprogram. Disse nye turistmidler forvaltes ikke længere i Danmarks Turistråds regi, men er krone-til-krone-midler, som disponeres i helt nye bevillingsorganer, hvor erhvervet har sæde – og ikke sjældent endda forsæde. Det er altså i langt overvejende grad erhvervsinteresserne, som nu sættes i højsædet. Turismens Fællesråd tager selv initiativ til en kampagne for at få flere danskere til at holde ferie i Danmark, og det er på Turismens Fællesråds foranledning, at Danmarks Turistråd tilføres ekstra midler til udvalgte markedsføringskampagner i udlandet. Det er den private interessesfære, som sætter dagsordenen; det er den »private ære«.

Det civile element er ganske vist repræsenteret i Turismens Fællesråd, eftersom Samvirkende danske Turistforeninger og Friluftsrådet har tegnet medlemskaber. Men de spiller en relativt tilbagetrukket rolle og synes i denne periode ikke at stille sig i vejen for de private interesser.

Hver af de tre interessesfærer har altså haft sin glansperiode. Den private ære blev imidlertid ikke særlig lang. Den startede med grundlæggelsen af Turismens Fællesråd i 1987, og alt efter behag kan man datere dens ophør til et sted midt i 90'erne. Det særlige Ministerium for

Borte med blæsten

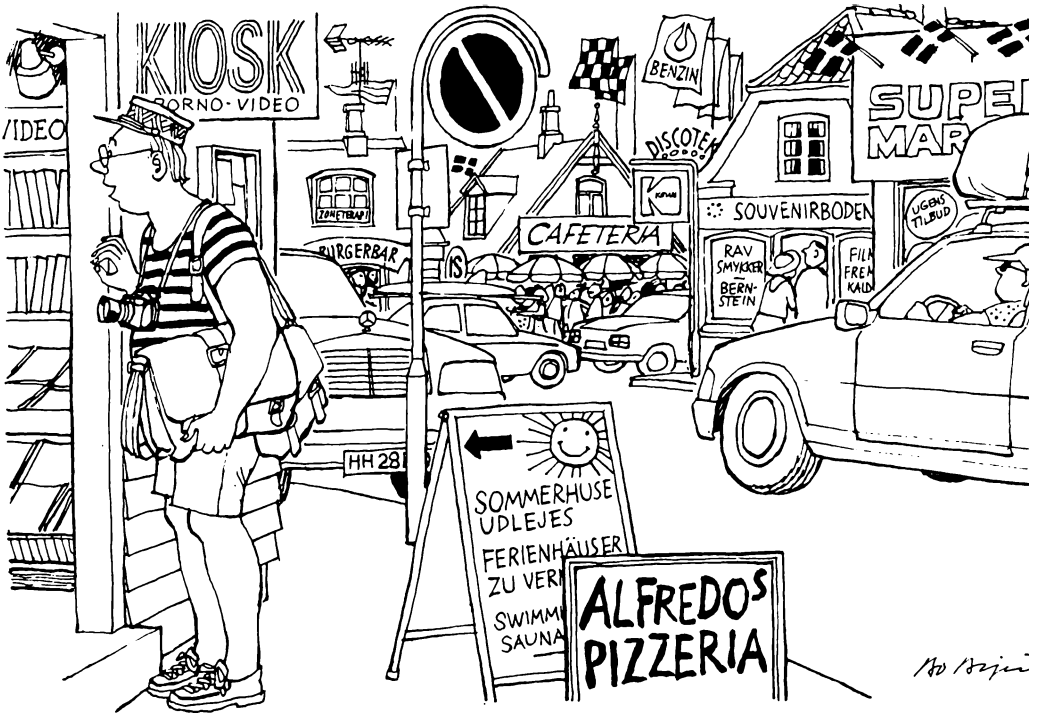

Turistinvationen på den jyske vestkyst er godt på vej til at slide landskabet ned, advarer klitfogederne.
(Politiken 9.11.1992)
– „Entschuldigen Sie, men kunne De vise mig vej til naturen."

Dansk turisme stod i stampe gennem 80'erne, men fra og med 1989 skete der en nærmest eksplosiv udvikling i antallet af danske og udenlandske turistovernatninger i Danmark. En væsentlig forklaring var den tyske genforening, som fra den ene dag til den anden forærede Danmark et feriepublikum på 20 mio. personer, som ikke havde været på ferie i udlandet i 40 år. Det var især feriehusene langs den jyske vestkyst, som fik større søgning, og det fik naturfredningsfolk til at løfte en advarende pegefinger. Bo Bojesens kommenterede i Politiken den 9. november 1992. Gengivet med tilladelse af Bo Bojesen.

Kommunikation og Turisme, som blev etableret med ministeriet Nyrup Rasmussen i januar 1993, og som uden særlig festivitas igen blev lukket ved regeringsomdannelsen i slutningen af 1994, markerede både et højdepunkt og et vendepunkt. Den endegyldige afslutning på den private æra kom i 2001, hvor branchens organisation, Turismens Fællesråd, besluttede at opløse sig selv, efter at hotelfolkene resolverede, at de var meget bedre til at lobbye selv.

På det nationale plan er det gennemgående træk i fortællingen om turistorganisationernes historie altså magtkampen mellem de tre interessesfærer. På det regionale plan synes der dog at være opnået en af alle parter accepteret løsning med dannelsen af de otte regionale turismeudviklingsselskaber fra 1996.

Status ved begyndelsen af et nyt årtusind

Men ser vi bort fra det regionale niveau var det turistorganisatoriske billede i Danmark i begyndelsen af det ny årtusind præget af splid og mangler. Det civile element var så godt som usynligt, og der var ikke længere en fælles organisation, som varetog de private virksomheders kommercielle interesser. Tilbage var det offentlige element, som imidlertid ikke syntes at anstrenge sig for at skabe samling og for at tilgodese alle turismens forskellige interesser.

Danmarks Turistråd fjernede sig i slutningen af 90'erne nemlig mere og mere fra en faglig dialog med de private turismeerhvervsinteresser, og man fremelskede tillige en konflikt mellem Københavns turisme og kystturismen. Man fik det til at se ud, som om der var tale om et enten-eller, hvor det i virkeligheden burde være et både-og.

Både i Erhvervsministeriet og i Danmarks Turistråd opfattede man det tilsyneladende som en kvalitet, at man svævede højt over de konkrete opgaver i turistarbejdet. I stedet svælgede man i strategiformuleringer i handelshøjskolejargon, som det civile element slet ikke kunne relatere sig til, og som de private turistvirksomheder syntes var uendelig langt fra deres dagligdag. Turismen har i sandhed fjernet sig milevidt fra udsigtsbænken – og i stedet har man fået fokuserede strategier, innovationsmiljøer, kompetenceklynger, forretningsområdekonsortier og benchmarking, tydeligst i form af den nationale strategi for turismen, der blev fremlagt i november 2001.[44]

Turismens historie har været præget af modstridende interesser, nogle vil sågar sige konflikter, mellem de civile, de private og de offentlige interessesfærer. De regionale selskaber er i vid udstrækning lykkedes med at bilægge disse stridigheder og skabe en dialog og et samvirke mellem interessenterne. Ude omkring i landet har man erkendt, at turismen er for vigtig til at skulle gøres til genstand for permanent konflikt, og at turismen ikke for alvor vil kunne udvikles positivt, hvis der konstant står interessemodsætninger øverst på dagsordenen. Ved tærsklen til det ny årtusind var der til gengæld ikke noget, der umiddelbart tydede på, at interessemodsætningerne ville blive bilagt på det nationale plan.

Dramatis personae

Historien om turistorganisationerne fra stiftelsen af »Dansk Touristforening« i 1889 og frem til vore dage er en historie om, hvis interesserer der først og fremmest skal varetages. Men det er også en historie om et erhverv, som får en stadig større samfundsmæssig betydning. Det er da også de mere eller mindre veldokumenterede udsigter til, at turismen vil vokse, og at der derfor er nogle uudnyttede økonomiske indtjeningsmuligheder, der både skaber konflikterne og sætter gang i en ny udvikling, og som er udgangspunktet for det stigende statslige engagement i turismen.

Med undtagelse af årene under og umiddelbart efter 2. Verdenskrig har den samfundsmæssige indtjening på turismen da også udvist en stejlt stigende kurve. Først fra og med 1997 har der dog været gennemført egentlige, gennemgribende undersøgelser af turismens økonomiske og beskæftigelsesmæssige betydning, og den seneste opdatering fra 2001 viser bl.a., at dansk turisme omsætter for tæt ved 50 mia. kr. om året, og at statskassens andel heraf i form af skatter, afgifter m.v. andrager 15 mia. kr.[45]

Man kan sige, at med den generelle samfundsudvikling er scenen sat for fortællingen om turistorganisationernes historie. Men ligesom i det klassiske drama sker der først noget på scenen, når personerne agerer og taler. Når man betragter den turistmæssige udvikling i de forgangne 114 år, er det unægtelig tankevækkende, at det i så høj grad synes at være enkeltpersoner, som har været afgørende for de drejninger, turistpolitikken i Danmark har taget gennem årene.

Fra pionertiden falder den århusianske læge Anders H. Winge i øjnene. Han var formand for Århus Turistforening i dens første år omkring århundredskiftet og foregangsmand i det jyske turistsamarbejde. I perioden 1905-15 var han formand for Samvirkende jydske Turistforeninger og dermed den første turistmand, der havde konflikten mellem hovedstaden og resten af landet tæt inde på livet. Fra tiden før 2. Verdenskrig kunne man også nævne udenrigsministeriets kontorchef A. J. Poulsen, som var stærkt medvirkende til, at staten overhovedet engagerede sig i turistfremmeaktiviteter i 30'erne.

En af Winges markante arvtagere var bogtrykker Louis Rasmussen fra Ringkøbing, der var formand for Samvirkende jydske Turistforeninger i en lang årrække fra 1945-61. Hans hjerte bankede også for det jyske, men han var først og fremmest en fuldgyldig repræsentant for turistforeningernes velmagtsdage. I sin person samler han den periode, hvor det var entusiasmen og de gode ideer, som skabte turismen, snarere end det var strategiske overvejelser og kommercielle planer.[46]

Blandt fagets praktiske udøvere ville det være forkert ikke at nævne Mogens Lichtenberg, der var en kreativ og indfaldsrig dansk turistchef i årene fra 1939-56, Svend Acker, der efterfulgte ham og fortsatte som direktør for Danmarks Turistråd til 1977, og det idé- og ordsprudlende fænomen Axel Dessau, der var Danmarks overordentligt hittepåsomme turistchef i New York fra 1948 til 1978.[47]

Ser vi på den turistpolitiske udvikling efter 2. Verdenskrig, falder især tre personer i øjnene. Ernst Klæbel, der startede sin karriere som sekretær i Handelsministeriet i 1944, kom til at spille en markant rolle, først som formand for Handelsministeriets Turistudvalg i årene 1968-75 og dernæst som en meget embedsmandstro formand for Danmarks Turistråd fra 1973 til 1988. Nils Wilhjelms afgørende rolle i perioden fra 1986 er allerede nævnt, og endelig fik Arne Melchiors entusiasme og store politiske indsigt uvurderlig betydning som det samlende midtpunkt for Turismens Fællesråd og i videre forstand for hele dansk turisme fra 1987.[48]

Hvis disse personer ikke på hver deres måde havde engageret sig så stærkt i turismen, som tilfældet var, ville dramaet om turismens udvikling givetvis have fået en ganske anderledes handling.

Noter

1. Om stiftelsen af den første turistforening kan man læse i: Xenius Rostock: *Turisme i Danmark. Bidrag til Rejselivets Psykologi.* Turistforeningen for Danmark, jubilæumsårbog, 1938, Hans Joakim Schultz: *Dansk Turisme i 100 år*: Danmarks Turistråd, 1988, og Knud Secher: *Hundrede år i dansk turisme.* Samvirkende danske Turistforeninger, Turistårbogen 1989. Foreningen blev officielt dannet den 17. januar 1889, men allerede den 25. oktober 1888 nedsattes en komité med det formål at danne en turistforening, der skulle »lette og forbedre fremmedbesøget i Danmark og samtidig fremme dansk turistliv«. Foreningens første formand blev lensgreve Frederik Raben-Levetzau.
2. Jørgen Hansen: »75 år i jysk turisme«. *Aarhuus Stiftstidende*, kronik, 29. november 1980.
3. Hans Joakim Schultz: *Dansk Turisme i 100 år*: Danmarks Turistråd, 1988, p. 42 ff.
4. *Danmarks Turistpropaganda.* Udenrigsministeriets Udvalg for Turistpropaganda i Udlandet, København 1934. Se også Schultz, op. cit., p. 55 ff., Secher, op.cit., p. 26 ff. samt Vibeke Rovsing Jørgensen: *Dansk Turistpolitik – en interesseteoretisk analyse af et nyt issue i dansk politik.* Upubl. speciale, Institut for Statskundskab, Århus Universitet, juni 1990.
5. Schultz, op.cit., p. 53. Færgeruten mellem Hirtshals og Kristiansand er ikke oprettet i 1936, som Schultz anfører, men i 1937, jf. Jan Erik Taraldsen: *A/S Kristiansands Dampskipsselskap 1899-1999*, Kristiansand 1999.
6. Schultz, op.cit., p. 55 ff. Se også Jørgen Hansen: *Midt i en turisttid.* Haslev, 1992, der i et Efterskrift p. 149 ff. giver en kort fremstilling af turismens historie i Danmark.
7. Schultz, op.cit., p. 57 ff., Secher, op.cit., p. 30 f., Rovsing Jørgensen, op.cit. p. 56.
8. *Rigsdagstidende 1934-1935*, p. 231-232, cit. i Rovsing Jørgensen, op.cit., p. 57.
9. Schultz, op. cit. p. 83. Turistforeningen for Danmark åbnede allerede i 1936 sit første udlandskontor i Hilversum i Holland i en medarbejders private bolig. I 1948 etableredes officielt kontor i Paris, også her fra en medarbejders privatbolig, samt i London i tilknytning til Landbrugsrådets derværende afdeling. De før-

ste egentlige danske turistkontorer i udlandet var kontorerne i Oslo, Stockholm og New York, der alle åbnede i 1949; sidstnævnte under ledelse af den navnkundige Axel Dessau. Se herom Axel Dessau: *30 sjove år for dansk turisme i New York*. Samvirkende danske Turistforeninger, Turistårbogen 1990.

10. Vibeke Rovsing Jørgensen, op. cit. p.66, udpeger Laurits Hvas og Jørgen Helweg som ophavsmænd til strukturforandringen. Hvas var chef for Turistforeningens udlandskontor i Oslo, og Jørgen Helweg var kontorchef på hovedkontoret i København, fra 1964 vicedirektør. Begge d'herrer er da også toneangivende medlemmer af strukturudvalget fra 1965 til 1967, og formuleringerne i udvalgets betænkning stammer utvivlsomt først og fremmest fra Hvas' pen.
11. *Redegørelse fra Turistforeningen for Danmarks Strukturudvalg*. Turistforeningen for Danmark, København, marts 1967 (»Den grønne betænkning«).
12. ibid., p. 8. Kursiveringen er betænkningens.
13. I udvalget sad formændene for hhv. Samvirkende jydske Turistforeninger og Samvirkende østdanske Turistforeninger, nemlig Sv. A. Hellesen og H. Juulsgaard, og Juulsgaard blev oven i købet formand for udvalget. Hverken Schultz, op. cit., p. 105 ff. eller Secher, op. cit., p. 59 ff. opholder sig ved denne problemstilling, der nok kunne fortjene nærmere belysning.
14. Forf. udtryk, jf. Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 69 ff.
15. Schultz, op. cit., p. 111.
16. Tolkningen er så meget desto mere overraskende, som den afviger fra det grundlag, Danmarks Turistråd blev dannet på. »Den grønne betænkning« definerer nemlig faktisk den »propaganda«, som Danmarks Turistråd skal varetage, som »opgaver, der udføres med den hensigt at vække interessen i udland *og indland* for Danmark som ferie- og rejsemål«, *Redegørelse fra Turistforeningen for Danmarks Strukturudvalg*, p. 25 (forf. fremhævelse). I Danmarks Turistråds vedtægter af 6. juni 1967 hedder det da også i §1: »Danmarks Turistråd har til formål at fremme turismen *i og til* det danske rige« (forf. fremhævelse).
17. Formand for Indlandsturismeudvalget var Københavns daværende turistchef Jens Elers. Om perioden fra slutningen af 70'erne til slutningen af 80'erne kan man læse i Secher, op. cit., p. 100 ff.: »Dansk turisme på vej mod næste århundrede«, Efterskrift af Jørgen Hansen.
18. »Blommenslyst-dokumentet« blev forfattet i en vaskekælder under motellet på en ældre Remington-maskine med en rød Hawaii-lampe som eneste belysning. Det kan siges med sikkerhed, eftersom forf. på det pågældende tidspunkt var sekretær for Indlandsudvalget og dermed den, som betjente tangenterne.
19. Referat af Turistkonference på Rolighed 15.-16. februar 1985. Gruppeformand Knud Østergaards velkomst, p. 2. Endvidere Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 99.
20. Pressemeddelelse fra Det konservative Folkeparts pressetjeneste, Referat af Turistkonference på Rolighed 15.-16.februar 1985, p.88. Udvalget kom til at bestå af repræsentanter fra Miljøministeriet, Undervisningsministeriet, Ministeriet for skatter og afgifter, Ministeriet for offentlige arbejder og Industriministeriet. Kontorchef Jytte Ølgaard, Industriministeriet, blev formand for udvalget. Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 100 ff. og Jørgen Hansen i Secher, op. cit., Efterskrift, p. 103.
21. *Delrapport om hindringer for turismen til Danmark*, Den tværministerielle turistarbejdsgruppe, Industriministeriet, november 1986, jf. Rovsing Jørgensen, p. 101 ff.
22. Argumentet om den prognosticerede vækst i turismen – og dermed den stigende konkurrence fra udenlandske destinationer – er da også det bærende i den turistpolitiske redegørelse: *Turistpolitisk redegørelse 1986*. Industriministeriet, november 1986. En række af de på det pågældende tidspunkt centrale problemstillinger fremgår af Jørgen Hansen: »Turistpolitik en dansk mangelvare«. *Jyllands-Posten*, 19. maj 1986.
23. Nils Wilhjelm: »Dansk turistprodukt tilpasset tidens krav«, *Jyllands-Posten*, 8. september 1986. Der er divergerende opfattelser af, hvem der tog initiativet til den turistpolitiske redegørelse. Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 104 ff. tillægger den daværende formand for Danmarks Turistråd, Ernst Klæbel, en betydelig del af æren, mens Jette Løkke Pedersen: *Turismefremmeprogrammet og dets implementering*. Upubl. cand.scient.adm.-speciale, Aalborg Universitet, oktober 1989, p. 45, tillægger Wilhjelm selv en væsentlig større rolle; Danmarks Turistråd inddrages efterfølgende på foranledning af Industriministeriets embedsmænd. Citat fra: Jørgen Hansen: »Dansk turisme år 2000 skal planlægges nu«. Kronik, *Jyllands-Posten*, 23. september 1986
24. Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 106 og Løkke Pedersen, op. cit., p. 44.
25. Jørgen Hansen: »Smukt »svendestykke« af industriministeren«. *Berlingske Tidende*, 1. december 1986. Jørgen Hansen: »Minister får ros

for turisme-redegørelse«. *Jyllands-Posten*, 10. december 1986.

26. Turistpolitisk Redegørelse 1986, p. 18 ff. Se også Jørgen Hansen: *Midt i en turisttid*. Haslev, 1992, p. 166 ff.
27. Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 98, har interviewet Klæbel herom.
28. Løkke Pedersen, op. cit., p. 52 ff.
29. Nils Wilhjelm: »Dansk turistprodukt tilpasset tidens krav«, *Jyllands-Posten*, 8. september 1986, cit. i Rovsing Jørgensen, op. cit., p. 111, Jørgen Hansen: »Dansk turisme år 2000 skal planlægges nu«. Kronik, *Jyllands-Posten*, 23. september 1986. Til forhistorien: Jørgen Hansen: »Eksporterhverv eller sommerspøg?«. *Hotel og Restaurant*, nr. 10, 1985: »Det afgørende er ..., at *alle* grene af turisterhvervet bliver repræsenteret i et fælles organ, et »Danmarks Turist Samvirke«, som virkelig med vægt kan fremføre turismens problemer«.
30. Jørgen Hansen i Secher, op. cit., Efterskrift, p. 105 f.
31. Turismens Fællesråds indflydelse kommer måske stærkest til udtryk i den 2. turistpolitiske redegørelse, som blev fremlagt i 1991 i Anne Birgitte Lundholts industriministerperiode: *Turistpolitisk redegørelse*, Industriministeriet, marts 1991. Som eksempel på ministeriets velvilje kan nævnes, at det afholdt alle de omkostninger, der var forbundet med oprettelsen og driften af et Turismens Uddannelsessekretariat i Turismens Fællesråd fra 1989.
32. *Turistpolitisk redegørelse 1994*. Ministeriet for Kommunikation og Turisme, Turismeafdelingen, maj 1994.
33. ibid., p. 17. Redegørelsen fokuserede på tre udviklingsdimensioner: strukturudvikling, produktudvikling og kompetenceudvikling og forestillede sig, at de regionale selskaber skulle være et regionalt omdrejningspunkt for alle tre dimensioner. Se også: *Retningslinier for turismenetværk. Dannelse af regionale udviklingsselskaber og landsdækkende netværk*. Erhvervsministeriet, 1994.
34. *Midtvejsevaluering af Turismenetværksordningen*. Hovedrapport, DTI Erhvervsanalyser, januar 1998, p. vi: »Tidligere tiders interessekonflikter mellem det regionale turisterhverv og de regionale offentlige aktører er langt hen ad vejen afløst af et gnidningsfrit samarbejde.«
35. Danmarks Turistråd: *Årsberetning 1993*. København, 1994, p. 2 og Danmarks Turistråd: *Årsberetning 1994*. København, 1995, p. 10.
36. Affæren omtaltes grundigt under overskriften »Turist-kup« i Iver Høj: »Oprøret i andedammen«, *Berlingske Tidende*, 9. april 1995.
37. Danmarks Turistråds resultatkontrakt er nærmere omtalt i: Danmarks Turistråd: *Beretning og regnskab 1998*. København 1999, p. 20. Om skiftet fra markedsføring til udvikling: Danmarks Turistråd: *Beretning og regnskab 1997*. København, 1998, p. 20: »Som et centralt udgangspunkt for denne strategiplan har Danmarks Turistråd vedtaget en række pejlemærker for det fremtidige virke. Disse pejlemærker går i hovedtræk ud på, at Danmarks Turistråd skal arbejde forretningsorienteret for øget indtjening i erhvervene gennem bearbejdning af markeder og målgrupper, der bidrager til en øget værditilvækst... Rådets statslige midler vil langt hen ad vejen gå til nyudvikling af målgrupper og markeder, snarere end til markedsføring af allerede for længst etablerede ferieformer på etablerede markeder.«
38. Danmarks Turistråd: *Beretning og regnskab 1998*. København, 1999, p. 20.
39. Se f.eks. Schultz, op. cit., p. 32 ff.
40. Hans Joakim Schultz: *De danske turistforeninger og deres rolle i udviklingen af dansk turisme*. Samvirkende danske Turistforeninger, oktober 1993, beskriver udviklingen i begyndelsen af 90'erne således: »I denne nyeste udvikling er de danske turistforeninger kommet »i klemme«. Dansk turisme udviklede sig ikke længere nedefra gennem lokalforeningerne og turistkontorerne ... Nu blev udviklingen styret oppefra gennem planlægning ... En række af de større byers turistforeninger sætter fortsat deres præg på turismen. I andre, især mindre turistprægede områder, mister foreningerne medlemmer og frem for alt *identitet* i den nye struktur, der ikke altid inddrager de lokale turistforeninger. De mødes med skepsis både oppefra og på det lokale niveau ud fra konkurrencehensyn og – ofte – snæversyn. Der sås tvivl om deres eksistensberettigelse og deres evne til at løse dagens og de kommende års opgaver både på grund af deres økonomiske magtesløshed og den svage støtte fra befolkningen. Den folkelige danske turisttradition og -bevægelse befinder sig i dag i en brydningstid, der kræver indsats og visioner. »De glade dage i turistforeningerne er forbi. En række af turistforeningerne er direkte udviklingsblokerende.« Det har været slagord i debatten, hvor turistforeningerne måtte stå på skud« (p. 4-5).
41. Schultz, op. cit., p. 169 f. oplyser, at medlemstallet i landets turistforeninger har udviklet sig som følger: fra 1.400 i 1895 til 17.000 i 1935, 37.000 i 1945, 50.000 i 1960, 49.000 i 1977 og 64.000 i 1987. Samvirkende danske Turistforeningers sekretariat oplyser, at medlemstallet i landets turistforeninger i 2000 var 32.485.

42. Andersen, Jenny H., Jensen, Susanne, Kvistgaard, Peter og Therkelsen, Anette: *Turistforeningens rolle i fremtidens turisme i Nordjyllands Amt – Et udviklingsprojekt mellem Turistsamvirket for Nordjyllands Amt & Tourism Research Unit.* Hovedrapport, Aalborg Universitet, november 2000.
43. Rovsing Jørgensen, op. cit., bilag B
44. Se f.eks. *Dialoggruppens indspil til Regeringens Turismepolitiske Redegørelse 2000.* Danmarks Turistråd, oktober 2000. Også Den nationale strategi for dansk turisme, som blev præsenteret i november 2001, er skrevet i et sprog, som må forekomme mange af turismens aktører særdeles lidt nærværende. Der foreligger dog et trykt resumé, som er noget lettere at læse: *National strategi for dansk turisme – kort fortalt.* Erhvervsministeriet, november 2001.
45. Danmarks Turistråd: *Økonomirapport 2001.* København, 2003.
46. Om læge Winge kan man læse i Secher, op. cit., p. 77 f. Louis Rasmussens biografi fines i *Dansk Biografisk Leksikon*, Gyldendal, 1982, bind 12, p. 47. A.J. Poulsen blev formand for Turistforeningen for Danmarks præsidium, se Schultz, op. cit., p. 159. Det ville være et selvstændigt forskningsmæssigt emne at undersøge og beskrive de allestedsnærværende gnidninger mellem jyske og københavnske turistfolk fra den første begyndelse og til vore dage.
47. Lichtenbergs chefperiode omtales i Secher, op. cit., p. 34 f. Axel Dessau »opfandt« i 1943 sammen med Bo Bramsen Danmarks »Guide Michelin« i form af håndbogen »Danmark rundt«, der udkom på Politikens Forlag og siden er genoptrykt utallige gange, jf. Secher, op. cit., p. 40 f. Axel Dessau fortæller selv om sin periode i New York i Axel Dessau: *30 sjove år for dansk turisme i New York.* Samvirkende danske Turistforeninger, Turistårbogen 1990.
48. Om Klæbel-udvalgets såkaldte »røde betænkning«: Schultz, op. cit., p. 110. Om Nils Wilhjelm og Arne Melchior: Schultz, op. cit., p. 146 ff. og Jørgen Hansen i Secher, op. cit., Efterskrift, p. 103 ff.

Forhandlingerne om den dansk-britiske handelsoverenskomst af 24. april 1933

AF THORBJØRN AAGAARD

Artiklen beskriver udførligt de for Danmark meget vigtige handelsoverenskomstforhandlinger, som fandt sted mellem Danmark og Storbritannien i perioden december 1932 til april 1933, og som resulterede i den dansk-britiske handelsoverenskomst af 24 april 1933. Forhandlingerne foregik i London og var lange og seje. Begge parter var meget stædige, som denne artikel blandt andet illustrerer. Forhandlingerne var afstedkommet af verdenskrisen, der forårsagede en bevægelse fra frihandel til bilateral samhandel. Den dansk-britiske handelsoverenskomst var et eksempel og et symptom herpå. Hovedprincippet i forhandlingerne var »noget-for-noget«-princippet. For at Danmark kunne vedblive med at have en stor eksport af fortrinsvis landbrugsprodukter til Storbritannien, måtte danskerne yde noget til gengæld. I dette tilfælde betød det konkret, at Danmark forpligtede sig til at forøge sin import af britiske varer – først og fremmest kul, tekstilvarer og jern og stål.

Indledning

Gennem 1930'erne var der flere vigtige handelsforhandlinger mellem Danmark og Storbritannien. Disse var et direkte resultat af verdenskrisen, som forårsagede et skift fra frihandel til protektionisme. Denne artikel omhandler de dansk-britiske handelsforhandlinger fra december 1932 til april 1933, som resulterede i den dansk-britiske handelsoverenskomst af 24. april 1933. Det var den vigtigste af de mange bilaterale overenskomster, som Danmark indgik i 1930'erne. Ingen har indtil nu gennemgået 1933-forhandlingerne systematisk. Handelspolitikken generelt er et negligeret område.[1] Fokus har i høj grad været rettet mod Danmarks sikkerhedspolitik i 1930'erne. Men det er et faktum, at Udenrigsministeriet i 1930'erne brugte en stor del af sine ressourcer på handelspolikken.[2] Det er derfor på sin plads at rette op på dette misforhold og desuden føje endnu en brik til billedet af 1930'ernes Danmarkshistorie.

Forhandlingerne var meget omfangsrige, idet de omfattede alle dele af handelsforholdet mellem Danmark og Storbritannien. Det betød også, at alle danske hovederhverv var direkte involveret. Handelsoverenskomsten af 24. april 1933 indeholdt fordele for begge lande. Danmarks hovedformål var at sikre sin landbrugseksport til Storbritannien. Verdenskrisen havde bragt det danske landbrug under stort pres, og den svære situation gjorde en vis sikkerhed for landbrugserhvervet påkrævet. Denne relative sikkerhed opnåede danskerne med aftalen. Men briterne tog sig betalt. Danmark forpligtede sig nemlig til at forøge sine indkøb i Storbritannien. Rent økonomisk var overenskomsten derfor mest favorabel for briterne.

Handelsoverenskomsten af 24. april 1933 dannede sammen med to tillægsoverenskomster i 1936 og 1938 hovedrammen for det dansk-britiske handelssamkvem indtil 2. Verdenskrigs udbrud.

I verdenskrisens skygge

Sammenbruddet på Wall Street i efteråret 1929 står for eftertiden som startskuddet på verdenskrisen, men jorden var blevet gødet allerede fra midten af 20'erne – det kom blot først for alvor til udtryk med Wall Street-krakket.[3] I de fleste lande greb man til importrestriktioner og selvforsyningspolitik, og den organiserede tosidede (bilaterale) handel vandt frem.[4] Tanken om bilateral balance i handelen var efter 1930 overalt ved at afløse liberalismens frie, multilaterale indstilling.[5] Det dansk-britiske handelsforhold er et eksempel på denne udvikling. Handelsoverenskomsten mellem Danmark og Storbritannien af 24. april 1933 dannede hovedgrundlaget for de to landes samhandel i 1930'erne, og ved denne aftale knæsattes det bilaterale princip. De dansk-britiske handelsforhandlinger var en del af et større billede. Der fandt i 30'erne løbende forhandlinger sted om vareudveksling med et stort antal lande. Det var Udenrigsministeriets økonomisk-politiske afdeling, der havde ansvaret for de meget ressourcekrævende handelsforhandlinger. Vigtigst for Danmark var det at komme til overenskomster med sine to største handelspartnere, Storbritannien og Tyskland.[6]

Verdenskrisen medførte, at også Storbritannien – Danmarks vigtigste samhandelspartner – ændrede sin handelspolitik. Storbritannien var i 1930'erne hovedmarkedet for danske landbrugsprodukter. I 1932 gik praktisk talt hele baconeksporten hertil, af smør over 2/3 og af æg ca. 4/5.[7] Da landbruget var Danmarks hovedindtægtskilde, var det alvorligt for landet, at Storbritannien efter Ottawa-konferencen i august 1932

omlagde sin fødevarepolitik. Tilskyndelse til større britisk landbrugsproduktion og præferencer for imperieprodukter var kernen i ændringen. Af størst betydning for Danmark var den baconordning, som briterne implementerede på baggrund af en beretning fra oktober 1932 fra den såkaldte Lane-Fox-kommission. Kernen i ordningen var på én gang både at fremme og beskytte den indenlandske baconproduktion ved hjælp af en kontingentering af bacon. Importen skulle reguleres for at muliggøre en rentabel britisk flæskeproduktion.[8] Baconordningen skulle efter planen træde i kraft den 1. juli 1933, men den trådte først i kraft i november 1933 grundet diverse administrative problemer. Briterne klarede sig indtil da med en midlertidig baconordning, som virkede allerede fra november 1932.

Danskerne havde ryggen mod muren. Storbritannien var gået fra frihandel til protektionisme med told, omlægning af landbrugspolitikken, imperiepræferencer og krav om øget dansk import af britiske varer til følge. Hertil kom, at der ikke var alternative markeder at gå til. Det mest kritiske punkt var Tysklands afspærringspolitik, som især havde betydning for den danske smør- og ægeksport.[9] Det britiske smør- og ægmarked var ved at blive oversvømmet, og danskerne kunne som følge af den tyske afspærringspolitik ikke afsætte deres overskudsproduktion på det tyske marked. Landbrugskrisen var et verdensomspændende fænomen, som medførte, at udlandet lukkede dørene for danske landbrugsprodukter.

For at håndtere krisen var det bydende nødvendigt med statsindgreb. Regeringen gennemførte bl.a. foranstaltninger, som skulle afhjælpe det kriseramte landbrug. To kriseindgreb af betydning for handelsforhandlingerne var Kanslergade-forliget og svinereguleringen. Kanslergade-forliget fra den 31. januar 1933 medførte en devaluering af kronen, som betød, at landbrugerne i danske kroner fik omkring en ottendedel mere for den valuta, deres eksportvarer bragte til landet.[10] Svinereguleringen var nødvendig, fordi den britiske baconordning indebar, at prisen på dansk bacon holdtes relativt højt på det britiske marked. Hvis danske landmænd skulle kunne opnå fordelen ved det høje prisniveau, måtte svineproduktionen lægges således til rette, at landmændene ikke underbød hinanden. Det ville nemlig betyde, at britiske importører af dansk svinekød ville kunne købe dansk svinekød til den i så fald lave danske hjemmemarkedspris og så sælge med stor fortjeneste på det britiske marked, hvor priserne som følge af importbegrænsningerne var høje. Derfor måtte den danske hjemmemarkedspris hæves til det britiske niveau ved en regulering af produktio-

nen. Udbudsbegrænsningen gennemførtes ved udstedelse af svinekort.[11]

På et andet vigtigt område greb staten også ind, nemlig på valutaområdet. Dette indgreb fik stor betydning for forhandlingerne med Storbritannien. Verdenskrisen betød, at det var vanskeligt at skaffe udenlandsk valuta. Det førte til en fuldstændig valutaregulering gennem loven af den 29. januar 1932 – »Lov og Foranstaltninger til Værn for den danske Valuta«. Til hver enkelt importforretning krævedes tilladelse (attest) fra Nationalbankens valutakontor, som senere blev omdøbt Valutacentralen. Herigennem rationeredes fremmed valuta. Loven skulle oprindelig kun have varet to måneder, men den blev forlænget gang på gang, og Valutacentralen bestod årtiet ud.[12]

Valutacentralen gav staten bestemmelsesret over hele landets omsætning med udlandet, og den blev et uundværligt redskab i handelspolitikken. Den muliggjorde, at Danmark kunne omlægge sin udenrigshandel over mod Storbritannien, og det var briternes betingelse for at slutte en overenskomst med danskerne. Valutacentralen blev hovedhjørnestenen i 1930'ernes reguleringssystem. Den muliggjorde en aktiv handelspolitik samtidig med, at den kunne bruges i protektionistisk øjemed.[13]

Optakten til forhandlingerne

Omslaget i den britiske handelspolitik i starten af 30'erne fik danskerne til at reagere. Der blev både fra privat og officiel side truffet foranstaltninger til at forøge importen af britiske varer. Valutacentralen var et effektivt middel i disse bestræbelser. I slutningen af 1932 var balanceforholdet i samhandlen mellem de to lande således nede på 3:1 i dansk favør mod før 4:1, dog stadig utilfredsstillende set fra britisk side. Fra dansk side var dette gjort for at skaffe goodwill allerede inden, briterne indbød danskerne til handelsforhandlinger. Man var klar over, at Storbritannien også ville klarlægge sit handelsforhold til Danmark, når det på Ottawa-konferencen i august 1932 havde indgået aftaler med sine kolonier og dominions.

Udenrigsministeriet udfærdigede en instruktion til de kommende forhandlinger med Storbritannien. Det fremgik heraf, at man fra dansk side var klar over, at de ikke ville dreje sig om forbedringer af vilkårene for samhandlen, da Ottawa-aftalerne umuliggjorde, at Danmark kunne opnå toldnedsættelser i Storbritannien for sine hovedvarer. Forhandlingerne måtte derfor dreje sig om bevarelse af status quo på landbrugsområdet, og man var klar over, at selv det sandsynligvis ikke kun-

ne lade sig gøre, medmindre der ydedes kompensation i form af øgede indkøb i Storbritannien.[14]

Efter Ottawa-konferencen blev næsten alle kræfter sat ind på de nu nært forestående forhandlinger i London. Hvilke ønsker skulle fremsættes over for briterne i London under de kommende forhandlinger, og hvordan skulle situationen gribes an?[15] Til dette formål blev der udarbejdet en instruktion til forhandlingsdelegationen, hvori det bl.a. omtaltes, hvad man skulle søge at opnå for de tre danske hovedprodukter bacon, smør og æg.

Med bl.a. ovenstående instruktion i hånden var delegationen klar til at forhandle med briterne. I et brev af 15. november 1932 meddelte den danske gesandt i London, P. F. Ahlefeldt-Laurvig, at briterne havde accepteret et dansk forslag om at påbegynde forhandlingerne den 5. december i London.[16] Det er værd at notere sig, at selv om danskerne havde forberedt sig godt, var perspektiverne ikke de bedste på det vigtigste punkt, nemlig landbrugsvarerne. Statskonsulent Sørensen, som af Landbrugsministeriet i kraft af sin store viden om landbrugsforhold var stationeret i London, kom sandheden nærmest i et brev til generalsekretær i Landbrugsrådet, Høgsbro Holm:

> Du ved, at jeg har den Opfattelse, at der ikke bliver særlig store Spørgsmål at drøfte. Tolden paa Æg og Smør er lagt fast, og det gælder kun om, at vi faar den procentvise Del af Baconimporten, som tilkommer os.[17]

Hovedrammerne var allerede bestemt som følge af Ottawa-aftalerne og den kommende baconordning, som forventedes at træde i kraft omkring den 1. juli 1933. Derfor måtte man koncentrere sig om, at situationen ikke blev yderligere forværret.

Et stort spørgsmål var, hvordan delegationen skulle sammensættes. Det var en besværlig sag, da de forskellige erhverv naturligvis alle ville repræsenteres. I starten diskuteredes det, om det skulle være en ren embedsmandsdelegation, men det var der ikke stemning for. Derfor blev resultatet en delegation med erhvervsrepræsentanter, embedsmænd og ministre.

Forhandlingerne i London fra december 1932 til april 1933

Der afholdtes i perioden december 1932 til april 1933 diverse møder angående landbrugsprodukter, industrivarer og råstoffer. Forhandlingerne om *landbrugsvarer* drejede sig ikke kun om bacon, smør og æg, selv om

det er det indtryk, man kunne få. Danskerne var også interesserede i andre produkter, men forhandlingerne om bacon, smør og æg optager mest plads i arkiverne, og det overrasker ikke, da det var de vigtigste produkter i forhandlingerne. Toldspørgsmålet var et emne i stort set samtlige forhandlinger og drejede sig om de toldnedsættelser og toldbindinger, som henholdsvis briterne og danskerne havde fremsat ønsker om. Toldforhandlingerne om *industrivarerne* var de mest tekniske og blev i det store hele forestået af embedsmænd. Der er ikke grund til at komme nærmere ind på toldforhandlingerne, dels fordi de var meget tekniske, og dels fordi de ikke var årsag til den store polemik. Dog var der ét industriprodukt, tekstilvarer, som kom til at fylde meget. Tekstilspørgsmålet skulle komme til at optage meget tid både i London og under forhandlingspauserne i København, og hvad de andre toldforhandlinger manglede af dramatik kom til gengæld på dette område. *Råstofforhandlingerne* drejede sig først og fremmest om kul og koks, jern og stål, salpeter og salt.

Fase I: Indledende og orienterende forhandlinger i London december 1932[18]

Da forhandlingerne startede den 5. december i London i Board of Trade,[19] mødte danskerne op med de 10 medlemmer af den egentlige delegation, men herudover var hele 50 danske sagkyndige til stede, dels sagkyndige til disposition for den danske regering, dels sagkyndige, der repræsenterede forskellige organisationer og interesser.[20] John D. Colville, der midlertidigt ledede den britiske delegation grundet handelsminister Walter Runcimans sygdom, påpegede på åbningsmødet bl.a misforholdet i handelsbalancen mellem Storbritanniens og Danmark. Angående toldønsker havde den britiske regering bemærket, at mange af de nugældende danske toldsatser var af ganske ny dato,[21] og den ønskede en nærmere drøftelse af dette forhold. Der blev lagt særlig vægt på en forøget eksport af visse varer, specielt kul og koks, og desuden jern og stål samt jute.

Herefter holdt udenrigsminister P. Munch sin åbningstale, hvori han kort skitserede anledningen til handelsforhandlingerne, de stedfundne forbedringer i handelsbalancen mellem de to lande og til sidst i kort form opremsede de danske ønsker. P. Munch lagde i sin tale meget vægt på at fremhæve, at de seneste 15 måneders ændringer i den britiske økonomiske politik havde ramt Danmark hårdt. Desuden understregede P. Munch, at man ønskede at undgå en yderligere forværring af situatio-

Den dansk-britiske handelsoverenskomst drejede sig fra dansk side først og fremmest om landbrugseksporten, så selv om forhandlingerne foregik i London, var aktiviteten på Axelborg betydelig. Foto fra 1930'erne i Andelsbladets arkiv, Erhvervsarkivet.

nen, og her tænkte danskerne især på landbrugseksporten. Til sidst blev der på mødet truffet aftale om nedsættelse af ekspertudvalg til drøftelse af de enkelte spørgsmål.[22]

Der fandt i perioden den 6. december til den 16. december diverse møder sted angående landbrugsprodukter, industrivarer og råstoffer. Til brug ved forhandlingerne havde briterne udarbejdet en liste med toldønsker, som fyldte tolv sider, hvor de fem sider indeholdt ønsker om toldbindinger[23] og de resterende syv sider ønsker om toldnedsættelser på britiske varer, der indførtes i Danmark. Det var ønsker om nedsættelse af satser, der var blevet sat op ved en ændring af den danske toldlov i oktober 1932, og af satserne for en række vigtige tekstilvarer. Danskerne havde også udarbejdet lister med toldønsker, som omhandlede de danske varer, der indførtes i Storbritannien. Ønskerne var fordelt på to lister. Den første (preliminary list) indeholdt de varer, som havde højest prioritet. De tre første emner på listen var – ikke overraskende – bacon, smør og æg. Den anden (supplementary list) indeholdt de varer, som var af mindre betydning.

I december skred forhandlingerne kun langsomt frem. Fuldmægtig Anthon Vestbirk skriver i sit referat af forhandlingerne i december følgende:

> Under Hensyn til, at den britiske Regerings Politik med Hensyn til Bacon og Mejeriprodukter endnu ikke var fastlagt, og at Møderne om de danske Ønsker derfor havde maattet faa en rent orienterende Karakter, var man indenfor den danske Delegation enig om foreløbig at indtage en tilsvarende Stilling ved de Møder, der skulle afholdes vedrørende de engelske Ønsker, saaledes at man vel gennemgik disse og søgte sig nærmere orienteret om dem, men i øvrigt ikke optog Realitetsforhandlinger desangaaende, forinden man fra engelsk Side var rede til ogsaa at paabegynde Realitetsforhandlinger om vore Eksportartikler.[24]

Allerede her fornemmes den stædighed, der prægede danskerne gennem hele forløbet. Det var der også rigeligt brug for. Udgangspunktet for forhandlingerne var som bekendt, at briterne efter Ottawa-aftalernes indgåelse havde ønsket at klarlægge sit handelsforhold til Danmark. Briterne kom til forhandlingsbordet med den indstilling, at det skæve handelsforhold skulle forbedres. Man regnede fra britisk side ikke med, at der skulle være tale om et 1:1-handelsforhold, men briterne ville så tæt på dette som muligt, og det var man godt klar over fra dansk side.[25]

Danskerne fulgte i deres forhandlinger den linie, som var blevet lagt hjemmefra. For hovedproduktet *bacon* var forhandlingerne lige ved at stoppe, før de var begyndt. Det kom frem under det første møde den 6. december, at Lane-Fox kommissionens rapport angående reguleringen af baconimporten med videre endnu ikke havde været forelagt den britiske regering. Det var et ret væsentligt spørgsmål, da hele den danske baconproduktion var afhængig af, at man i Danmark vidste, på hvilket grundlag den skulle produceres. For briterne var problemet ud over, at regeringen ikke havde taget stilling til Lane-Fox rapporten, at der gennem Ottawa-aftalen var lovet Canada ret til fri indførsel af 2,5 mill. cwts. bacon.[26] Det var derfor vanskeligt at træffe aftaler med andre lande om et bestemt importkvantum, fordi man ikke vidste, hvor meget Canada ville levere. Desuden mente briterne, at det var nødvendigt med en rundbordskonference med alle de lande, der eksporterede bacon til Storbritannien, og derfor kunne der ikke føres separatforhandlinger med danskerne. Danskerne sluttede mødet af med at udtale, at det kunne blive svært at fortsætte forhandlingerne, hvis der ikke kom større klarhed på området.[27]

Vestbirk skriver, at mødet var en skuffelse. Det forstår man udmærket. Briterne virkede både uforberedte og uafklarede og vidste ikke, hvordan baconspørgsmålet skulle ordnes. Det kan undre, hvorfor de overhovedet havde indkaldt danskerne til forhandling. Det danske pres virkede åbenbart. I hvert fald fik delegationen den følgende dag gennem den danske gesandt i London, Ahlefeldt-Laurvig, bekræftet hos Colville, at der var en mulighed for, at der kunne føres bindende separatforhandlinger om bacon med danskerne. Stillingen efter det sidste møde om bacon var, at briterne ville garantere Danmark en kvota på ikke mindre end 60% af den samlede import fra fremmede lande til Storbritannien. Endvidere ville Storbritannien forsøge at give danskerne besked så tidligt som muligt i det løbende år om, hvilket kvantum bacon der kunne forventes importeret fra Danmark i det følgende år. Dog havde briterne endnu ikke ordnet sagen vedrørende importen fra Canada, og regeringens stilling til Lane-Fox rapporten var heller ikke afklaret endnu. Danskerne var ikke tilfredse med de lovede 60% og lagde desuden vægt på, at årene 1930 og 1931 kom til at danne basis for en kvotaberegning.[28]

På et møde den 7. december uddybede danskerne deres ønsker med hensyn til *smør* og *æg*, men briternes svar var utilfredsstillende. Hvad angik toldsatserne, kunne disse ikke nedsættes grundet Ottawa-overenskomsten, da det krævede samtykke fra de britiske dominions. Det havde danskerne forudset. Men generelt var det ikke muligt at forhandle videre om smør og æg, før den britiske regering var blevet klar over, hvilken politik den ville føre i fremtiden.[29] Dette betød, anslog briterne, at forhandlingerne ikke kunne genoptages før tidligst i februar 1933. Resultatet af mødet var således særdeles magert. Dog kom der ét konkret resultat ud af forhandlingerne: briterne lovede, at indførslen til Storbritannien fra Danmark ville finde sted som hidtil uden nogen ændring i indførselsbetingelserne, så længe forhandlingerne stod på.[30]

Under møderne om landbrugsprodukterne fremhævede briterne, at jo mere danskerne kunne imødekomme briternes ønsker, desto større mulighed ville der blive for, at man fra britisk side kunne imødekomme de danske ønsker. Denne indstilling skulle generelt blive fremherskende under forhandlingerne. Man afsluttede den 15. december gennemgangen af de danske ønsker med en redegørelse for de danske industrivarer, hvis afsætning til Storbritannien især var blevet ramt af de britiske toldforhøjelser, og for hvilke tolden ønskedes nedsat, samt for de industrivarer, for hvilke man ønskede toldsatsen fastholdt på det nuværende niveau.

Som nævnt ville danskerne ikke optage realitetsforhandlinger angående de britiske ønsker, da briterne ikke var i stand til noget lignende med de danske ønsker. Derfor var der også her tale om rent orienterende møder. *Kullet* syntes at være hovedspørgsmålet. Briterne ønskede at få den samme andel i Danmarks import af kul, som de havde haft i 1924.[31] Hvordan dette i øvrigt skulle ske, var efter briternes mening op til danskerne selv. Briterne havde dog tænkt sig den mulighed, at den danske regering kunne træffe regulerende foranstaltninger til formålet. Fra dansk side betonedes de vanskeligheder, som mestbegunstigelsesklausulen rejste for gennemførelsen af en importregulering, og henviste til, at Danmarks traktater først og fremmest var baseret på denne klausul, som var af særlig betydning for den danske industri, som solgte sine varer over hele jordkloden. Såfremt en kontingenteringsordning sikrede Storbritannien en bestemt andel i kulindførslen til Danmark, måtte en sådan kontingentering for at være i overensstemmelse med mestbegunstigelsesprincippet baseres på importen de senere år. Fra

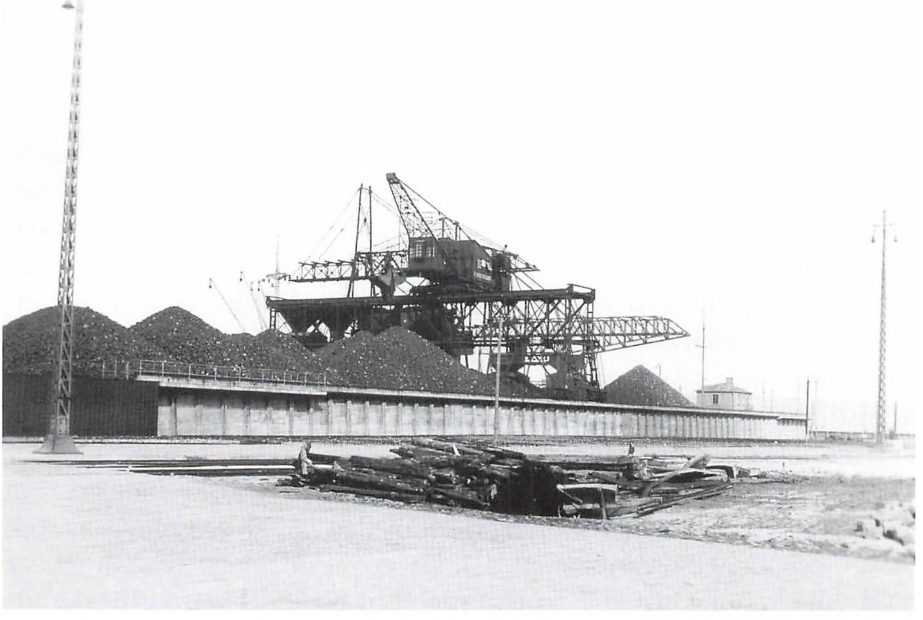

Kul og koks var et af de områder, hvor Danmark kunne imødekomme nogle af de britiske ønsker. Danmark havde ganske vist vanskeligheder med mestbegunstigelsesprincippet, men ved at lægge sig på linje med Norge og Sverige kunne Danmark sikre sig et alibi i forhold til eventuelt krænkede tredjelande. Foto 1932 fra DSBs kulkran i Århus havn. Århus havns arkiv, Erhvervsarkivet.

dansk side blev der givet udtryk for, at Storbritannien ville nå længere ad frivillighedens vej grundet den goodwill, der fandtes i Danmark for britiske varer. Dog ville den danske regering gøre sin indflydelse gældende over for de forskellige kategorier af kulforbrugere i Danmark, såfremt Danmark til gengæld opnåede tilfredsstillende betingelser for sine varer i Storbritannien. Desuden kom danskerne ind på de vanskeligheder, der var forbundet med fastsættelsen af de pris- og kvalitetsgarantier, som danskerne naturligvis krævede, hvis der skulle afsluttes kontrakter af længere varighed.

Med hensyn til *jern* og *stål* lagde briterne meget vægt på vigtigheden af en forøget eksport til Danmark. Man ville desuden have en bestemt andel af det danske marked, ligesom tilfældet var med kullet. Danskerne påpegede den store prisdifference mellem britiske og kontinentale varer, og hertil svarede briterne, at man godt var klar over dette, men at en erklæring fra dansk side om at købe de varer i Storbritannien, som havde konkurrencedygtige priser, ikke var tilfredsstillende. Briterne ønskede mere. Længere kom man ikke. Det aftaltes at undersøge sagen nærmere, inden forhandlingerne blev genoptaget.

Forhandlingerne om britiske *tekstilvarer* var en del af forhandlingerne om de britiske toldønsker for industrivarer. Danskerne påpegede, at den danske toldlov fra 1908 ikke var undergået de samme almindelige forhøjelser, som havde fundet sted i næsten alle andre lande, og at tariffen ikke var sat op med tarifforhandlinger for øje. Desuden havde Danmark de sidste hundrede år ikke ved hjælp af traktater indrømmet nogen toldnedsættelse. Man påviste, at det danske toldniveau var lavt, og man kunne ikke acceptere toldsatser så lave, at den eksisterende danske industri derved skadedes. Briterne accepterede i princippet dette synspunkt, men de fremhævede, at de ventede, at de britiske ønsker blev taget under overvejelse selv, hvor dette berørte varer, der også fremstilledes i Danmark. Man ønskede at vedblive med at konkurrere med de danske fabrikanter på bestemte områder. Et af disse områder var tekstilområdet, som var en vigtig del af den britiske industri. Fra dansk side henledtes dertil opmærksomheden på, at nedsættelser, som blev indrømmet Storbritannien, i kraft af mestbegunstigelsestraktater også ville komme briternes konkurrenter til gode.[32] I visse tilfælde ville toldnedsættelser endda i højere grad gavne konkurrenterne end Storbritannien.

Gennemgangen af forhandlingerne om de britiske ønsker rejser et oplagt spørgsmål: Hvorfor var det så problematisk for danskerne at imødekomme briterne, når man havde et så effektivt redskab som Valuta-

centralen? Denne ordning gav netop Danmark mulighed for at dirigere handelen hvorhen, man ønskede den. Problemet var, at man på daværende tidspunkt ikke kunne vide, at valutaordningen skulle komme til at bestå 30'erne ud. Danmark kunne derfor ikke forpligte sig uden at have de rette forudsætninger. I marts 1933 skulle diskussionen internt hos danskerne om valutaordningen blive højaktuel, men det kommer vi til senere.

Drøftelserne, der blev afbrudt den 16. december og udsat til en gang i det nye år, havde først og fremmest været orienterende. Delegationerne havde fremført deres synspunkter, havde overvejet hinandens tilbud og ønsker i samråd med eksperterne og havde derpå atter gjort deres standpunkter klar. Man kan stille sig selv spørgsmålet, om forhandlingerne i det hele taget burde være påbegyndt i december. Under alle omstændigheder var forhandlingerne en skuffelse for danskerne.

Fase II: Realitetsforhandlingerne indledes

Forberedelserne til 2. runde

Ved indgangen til det nye år var situationen kort fortalt den, at danskerne ikke vidste, hvornår forhandlingerne skulle genoptages. Fra statskonsulent Sørensens indberetning fra 16. januar 1933 vidste man, at forhandlingerne tidligst kunne ventes genoptaget i midten af februar, da briterne ikke var afklarede med hensyn til landbrugsprodukterne endnu.[33] Den 26. januar var danskerne kommet så langt med forberedelserne, at der kunne afholdes et delegationsmøde om de kommende forhandlinger.[34] Udenrigsminister P. Munch kunne oplyse, at Ahlefeldt-Laurvig havde haft en samtale med Colville, som meddelte, at briterne satsede på at genoptage forhandlingerne den 15. februar. I ugen forinden ønskede briterne at forhandle med en mindre delegation – en slags fortrop – om forskellige spørgsmål.[35] Colville havde ved samme lejlighed meddelt, at man fra britisk side opmærksomt fulgte kronefaldet, og man anså det for meget uheldigt for forhandlingernes forløb, hvis kronen gik under shillingpariteten. Dette synspunkt var også handelsminister Runcimans, understregedes det.

Colvilles udtalelse om de uheldige konsekvenser ved et eventuelt fald i kronens værdi og i det hele taget den danske valutakurs var et af de ømtålelige emner i januar og februar. Et af landbrugets krav på daværende tidspunkt var netop en devaluering af kronen, og det var i direkte modstrid med briternes ønsker. Med Kanslergade-forliget den 31. janu-

ar blev valutaspørgsmålet glohedt. Det var en forudsætning for Kanslergade-forliget, at briterne affandt sig med kronenedskæringen. Briterne havde på forhånd sagt, at en devaluering kunne få uheldige konsekvenser for forhandlingernes resultat. Briterne affandt sig dog – under protest – med kronenedskæringen.

Toldspørgsmålet var kilde til visse uenigheder i Danmark, da landbruget mente, at briterne skulle imødekommes i langt højere grad, end Finansministeriet havde stillet i udsigt. Ventres medlemmer af det Udenrigspolitiske Nævn plus Madsen-Mygdal skrev derfor et brev til P. Munch, hvori de slog fast, at de kunne gå ind på alle de bindinger af toldsatser, som briterne ønskede, og størstedelen af de foreslåede toldnedsættelser, navnlig af de forhøjelser, der fandt sted efter loven af 15. oktober 1932,[36] og som berørte britiske interesser. Til slut i brevet står der:

> Venstres Medlemmer maa endvidere mene, at i det foreliggende Tilfælde bør det særlig kriseramte Landbrugs Interesser gaa forud for Industriens, og at de engelske Krav til os helt igennem maa betegnes som et Forhandlingsgrundlag, forudsat vi kan opnaa Indrømmelser fra engelsk Side.[37]

Man aner en vis desperation og utålmodighed fra landbrugets side. Som vi skal se om lidt, kom det til visse kontroverser i den danske delegation omkring spørgsmålet om indrømmelser til Storbritannien. Det var et spørgsmål om den rette taktik for, hvordan den bedst mulige overenskomst blev opnået – i dette tilfælde den bedst mulige overenskomst for landbruget.

Forhandlingerne fra den 24. februar til den 10. marts 1933

Forhandlingerne skulle have startet den 15. februar, men Ahlefeldt-Laurvig havde den 9. februar meddelt, at forhandlingerne i stedet ville starte den 24. februar.[38] På åbningsmødet bød den britiske delegationsleder Colville velkommen. Han udtrykte ønsket om en hurtig afslutning på forhandlingerne og begrundede dette håb med, at man havde mødtes i dagene 6-12. februar. Han kom herefter med den positive nyhed, at briterne havde besluttet at tillade et lån til bygningen af Storstrømsbroen på 1 mill. £ på trods af et generelt forbud mod långivning til udlandet. Herefter advarede Colville mod yderligere devaluering af kronen, hvilket kunne få alvorlige konsekvenser for en evt. aftale, og han fremhævede dernæst de punkter, som briterne prioriterede højest, nemlig kul, jern og stål og tekstilvarer. Colville mente, det gik fremad med kul-

spørgsmålet, men måden, han omtalte de sidste to punkter på, indicerede, at dette ikke var tilfældet her. Med hensyn til jern og stål gjorde han kraftigt opmærksom på den betydning, man fra britisk side tillagde spørgsmålet. Tekstilvarernes betydning blev i endnu kraftigere vendinger fremhævet, da tekstilhandelen udgjorde en meget stor del af samhandelen mellem de to lande – større end handelen med jern og stål. Det blev slået fast, at man ikke kunne gå til parlamentet med en overenskomst, der ikke indeholdt en vis sikkerhed for tekstilvarer.

Colville kom til sidst ind på arbejdsplanen for de kommende forhandlinger. Han foreslog, at diskussionerne overordnet skulle falde i to grupper, én med danske desiderata (ønsker) og én med britiske desiderata. Selve forhandlingerne skulle foregå som i december, d.v.s. de enkelte emner skulle diskuteres hver for sig på særlige udvalgsmøder. Finansminister Bramsnæs udtalte sig herefter i sin egenskab af dansk delegationsleder. Også han ønskede forhandlingerne overstået så hurtigt som muligt. Han fremhævede de danske synspunkter overordnet set – herunder de vanskeligheder, man havde ved at opfylde de britiske toldønsker – men også han håbede selvfølgelig, man kunne overvinde vanskelighederne. Nogle af de britiske ønsker havde dog vakt de største betænkeligheder i Danmark. Til slut udtrykte han sin glæde ved, at man havde fået lov til at låne penge til Storstrømsbroen. På den måde blev den det positive løft, som forhandlingerne kunne sættes i gang med.[39]

Positiviteten varede dog ikke længe. Forhandlingerne strakte sig over dagene fra den 24. februar til den 10. marts,[40] hvorefter man enedes om en pause. Man kom aldrig så langt, at der kunne ske en endelig afvejning af de to parters ønsker. Det viste sig endnu en gang, at briterne ikke var helt klar til forhandlingerne på de for danskerne vigtigste punkter, nemlig landbrugsprodukterne. Hertil kom, at også forhandlingerne om tekstilspørgsmålet og jern og stål kørte fast.

Det første møde om de danske landbrugsønsker var en skuffelse. For *bacons* vedkommende var man fra britisk side rede til at binde toldfriheden; men ikke rede til at drøfte andre spørgsmål – herunder det vigtige spørgsmål om procenter af importen og det statistiske grundlag for kvotens fastsættelse. Det skal her indskydes, at den britiske regering den 17. december havde fået forelagt Lane-Fox kommissionens rapport og havde accepteret den.[41] For *smør* var briterne rede til at anbefale en binding af tolden, men de kunne ikke forpligte sig til ikke at indføre en kvotaordning. Hvis de indførte et system, var de villige til at forpligte sig til, at nedskæringen af indførslen fra Danmark ikke blev større end det dobbelte af nedskæringen af indførslen fra de britiske dominions.

Hvis der ikke fandt nogen reduktion sted i indførslen af smør fra de britiske dominions, ville der heller ikke finde nogen reduktion sted af indførslen fra Danmark. For *æg* gjaldt det, at briterne var villige til at binde de gældende toldsatser. De kunne derimod ikke foretage nogen ændring i aftrapningen af satserne, og de forbeholdt sig desuden retten til at indføre kvota på æg. Briterne understregede under mødet, at de indrømmelser, der var stillet i udsigt, selvfølgelig forudsatte, at en tilfredsstillende overenskomst kunne nås. Landbrugets repræsentanter var langt fra tilfredse med de britiske tilsagn, hvilket de med det samme gav udtryk for.[42]

På de efterfølgende møder i den danske delegation diskuteredes, hvordan forhandlingerne skulle gribes an. Hvad var den rette strategi? Grundlæggende var landbruget villigt til større indrømmelser end de andre i delegationen og mente, at man fra alle sider måtte være parat til at bringe ofre for at opnå virkelige indrømmelser af briterne på landbrugsområdet. Villigheden til indrømmelser skulle derfor meddeles briterne eksplicit. Det hastede ifølge landbruget med at fremsætte et tilbud med hensyn til de britiske ønsker for kul, jern og stål og tekstilvarer. Hertil udtalte finansminister Bramsnæs, at han ikke mente, der var tilstrækkelig grundlag for at fremsætte tilbud. Danskerne kunne ikke komme frem med, hvad de kunne tilbyde briterne, før de tekniske detaljer var i orden. De berammede møder om kul, jern og stål måtte derfor afholdes, og med hensyn til tekstilspørgsmålet var der rent tekniske forberedelser, som måtte foretages. Delegationen skulle derfor følge den oprindelige taktik, som gik ud på at undersøge de problemer, der havde rejst sig, og dernæst på et møde med briterne forklare dem danskernes stilling. På den måde kunne man fra dansk side ved forhandling finde ud af, hvor meget videre briterne kunne gå.[43]

Diskussionen drejede sig altså om, hvorvidt man skulle afgive det bedst mulige tilbud straks eller holde det hen, til man var blevet klar over, hvad briterne på deres side ville give. Det blev også diskuteret, hvordan man skulle give udtryk for sin utilfredshed med de britiske tilbud. Også på dette område var landbruget mere direkte, end Bramsnæs brød sig om. Det kom til nogle kraftige meningsudvekslinger mellem landbrugets ledende medlem af delegationen, Henrik Hauch,[44] og delegationens leder, finansminister Carl V. Bramsnæs, på de følgende delegationsmøder. På et tidspunkt måtte Bramsnæs sætte Hauch på plads. Landbruget måtte vise tålmodighed og lade de aftalte forhandlinger om jern, kul, toldspørgsmål etc. gå sin gang. Herefter sagde Bramsnæs:

> Det bliver ikke ved Drøftelse indenfor Delegationen, at vi faar afsluttet en Overenskomst med Englænderne. Vi maa lægge Vægten paa Forhandlingerne med Englænderne ...[45]

De to sidste udvalgsmøder om de danske landbrugsønsker var også en skuffelse.[46] Grundlæggende var der for *bacons* vedkommende tale om, at danskerne som et minimum ønskede 63% af indførslen fra fremmede lande. Man ønskede en garanti for, at eksporten skulle svare til eksporten i de seneste år. Briterne kunne ikke gå videre end 60%, men man kunne diskutere et tilsagn, der gik ud på, at Danmark desuden i hver kvotaperiode skulle have et yderligere kvantum efter nærmere aftale. Herefter fulgte diskussioner om, hvilke perioder det ville være rigtigt at lægge til grund for en kvotaordning. Det afhang naturligvis af, hvilke år Danmark havde haft en stor eller lille eksport. Danskerne slog på, at der ved deres foreslåede ordning kunne fjernes et usikkerhedsmoment for dansk landbrug, og i øvrigt måtte det fastlægges i overenskomsten, at den britiske regering før en bestemt dato måtte underrette Danmark om, hvor meget Storbritannien ventede at kunne indføre i den kommende kvotaperiode.

For *smørs* vedkommende kunne briterne oplyse, at der fandt drøftelser sted med de britiske dominions om en evt. nedskæring. Hvis en begrænsning fandt sted, ønskede danskerne, at det skete i forholdet 1:1. Man kunne ikke acceptere forholdet 1:2. Briterne reagerede meget negativt på denne udmelding, men forhandlingerne fortsatte alligevel. Det fremgik ret klart, at de havde bestemt sig for forholdet 1:2 i de britiske dominions' favør. Fra britisk side blev det tilbudt, at der i tilfælde af en nedskæringsplan kunne gives danskerne en garanti enten ved fastsættelse af en procent eller af et bestemt kvantum efter Danmarks ønske. Det blev fremhævet, at det måtte være af interesse for Danmark, da en overfyldning af det britiske marked ville berøre de danske producenter dybt. Briterne ønskede den samlede indførsel begrænset til 8 mill. cwts., hvilket svarede til totalindførslen i 1931. De 8 mill. cwts. skulle i øvrigt betragtes som et forhandlingsgrundlag. Fra de britiske dominions ønskede danskerne indførslen i de første seks måneder af 1933 benyttet som grundlag for en nedskæring. Briterne havde tænkt sig indførslen i 1932 lagt til grund. Grundlæggende gjaldt det, at jo senere udgangspunktet for nedskæringen blev lagt, desto ugunstigere ville det være for Danmark, fordi smørtilførslen fra de britiske dominions var i stærk fremgang. Det vigtige var altså at opnå en for Danmark gunstig basis for nedskæringen. Briterne ville desuden finde det ønskeligt, om Danmark

kunne afgøre spørgsmålet med de britiske dominions, idet man fra britisk side ikke havde tænkt sig at inddrage andre lande i evt. nedskæringer. En kontingentering ville altså kun omfatte Danmark og de britiske dominions. Danskerne udtalte hertil, at en aftale om begrænsning ikke kunne omfatte Danmark og de britiske dominions alene. Briterne bemærkede til sidst, at de var interesserede i at erfare, om danskerne var villige til at optage diskussioner med de britiske dominions om nedskæringer.

For *æg* var situationen, at briterne ikke var kommet ret langt i overvejelserne herom. Man var som før nævnt villig til at binde tolden, men kunne ikke garantere, at der ikke ville blive indført indførselsrestriktioner for æg, da der skulle tages hensyn til de britiske ægproducenter. Man ville nødigt ødelægge markedet for dem på grund af forøget indførsel. Problemet var, at Ottawa-aftalerne havde garanteret de britiske dominions fri indførsel i tre år. Men ud over det her nævnte kunne briterne ikke afgive noget løfte. De ønskede at stå frit på området.[47]

Landbruget overvejede efter de ovennævnte møder, om det overhovedet skulle fortsætte forhandlingerne. Hauch opstillede dilemmaet således:

> Spørgsmaalet var, om man fra dansk Side skal søge en Overenskomst paa de foreliggende ugunstige Vilkaar eller lade være i Tillid til, at det ikke kan blive værre for os, end det er.[48]

Delegationen diskuterede også, om den skulle optage forhandlinger med de britiske dominions om smør, men man ville ikke foretage sig noget lige nu. Finansminister Bramsnæs foreslog, at han opsøgte Colville eller Runciman med henblik på en privat samtale for på denne måde at komme videre. Der var med andre ord krise i forhandlingerne på dette tidspunkt, og det viste sig også, at en overenskomst ikke blev taget for givet. Der var den 6. marts et statusmøde i den danske delegation, hvor Bramsnæs spurgte delegationens medlemmer, hvorledes de så på situationen. Der var generel enighed om, at forhandlingerne burde trækkes ud, blandt andet fordi Storbritannien ikke var færdig med at overveje sin landbrugspolitik, men også af sikkerhedspolitiske hensyn, idet verdenssituationen var anspændt blandt andet. på grund af Hitlers aggressive adfærd. Nogle delegerede snakkede ligefrem om krigsfare, hvilket fik dem til at tvivle på, om man skulle søge en overenskomst af tre års varighed, da det kunne være farligt at være bundet til en enkelt stat i tilfælde af krig. Der var opbakning til, at Bramsnæs opsøgte Run-

ciman eller Colville. Delegationen ville afvente mødets udfald, før den tog endelig stilling til, hvad der skulle ske videre. Alt i alt var situationen ikke til at slutte en overenskomst i øjeblikket, men forhandlingerne skulle ikke afbrydes.[49]

Kontorchef Wærum mente dog, at tiden arbejdede imod danskerne, og at situationen blev værre og værre. Derfor kunne der godt sluttes en overenskomst på de nuværende vilkår. Det drejede sig først og fremmest om at opnå en sikker produktionsbasis for dansk landbrug, og under alle omstændigheder skulle en overenskomst i hus.

Statskonsulent Sørensen var ikke enig i denne vurdering. Han havde aldrig troet, at Storbritannien ville være parat til at tage stilling til problemerne på nuværende tidspunkt, eller at danskerne i pågældende øjeblik kunne opnå andet end vage britiske tilsagn. Tiden arbejdede derfor ikke imod danskerne – tværtimod.[50] Sørensens vurdering kom nok sandheden nærmest. Han konkluderede rigtigt, da han sagde, at briternes landbrugspolitik ikke var gennemtænkt endnu, og at briterne derfor tyede til vage udsagn. Sørensen var den i forsamlingen, der var bedst inde i den britiske landbrugspolitik, og han havde gode kontakter. Desuden forekommer det plausibelt, at briternes indrømmelser var vage, fordi de endnu ikke vidste, hvordan den fremtidige britiske landbrugsproduktion skulle tilrettelægges. Hvordan kunne de derfor give andet end vage tilsagn? Endelig førte briterne sideløbende forhandlinger med New Zealand og Australien om en eventuel kontingentering af smør. Før de kendte resultatet af disse forhandlinger, var det svært at blive meget konkret og give mange indrømmelser. Smørret var om noget problemet, og briterne havde mange idéer til en løsning af problemet, men det krævede både Danmarks og – endnu værre – de britiske dominions accept. Og resultatet af de to sideløbende forhandlinger var afhængige af hinanden. I øvrigt blev forhandlingerne mellem Storbritannien og de britiske dominions om smørspørgsmålet udsat på ubestemt tid, hvilket man fra dansk side ikke anså for en fordel. Det kunne nemlig tyde på, at de britiske dominions følte sig stærke nok til at konkurrere danskerne yderligere ud af markedet.[51]

Det skal endelig siges, at briterne til slut i forhandlingerne kom med to tilbud med hensyn til bacon. Danskerne kunne vælge mellem en andel på 62% eller 60% plus et vist tillæg. Landbruget lagde vægt på at få en så høj procent som muligt, men Bramsnæs var af den mening, at danskerne ikke kunne komme højere op end 62%. Med hensyn til smør kom det frem, at det var planen, at såfremt briterne gennemførte en kontingentering på området, skulle de britiske dominions' andel nedskæres

With Mr. S. Sörensen's Compliments.

Kære H. H.

Hvis Du ønsker til Helsted kan vedlagte Beretning antagelig komme med i Raadets Meddelelser næste. Kommer til København Monday Morgen

Helsen

SS.

Agricultural Adviser to
THE DANISH LEGATION,
29, PONT STREET,
LONDON, S.W. 1.

modtaget 20/3 33

Kontrol af informationsstrømmen kræver både, at hemmeligheder ikke lækkes, og at information, der skal ud, når ud, hvor den skal. Her er en kort bemærkning fra S.S. til H.H. S.S. var statskonsulent Søren Sørensen i London og H.H. var Landbrugsrådets generalsekretær, Høgsbro Holm. Helsted var direktør i Landbrugsministeriet, og beskeden drejede sig om en orientering – der gerne måtte offentliggøres – om den nye engelske markedslov. Landbrugsrådets arkiv, Erhvervsarkivet.

med 6% og ikke-britiske landes med 12%.[52] At briterne nu talte om ikke-britiske lande og ikke blot Danmark var selvfølgelig et fremskridt. Planen om at drøfte en nedskæring kun med Danmark og de britiske dominions var altså blevet opgivet fra britisk side. Kontingenteringsplanerne var i øvrigt, således som forhandlingerne gik med de britiske dominions, ikke aktuelle.[53]

Briternes ønsker blev naturligvis også behandlet. Colville måtte på et tidspunkt slå fast, at forhandlingernes formål var at bringe mere balance i handelen mellem de to lande.[54] Colville mente tilsyneladende, at de

danske ønsker nu var diskuteret nok. Bag dette synspunkt lå sandsynligvis den opfattelse, at briterne mente, at deres tilbud til danskerne var gunstigere, end danskerne syntes. Derfor var det ikke på tale, hvad der kunne gives Danmark, men hvad Storbritannien kunne få til gengæld for de muligheder, der var stillet i udsigt.[55] Forhandlingerne om *kulspørgsmålet* forløb dog til begge landes tilfredshed. Den tekniske side af spørgsmålet var stort set løst, mens det endnu ikke var afgjort, hvilken procentdel af den danske indførsel, der skulle komme fra Storbritannien.[56] Det lykkedes at opnå enighed med forskellige interesserede kredse i Danmark om, at man kunne tilbyde Storbritannien 75% af det danske kulmarked. Man nævnede dog ikke et så højt tal for briterne, ligesom briterne ikke nævnede et så lavt tal.[57] Briterne ville have mindst 80%, mens danskerne tilbød 70%.

Tekstilspørgsmålet voldte problemer. Briterne forlangte toldbindinger for manufakturvarer, der udgjorde omkring 30 mill. kr., mens danskerne forlangte toldbindinger for landbrugsvarer på 700 mill. kr.[58] Dette misforhold burde måske have fået industrien til at være mere velvilligt indstillet, men den ville ikke gå med til så generelle bindinger af toldsatserne for manufakturvarer, som briterne ønskede. Under de interne danske drøftelser kom det frem, at industrien kun kunne acceptere briternes ønsker, hvis industrien fik en garanti mod forøgelsen af importen ved en særlig kontingenteringsordning, hvorved Storbritannien fik et kontingent, der svarede til udførslen i 1932. Der var inden for delegationen enighed om, at man ikke kunne tage stilling til industriens forslag om en sådan ordning, forinden det var drøftet i København.[59] Drøftelserne med briterne om en mere generel garanti m.h.t. tekstilvarer blev derfor ikke fortsat. Problemet var i den forbindelse, at briterne stærkt havde understreget vigtigheden af dansk imødekommelse med hensyn til tekstilspørgsmålet.

Et andet vanskeligt punkt var *jern- og stålspørgsmålet*, som briterne også lagde meget vægt på. Fra britisk side gav man udtryk for sin skuffelse over, at Danmark ikke havde kunnet finde en egnet plan for køb af jern og stål i Storbritannien. De britiske ønsker gik bl.a. ud på, at staten og kommunerne skulle købe deres jern og stål i Storbritannien. Men briterne havde i forhold til forhandlingerne i december lavet en ny plan, som kort fortalt gik ud på, at også private måtte forpligte sig til i et vist omfang at købe britisk jern og stål. Og selv i tilfælde af en vis overpris skulle private gøre deres indkøb af skibsbygningsmaterialer, kedelplader og kedelrør i Storbritannien.

Generelt kunne danskerne ikke imødekomme briterne på ret mange

punkter. Hensynet til dansk industris konkurrenceevne blev fremført. Det forudsatte, at Danmark købte sine råvarer til verdenspriser. De britiske priser lå langt over verdensprisen. Et andet problem var, at de danske kommuner var uafhængige af staten, hvorfor de ikke kunne tvinges til at foretage indkøb i Storbritannien. Desuden var der det rent traktatmæssige. En fastslåen af, at den danske stat forpligtede sig til at købe i Storbritannien, ville være åbent i strid med mestbegunstigelsesaftalerne. Vejen frem måtte derfor være en »gentleman agreement«, der, uden at det kom til udtryk i selve traktaten, havde et indhold som f.eks., at den danske regering ville henstille til offentlige myndigheder, at disse ved indkøb af jern og stål tog Danmarks handelsbalance i betragtning. Endelig måtte briternes nye forslag om privates køb af jern og stål overvejes.[60] På et senere møde afviste danskerne dog dette forslag bl.a. med henvisning til mestbegunstigelsesprincippet. Man udtalte, at det var umuligt at påtage sig forpligtelser m.h.t. private indkøb af jern og stål i Storbritannien, og at skibsindustrien ikke ville være konkurrencedygtig, hvis der skulle betales overpris for skibsmaterialer.

Briterne pressede meget på og understregede, at imødekommelse af de britiske ønsker med hensyn til jern og stål var af den største betydning for i hvilket omfang, man fra britisk side ville kunne imødekomme de danske ønsker. Desuden omtaltes det, at det britiske parlament havde rettet en forespørgsel til regeringen om uligevægten i handelsbalancen mellem de to lande. Man havde fra britisk side flere gange gjort danskerne opmærksom på, at man ikke kunne få overenskomsten godkendt af parlamentet, hvis ikke visse ønsker blev opfyldt, og helt grundlæggende var det briternes ønske at få mere balance i handelen mellem de to lande. Og dette forhold blev danskerne gjort opmærksomme på én gang til. Fra britisk side blev der også lagt stærk vægt på, at briterne fik entreprisen på Storstrømsbroen. Bramsnæs udtalte, at de britiske jern- og stålværkers ledelse havde betydelig politisk indflydelse, og at spørgsmålet om jern og stål derfor af hensyn til politiske vanskeligheder i Storbritannien muligvis kunne få større betydning end de britiske ønsker med hensyn til tekstilvarer.[61] Hermed blev spørgsmålets vigtighed slået fast. Den danske historiker Viggo Sjøqvist lægger i sin behandling af forhandlingerne vægt på, at tekstilspørgsmålet var et af de vanskeligste spørgsmål, fordi den danske industri modsatte sig en toldbinding for britiske tekstiler på ca. 30 mill. kr.[62] Men som her antydet var jern- og stålspørgsmålet også meget vanskeligt.

Storstrømsbroen spillede en vigtig rolle i de dansk-britiske handelsforhandlinger, fordi det var et punkt, hvor den danske stat kunne garantere import af stål fra Storbritannien. Yderligere fik briterne også uden licitation overdraget stålarbejdet på broen. Foto fra 1930'erne: Polfoto.

Fase III: Realitetsforhandlingerne fører til en handelsoverenskomst

Forberedelserne til sidste forhandlingsrunde

Finansminister Bramsnæs havde under forhandlingerne gjort opmærksom på, at briterne ønskede en eventuel overenskomst i stand inden påske.[63] Ahlefeldt-Laurvig gjorde snart opmærksom på denne deadline. Handelsminister Runciman var ved at være utålmodig. Runciman havde bedt Ahlefeldt-Laurvig oplyse delegationen om, at forhandlingerne måtte være afsluttet inden påske (16. april var påskesøndag).[64] Konkret var planen fra dansk side at udarbejde et udkast til en overenskomst, hvorefter embedsmændene i delegationen skulle rejse til London for at

forelægge forslagene. Derfor måtte erhvervene og Udenrigsministeriet nå til enighed om et udkast.

Det vanskeligste punkt var *tekstilspørgsmålet*. Briterne havde krævet toldbinding for hovedgrupperne bomulds- og uldmetervarer, af hvilke der havde været en import fra Storbritannien på omkring 30 mill. kr. i 1932. Industrien ønskede sikkerhed mod dumping-konkurrence fra andre landes side, navnlig Tyskland og Tjekkoslovakiet, og det skulle som bekendt ske gennem en kontingenteringsordning, men forslaget blev afvist af P. Munch.[65] Industrien skiftede derfor taktik. Nu ønskede den et tilsagn om, at den gældende valutaordning ville blive forlænget for året 1934. Valutaordningen skulle benyttes som bolværk mod import sydfra – altså som et protektionistisk redskab. Forudsat et sådant tilsagn blev givet, ville industrien gå med til en toldbinding for metervarer af uld og bomuld. Det fremgik af et udkast til en tekstilartikel til den kommende overenskomst, som industrien havde udarbejdet. Dog var der indbygget en såkaldt katastrofeklausul (også kaldet tekstilklausulen), der gav danskerne mulighed for at hæve tolden i tilfælde af en for stor import fra ikke-britiske lande.[66] Regeringen accepterede i det store hele industriens forslag, da det lå tæt op ad et forslag, som regeringen havde udfærdiget.[67] Det kunne se ud til, at industrien gik med både livrem og seler. Valutaordningen skulle opretholdes, og desuden skulle der være mulighed for at hæve tolden. Valutaordningen var det perfekte middel til at dirigere importen i den retning, som regeringen fandt mest fornuftig. Men problemet var, at man ikke kunne vide, om valutaordningen ville blive forlænget ud over 1934. Derfor ønskede industrien dækning i form af tekstilklausulen.

Diskussionen om valutaordningen hang grundlæggende sammen med to ting. For det første tekstilspørgsmålet, fordi industrien havde stillet krav om forlængelse af valutaordningen. For det andet spørgsmålet om, hvordan man skulle opfylde de forudsætninger, som en kommende overenskomst skulle hvile på. Danmark måtte have et effektivt middel til at opfylde Storbritanniens forventninger om øget eksport til Danmark. Der var således én dimension mere, der skulle tages i betragtning, når man diskuterede de britiske forventninger. Diskussionen drejede sig om en forlængelse af valutaordningen til udgangen af 1934 eller ej.

Regeringen mente grundlæggende, at valutaordningen måtte opretholdes ud over året 1933. Indtil videre gjaldt den til 31. december 1933, så spørgsmålet var, hvad der skulle ske efter 1. januar 1934. Den bedste sikkerhed for Storbritannien ville være en opretholdelse af valutaordningen. Forhandlingerne havde dog fået regeringen til at indse, at den

ikke kunne sikre sig tilsagn om en forlængelse af valutaordningen for 1934 på forhånd. Regeringen mente dog, at danskerne internt kunne blive enige om, at der ved valutaordningens udløb var to opgaver, der skulle løses: De britiske forventninger om øget eksport til Danmark skulle indfries, og det skulle undgås, at dumping-konkurrence fra andre lande slog den danske tekstilindustri ud.

Industrien var som før omtalt klart for en forlængelse af valutaordningen. Industriens hovedargument var, at man ikke kunne prisgive tekstilindustrien, som beskæftigede 22.000 mand. Handelen var imod, da den p.g.a. valutaordningen ikke havde frie hænder til at foretage indkøb i udlandet. Også handelen udtalte, at den måtte have ret til at eksistere.

Landbruget ville ikke binde sig på forhånd til at opretholde valutaordningen for 1934. Landbruget var enig med regeringen i, at forudsætningerne for overenskomsten måtte opfyldes, og at industrien skulle beskyttes. For landbruget drejede det sig om at få et ærligt tilsagn fra alle sider om, at dette ville blive tilfældet. Man burde dog ikke med det samme anvise en bestemt vej. Der var altså tilslutning fra landbruget om ikke netop til en forlængelse af valutaordningen så dog til en ordning, der skulle tjene samme formål. Når landbruget var med så langt, var de politiske forudsætninger også til stede for at sikre en passende ordning.[68] Udtalelserne fra regeringen og landbruget hvilede dog på den forudsætning, at de økonomiske og handelspolitiske forhold ikke forandredes i gunstig retning inden 1934, hvilket ville betyde, at det stadigvæk ville være nødvendigt at opretholde restriktioner også efter den 1. januar 1934 af hensyn til Storbritannien og tilførslerne fra udlandet. Alt i alt resulterede regeringens og landbrugets udtalelser i, at industrien gik med til, at Danmark kunne tilbyde Storbritannien den ønskede binding af tekstiltolden.[69]

Udenrigsministeriet udarbejdede som sagt et udkast til en overenskomst. De enkelte punkter i udkastet var efterfølgende genstand for diskussion både i delegationen og i Udenrigspolitisk Nævn. De politiske forhandlinger førte til, at de forskellige partier alle kunne tilslutte sig det foreliggende udkast.[70]

Af hensyn til mestbegunstigelsesprincippet måtte en forpligtelse for Danmark til at aftage kul fra Storbritannien ikke fremgå af traktatudkastet. I Udenrigsministeriets formulering af kulartiklen i overenskomsten undgik man at komme ind på nogen form for retlige forpligtelser. Formuleringen af protokollen i overenskomsten burde derfor være i overensstemmelse hermed.[71] Det var vigtigt, at kulaftalen kom til at fremstå som en aftale mellem de danske erhverv og de britiske kulleve-

randører. Denne indsigelse voldte dog ikke de store problemer, og der blev snart opnået enighed om kulspørgsmålet. Nu manglede forhandlerne blot at finde frem til den procentdel kul, som Danmark skulle aftage i Storbritannien.

Jern- og stålspørgsmålet voldte stadigvæk problemer. Der var dog ikke meget at gøre ved dette problem, idet kun staten reelt kunne påtage sig forpligtelser til at foretage sine indkøb i Storbritannien. Staten kunne ikke pålægge kommunerne en sådan pligt, og den kunne slet ikke påtage sig forpligtelser med hensyn til privates indkøb. Udenrigsministeriet havde dog udfærdiget skrivelse til briterne, hvori man i almindelige vendinger stillede sig velvilligt m.h.t. det offentliges indkøb i Storbritannien af jern og stål. Industrien blev opfordret til at afgive en lignende erklæring.

Med hensyn til de danske landbrugsønsker var problemet grundlæggende, at stillingen med hensyn til smør og æg var uafklaret. Briterne havde under de hidtidige forhandlinger ikke taget stilling til, hvad de ville gøre m.h.t. ægspørgsmålet. Men grundet en tysk toldforhøjelse var det britiske marked blevet oversvømmet med betydeligt prisfald til følge, og en kontingentering forventedes derfor i efteråret. Udenrigsministeriet var med landbrugets samtykke villig til at tilbyde en eksportreduktion på 10% af danske æg, da det kunne være en taktisk fordel at tilbyde en sådan, men danskerne besluttede, at reduktionen foreløbig ikke skulle nævnes direkte i ægartiklen. Heri stod derfor, at nedskæringen aldrig måtte bringe de danske tilførsler ned under leveringerne i 1932. Heller ikke for smørrets vedkommende havde danskerne sikre meddelelser om briternes stilling. Storbritannien førte som sagt forhandlinger med Australien og New Zealand. Australierne havde accepteret en reduktion på 6%, mens New Zealand kun ville gå med til en reduktion på 3%. Forudsætningen skulle under alle omstændigheder være, at nedskæringsprocenten for ikke-britiske lande blev dobbelt så stor som for de britiske dominions.[72] I artikeludkastet indsattes bl.a. en procentsats, som skulle sikre Danmark det samme kvantum af importen fra udlandet som hidtil. Usikkerheden på det tyske marked havde fået landbruget til at acceptere et nedskæringsforhold på 1:2, hvis landbruget til gengæld kunne opnå en fast ordning gældende for tre år med briterne, men danskerne ville heller ikke her som udgangspunkt tilbyde dette. Kun hvis det blev strengt nødvendigt. Udenrigsministeriet indsatte også et minimumskvantum i artiklen, som svarede til de danske tilførsler i 1931. Med hensyn til baconartiklen var der ikke de store problemer. Det vigtigste punkt var, at danskerne ønskede 62% plus et vist tillæg.[73]

Forhandlingerne i april 1933

Delegationens embedsmænd rejste til London i slutningen af marts for at forberede forhandlingerne og forelægge briterne de danske traktatudkast. Selve delegationen rejste først til London den 3. april.[74]

Efter delegationens ankomst til London gjorde kontorchef i udenrigsministeriet, Ejnar Wærum, rede for de forhandlinger, som embedsmændene fra begge sider havde ført siden delegationens sidste afrejse fra London.[75] Med hensyn til *smør* havde briterne ønsket en nedskæring af tilførslerne til 8 mill. cwts. med et nedskæringsforhold mellem de britiske dominions og fremmede lande i forholdet 1:2. Det skulle ske på basis af den beregnede import i perioden 1/7-1932 til 30/6-1933. Konkret ville det medføre, at importen fra de britiske dominions skulle begrænses med 6,6% og fra fremmede lande med 13,3% af tilførslerne i nævnte periode. De nævnte nedskæringsprocenter skulle kun anvendes på de to hovedgrupper – de britiske dominions og de fremmede lande – og det kvantum, der på denne måde faldt på tilførslerne fra fremmede lande, skulle fordeles mellem disse på basis af forholdet mellem tilførslerne i en årrække. Det ville give danskerne 60% af tilførslerne fra fremmede lande. Denne beregning var meget uheldig for Danmark, idet den danske andel i tilførslerne fra fremmede lande i de sidste år havde været større end 60%, og resultatet ville blive en nedskæring af importen i nævnte basisperiode på ca. 21%, mens den for andre fremmede lande kun ville blive på omkring 10%. Briterne forstod godt danskernes vanskeligheder ved at acceptere en sådan ordning og ville derfor søge at give Danmark et garanteret mindstekvantum, der var noget større end de mellem 2,15 og 2,18 mill. cwts., som den nævnte beregning ville føre til. Storbritannien ville til gengæld kræve et spillerum for en samlet nedskæring af tilførslerne, således at et dansk krav om ekstrakvantum ikke kunne gøres gældende, før de samlede tilførsler var steget til f.eks. 8,2 mill. cwts. Det ville give briterne et spillerum på 200.000 cwts.

For *æg* var forholdet, at den danske procentvise andel af importen i en række år var nogenlunde konstant, men den britiske hjemmeproduktion var i stærk udvikling. Derfor havde danskerne stillet krav om et garanteret mindstekvantum, og de var gået ud fra tilførslerne i 1932, hvilket omtrent svarede til tilførslerne i de sidste seks år, d.v.s. gennemsnitligt 6,2 mill. great (herefter gr.) hundreds. Fra britisk side blev nævnt et langt lavere tal som garanteret mindstekvantum, nemlig 4 eller 5 mill. gr. hundreds. Det britiske landbrugsministerium mente, at et mindstekvantum ville være til skade for Danmark, idet de britiske myndigheder ville blive udsat for et stadigt pres fra britiske ægprodu-

centers side, indtil den danske eksport var bragt ned på det aftalte mindste niveau.

Bestemmelserne om *kul* var efter aftale med den svenske delegation ændret således, at bestemmelserne fra traktatudkastet var flyttet over i protokollerne. Det var vigtigt for danskerne, at overenskomsten på kulområdet blev ens med de andre skandinaviske landes overenskomster. Det skyldtes, at Danmark over for andre lande – især Polen – i så fald kunne hævde, at det blot var på linie med Norge og Sverige i kulspørgsmålet. Danmark stod dermed ikke isoleret. Der var derfor en tæt kontakt med de norske og svenske delegationer. På andre områder var der derimod ikke i samme grad et åbenlyst interessefællesskab. Bestemmelserne i traktatudkastet om *binding af tekstiltoldsatserne* med en tekstilklausul var i den foreliggende form blevet afvist fra britisk side, idet briterne havde henvist til, at der i tilfælde af en indtrædende katastrofeimport fra dansk side måtte indføres en kontingentering af importen eller evt. søges forhandling med briterne om de foranstaltninger, der kunne træffes herimod. Ved genoptagelsen af drøftelserne om *jern og stål* var briterne gået med til at drøfte spørgsmålet på grundlag af løfte om en vis præference, d.v.s. en vis overpris, ved indkøb af jern og stål til offentligt brug og for visse varer til industrielt brug, men uden krav om overpris. Colville gjorde det klart, at en evt. overenskomst måtte være betinget af, at ikke alene den engelske kulindustri, men også tekstilindustrien og jernindustrien fik reelle indrømmelser, og han nævnte, at briterne tænkte sig en ordning, der forøgede det danske indkøb af jern og stål i Storbritannien fra 65.000 tons til 165.000 tons.

Hvad angår de danske landbrugsønsker, var der sket et gennembrud m.h.t. *bacon*. På dette punkt var der i hovedsagen nået enighed. Danmark havde ikke fået lovning på tillæg til de 62% af tilførslerne fra ikke-britiske (fremmede) lande, men danskerne havde opnået et tilsagn om mindst 62%. Briterne havde heller ikke villet binde sig til et løfte om at give danskerne besked om, hvor stort et kvantum den danske andel androg senest seks måneder forud for hver kvotaperiodes begyndelse. Danskerne havde ønsket et sådant løfte, da det var af stor betydning for tilrettelæggelsen af produktionen. Men danskerne havde fået tilsagn om, at briterne så vidt muligt seks måneder i forvejen ville meddele hvilket kvantum, der kunne blive tale om. Dette spørgsmål stod som bekendt i forbindelse med, hvorvidt Canada kunne udnytte sine kvanta. Briterne forpligtede sig også til ved tildeling af baconkvantum at tage hensyn til den position, Danmark havde haft på det britiske baconmarked i de senere år. Restriktionerne på området skulle desuden

implementeres ved frivilligt samarbejde mellem briterne og danskerne. Endelig havde danskerne opnået toldfrihed for bacon i de tre år, som overenskomsten skulle vare. De endelige formuleringer af baconartiklen og den tilhørende protokol var ikke på plads endnu, men i det væsentlige var baconspørgsmålet løst.[76] Derimod var der stadig vigtige spørgsmål m.h.t. smør og æg, der skulle løses. De resterende møder om de danske landbrugsønsker handlede da også hovedsageligt om disse spørgsmål.

Danskerne havde den 6. april et møde med Colville, hvor han optrådte stejlt. Han indledte mødet med at udtale, at han nu måtte meddele den britiske regering, hvorledes forhandlingerne stod, og om han kunne anbefale, at der blev indgået en overenskomst. Der var tre udestående punkter: 1) kul, 2) tekstil og 3) jern og stål. Colville begyndte med *kulspørgsmålet*. Briterne ønskede 90% (mod 96,6% i 1924) af Danmarks kulimport, men briterne ønskede desuden 85% af Danmarks koksimport (mod 89,88% 1924). Det var ubehagelige overraskelser for danskerne, da koks ikke før havde været diskuteret. Desuden ønskede briterne 90% af kulimporten. I februar havde de talt om 80% af kulimporten, men nu var deres indstilling en anden. Danskerne kunne kun tilbyde 70%. Med hensyn til *tekstilvarer* blev Colville beroliget, da han blev klar over, at det kun var tanken at anvende katastrofeklausulen efter forudgående konsultation med briterne. Der ville fra britisk side herefter blive udarbejdet et udkast til en sådan klausul.

Hvad angik *jern* og *stål* gik diskussionen her på det offentliges indkøb. Danmark kunne ikke give nogen garanti m.h.t. øget indkøb, hverken i form af en vis procentdel eller et vist kvantum, da det ville bringe Danmark i vanskeligheder med andre lande. Løsningen var snarere en »gentleman agreement« om offentlige indkøb med visse aftaler om prisdifferencer. Colville udtalte, at mens han for tekstilvarer havde indtrykket af, at der ikke var så stor afstand mellem parterne, var forholdene betydeligt vanskeligere for de to andre grupper. Med hensyn til jern og stål måtte man nu se, hvad der kunne tilbydes. Hvad kul angik, havde danskerne tilbudt 70%, hvilket var meget under, hvad der fra britisk side var foreslået og forventet at få, ligesom koks overhovedet ikke var omfattet af tilbudet. Colville sagde, at han ikke mente, at overenskomsten ville strande på koksspørgsmålet, men at en tilfredsstillende kulprocent var af afgørende betydning.[77]

Briterne pressede nu for alvor på, som det fremgår ovenfor. Det kom især til udtryk i deres krav vedr. koks. De modererede deres krav på dette område. Taktikken syntes at være, at når der ikke kunne opnås til-

fredsstillende resultater hidtil, måtte der presses yderligere på. Desuden kunne der fremsættes endnu flere krav, som der eventuelt ville kunne ses bort fra i sidste instans, men som samtidig ville øge sandsynligheden for, at danskerne accepterede de oprindelige krav. Briterne ville heller ikke diskutere de danske landbrugsønsker før, der var sket fremskridt med hensyn til de britiske ønsker. På den måde var danskerne tvunget til hurtigt at tage stilling til problemerne, hvilket de også gjorde.

På et delegationsmøde umiddelbart efter mødet med Colville aftaltes et møde mellem de danske kuleksperter, således at briterne kunne gives et tilbud. På forhånd afviste Bramsnæs dog de 90%. Jern- og ståleksperterne blev anmodet om straks at gå i gang med en nærmere undersøgelse af, hvad det var muligt at tilbyde briterne.[78] Et spørgsmål trænger sig på i den forbindelse. Hvorfor kunne Danmark forpligte sig m.h.t. privates indkøb af kul, men ikke med hensyn til jern og stål? Problemet ved i det hele taget at påtage sig forpligtelser over for Storbritannien i form af et bestemt kvantum eller en bestemt procentsats af importen var, at det sandsynligvis ville føre til store vanskeligheder (evt. opsigelser af handelstraktater) fra Tyskland, Frankrig, Belgien og Sverige. Til det kunne indvendes, at det kun drejede sig om danske erhvervsorganisationers forpligtelser og ikke den danske regering, og at Danmark gjorde det samme med hensyn til kullene. Pointen var, at kullene kun ville bringe danskerne i kollision med et enkelt land, Polen, og det var man rede til. Desuden var danskerne for kullenes vedkommende sikret ved at være på linie med de andre skandinaviske lande. For jern og stål vedkommende ville Danmark derimod risikere at stå isoleret og derfor særligt eksponeret.[79]

På *kulområdet* kom danskerne frem til, at procenttallet for kul kunne presses op til 80%. Det meddelte Bramsnæs til Colville den 7. april. Det brød isen på området, og briterne accepterede efter nogle dage det danske forslag til en kulprotokol, hvilket også betød, at de havde accepteret de 80%.[80] Det bekræftedes på det afsluttende forhandlingsmøde den 12. april, hvor det erklæredes, at sagen i realiteten var i orden. Tilbage stod kun den endelige formulering af kulprotokollen, som man i øvrigt i princippet var enige om. Med hensyn til koks blev problemet løst ved, at danskerne erklærede deres villighed til at opretholde det nuværende niveau for koksimporten fra Storbritannien.

Med hensyn til *jern- og stålspørgsmålet* havde danskerne udarbejdet et memorandum, som blev afleveret til briterne. Den danske delegation

havde i den forbindelse modtaget en skrivelse fra Industrirådet, hvoraf det fremgik, at Industrirådet var villig til at henstille til de danske virksomheder at tage særlige hensyn til Storbritannien, når det drejede sig om større ordrer. Danskerne havde også udarbejdet et udkast til en »gentleman agreement«, hvoraf det fremgik, at Danmark ville tage handelsbalancen mellem de to lande i betragtning ved indkøb af jern og stål. På et møde med briterne blev det danske memorandum diskuteret. Af memorandumet fremgik det, at man fra dansk side kunne aftage 80.000 tons jern og stål om året, hvoraf de 10.000 tons kom fra yderligere indkøb fra stat og kommuner. Med hensyn til den påtænkte »gentleman agreement« var det meningen, at den skulle indeholdes i en note holdt i generelle vendinger fra den danske gesandt i London. Endelig enedes de to forhandlingsdelegationer om, at der for visse grupper af varer skulle gives en prispræference (overpris) på 10%, hvilket også skulle fremgå af memorandumet. Denne overpris skulle dog kun gælde for det offentlige forbrug. Memorandumet måtte i øvrigt ikke offentliggøres, men skulle forblive hemmeligt, da det ellers ville give Danmark problemer med andre lande.[81] Memorandumet gav en vis sikkerhed for briterne, men der var ikke tale om en traktatmæssig forpligtelse for danskerne på jern- og stålområdet. Aftalen på området skulle netop have form af en »gentleman agreement«.

I stedet for lange, seje forhandlinger blev parterne nu hurtigt enige med hensyn til jern og stål. Danskerne var øjensynligt overraskede over, at det var gået så let. Bramsnæs udtalte, at jern- og stålspørgsmålet nu lå overraskende gunstigt for danskerne. Det skyldtes ifølge Bramsnæs, at briterne havde indset, at danskerne ikke kunne give mere.[82] Slutresultatet blev, at forhandlingerne om jern og stål blev nævnt i en protokol i overenskomsten,[83] fordi briterne havde ønsket forhandlingerne omtalt i selve overenskomsten. Herudover blev den omtalte »gentleman agreement« indgået, som ikke havde til formål at blive offentliggjort, og til sidst blev der afleveret et memorandum til briterne, der som det væsentligste omtalte, at Danmarks import kunne nå op på 80.000 tons om året.[84] Der opnåedes også enighed om Storstrømsbroen, som skulle bygges af det britiske firma Dorman & Long for lånte britiske penge og med britisk stål (8.000 tons). Briterne lagde i øvrigt stor vægt på, at overenskomsten om broen kunne sluttes sammen med den øvrige overenskomst, da det ville tage sig godt ud over for det britiske parlament.[85]

Det sidste udestående punkt var *tekstilvarerne*. I en note fra kontorchef Wærum fra den 8. april fremgår det af en liste over de danske told-

indrømmelser omfattende både nedsættelser og bindinger, at der foruden en binding af bomulds- og linnedmetervarer og af uldne metervarer evt. skulle være en binding af strømper og sokker. For disse varers vedkommende skulle der tilføjes den omtalte klausul, der efter 1. juli 1935 gav Danmark ret til at kræve forhandling med briterne om forhøjelse af toldsatserne til imødegåelse af en evt. katastrofal stigning (ifølge danskerne en importforøgelse på 25%) i importen af de pågældende varer fra andre lande end Storbritannien.[86] Problemet var, hvordan den fra dansk side ønskede tekstilklausul skulle formuleres. Der var enighed om, at den først skulle kunne træde i kraft fra den 1. juli 1935. Hovedproblemet var at finde den periode, en eventuel importforøgelse skulle sættes i forhold til.[87]

På det afsluttende forhandlingsmøde den 12. april kom man frem til et kompromis: indførslen fra ikke-britiske lande skulle stige 30%, forinden klausulen kunne træde i kraft, og basisperioden skulle baseres på årene 1932, 1933 og 1934.[88] Det skal tilføjes, at de samlede danske nedsættelser og bindinger på tekstilområdet dækkede ca. 85% af Storbritanniens samlede eksport af tekstilvarer til Danmark. Desuden ville briterne være fuldstændig dækket i 2/3 af overenskomstperioden, da klausulen tidligst kunne komme på tale fra den 1. juli 1935. Disse forhold har sandsynligvis medvirket til løsningen af problemet.

Med hensyn til *smør* og *æg* udtalte landbruget på et delegationsmøde den 10. april om smør, at det havde accepteret nedskæringsforholdet 1:2 i de britiske dominions' favør. Det vigtigste punkt m.h.t. smør var at få et mindstekvantum på 2,4 mill. cwts. ud af den en samlet indførsel på 8 mill. cwts. smør, som var det kvantum, briterne gerne ville ned på. For æggene ønskede de danske ægproducenter et mindstekvantum fastslået i overenskomsten. Statskonsulent Sørensen frarådede et mindstekvantum, som var lavere end 5,5 mill. gr. hundreds.[89] Men ægproducenterne fastslog, at de godt kunne acceptere et mindstekvantum på 5 mill. gr. hundreds.[90]

Om eftermiddagen den 10. april havde danskerne et møde med briterne i Board of Trade om de danske landbrugsønsker. Briterne nævnede med hensyn til smør som udgangspunkt tallet 2,25 mill. cwts. Danskerne kunne hertil gøre opmærksom på, at departementschefen fra det britiske landbrugsministerium under det første møde om spørgsmålet havde været positivt stemt over for at benytte indførslen fra Danmark i 1931, der havde været ca. 2,4 mill. cwts., som diskussionsgrundlag. Hertil svarede briterne, at det i hvert fald ikke var muligt at komme over 2,3 mill. cwts. For æggenes vedkommende var der større enighed. Her

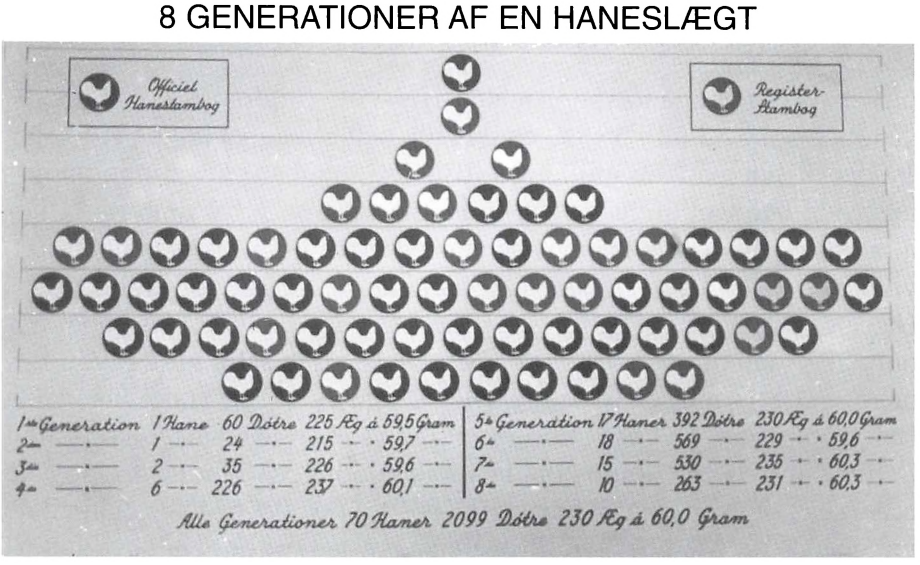

Hvis en lille fjer kan blive til fem høns, så kan man her på planchen se, hvor meget en hel hane kan blive til. Bag den danske ægeksport lå et betydeligt avlsarbejde. Foto af Johnny Bonne i Andelsbladets arkiv, Erhvervsarkivet.

kunne Board of Trade ikke se noget problem i at tilbyde et mindstekvantum på 5,5 mill. gr. hundreds. Det skulle dog først forelægges det britiske landbrugsministerium.

Den 11. april kunne Bramsnæs meddele, at svenskerne var kommet danskerne i forkøbet og havde afsluttet en aftale med briterne med hensyn til smør. Svenskerne havde accepteret et tal, som medførte, at briterne ikke kunne give danskerne mere end 2,3 mill. cwts. som mindstetal. Et andet land var kommet Danmark i forkøbet, og forhandlingsmulighederne blev betinget heraf. Tiden var nu inde til det sidste og afgørende møde i Board of Trade den 12. april.

Briterne lagde på mødet ud med at tilbyde Danmark 35% – og lidt senere 38% – af indførslen af æg fra ikke-britiske lande i stedet for at tilbyde et mindstekvantum. Med hensyn til smør kunne de kun tilbyde 2,3 mill. cwts. Danskerne var ikke tilfredse. Colville udsatte derfor mødet i et kvarter, så briterne kunne overveje, hvorvidt det var muligt at strække sig yderligere. Da mødet blev genoptaget, kunne briterne for æggene tilbyde et mindstekvantum på 5,5 mill. gr. hundreds med den tilføjelse, at man, hvis prisniveauet blev for lavt, havde mulighed for at begrænse importen yderligere. Tilbuddet indeholdt desuden et tilsagn om, at Danmark skulle have 38% af indførslen fra ikke-briti-

ske lande. Danskerne accepterede med visse indvendinger dette forslag.

Tilbage var nu smørspørgsmålet. Her ville briterne stadigvæk ikke gå højere end 2,3 mill. cwts., og de ville heller ikke gå ind på et forslag fra dansk side på 2,36 mill. cwts. Briterne fremhævede, at minimumstallet var betinget af en væsentlig nedskæring også for de britiske dominions' vedkommende. Hvis denne nedskæring ikke blev gennemført, ville indførslen fra Danmark ikke komme ned på de 2,3 mill. cwts.[91] Danskerne accepterede efter intern drøftelse de 2,3 mill. cwts. som minimumskvantum, men det var på betingelse af, at såfremt der indførtes mere end 8,1 mill. cwts. smør, ville Danmark få sin andel heraf. Og herved blev det. Det skal tilføjes, at det af overenskomsten kom til at fremgå, at hvis der skulle komme en regulering af smør og æg, lovede briterne at tage hensyn til Danmarks position på det britiske marked de foregående år. Med hensyn til overenskomstens varighed blev man på mødet enige om, at overenskomsten skulle vare tre år, hvor parterne inden overenskomstens udløb ville drøfte mulighederne for dens forlængelse.

På det afsluttende forhandlingsmøde den 12. april var briterne og danskerne nået til enighed om hovedpunkterne i overenskomsten. Den endelige overenskomst blev udarbejdet af embedsmænd fra begge sider i dagene, der fulgte. Handelsoverenskomsten blev underskrevet af den danske gesandt P. F. Ahlefeldt-Laurvig, udenrigsminister John Simon og handelsminister Walter Runciman den 24. april på Simons privatkontor i London. Den 26. april blev overenskomsten forelagt Rigsdagen, hvor der i øvrigt var generel tilfredshed med resultatet. Efter at visse fortolkningsspørgsmål var blevet udredt, blev overenskomsten ratificeret i de to lande, og da udvekslingen af ratifikationsdokumenterne, som foregik i København, havde fundet sted, trådte den i kraft den 20. juni 1933.

Konklusion

Det lykkedes til sidst at få en overenskomst i hus. Det kom til at tage længere tid end forventet. Trægheden i forhandlingerne skyldtes i høj grad, at briternes landbrugspolitik var uklar, hvorfor de ikke kunne komme med så klare udmeldinger, som danskerne havde håbet. Endvidere ønskede det britiske landbrugsministerium også manøvremuligheder, hvorfor det ikke kunne acceptere danskernes krav om ikke at indføre kontingenteringsordninger for æg og smør. Hvis det havde stået til

Board of Trade, havde briterne accepteret danskernes ønsker på dette punkt, og i så fald havde man undgået de opslidende forhandlinger om minimumskvoter i tilfælde af en regulering.[92] Men også danskerne bar en del af skylden, da de på tekstilområdet havde store problemer med at få industrien til at acceptere toldbindingerne på tekstil.

En vigtig indikator på forhandlingernes resultat var, om der blev opnået den ønskede sikkerhed for landbruget. Set i dette perspektiv var resultatet udmærket. Der var ulemper, da man for smør og ægs vedkommende ikke opnåede en garanti for, at der ikke ville komme kontingentering. Men man opnåede dog visse garantier, i fald en kontingenteringsordning skulle blive indført. Desuden opnåedes toldbinding. For bacons vedkommende fik danskerne som det væsentligste en garanti på 62% af indførslen fra fremmede lande. Det kunne i værste tilfælde betyde 62% af ingenting, men man vidste godt, at dette skrækscenarium var urealistisk. Desuden blev toldfriheden stadfæstet. Det vigtigste var dog, at landbruget med overenskomsten havde fået et sikrere produktionsgrundlag for de kommende tre år, som overenskomsten skulle vare. Der var derimod ikke opnået nogen garanti for, at eksporten ikke ville fortsætte med at gå ned, men der var sikret en nedre grænse for smør og æg, mens der ikke var nogen nedre grænse for baconkvotaens størrelse. Af delegationens instruktion fremgik det, at man skulle søge at opnå status quo på landbrugsområdet. Det lykkedes næsten. Restriktionerne blev ikke forværret, men det kom som sagt til at fremgå af overenskomsten, at briterne kunne indføre kontingenteringsordninger (jf. baconordningen) også på æg- og smørområdet. Der var altså en potentiel forrykning af status quo indlagt i aftalen.

Alt i alt var det Storbritannien, der fik mest ud af overenskomsten. Den medførte nemlig en yderligere omlægning af Danmarks udenrigshandel til fordel for Storbritannien. Men med aftalen havde Danmark opnået et fast grundlag for samhandelen med Storbritannien og en vis sikring af landbruget, hvilket havde været hovedformålet med forhandlingerne. Derfor var danskerne overordnet set tilfredse, forholdene taget i betragtning.

Utrykt kildemateriale

Rigsarkivet:

Udenrigsministeriets arkiv (**UM**): 64Dan 73a- pakke VI, VIII-XV

Udenrigsministeriets arkiv (**UM**): 64Dan 73d-pakke I

Landbrugsministeriets arkiv (**LM**): F372. VIII-12-32 (kasse 24)

Landbrugsministeriets arkiv (**LM**): F372. VIII-12-33 (kasse 27)

Litteratur

Fischer, Paul og Nils Svenningsen: *Den danske udenrigstjeneste 1770-1970.* (bind II 1919-1970). København 1970.

Gyldendals Danmarkshistorie 1914-1945. København 1988.

Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen: *Dansk Socialhistorie 1914-39.* København 1980.

Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark* (bind 2). København 1977.

Jørgensen, Bent Raymond: Small State Denmark and Great Britain. The Development of Danish Trade Policy and Economic Relations with Great Britain 1929-1937. *Britain and Denmark – Political Economic and Cultural Relations in the 19th and 20th Centuries,* s. 251-278. København 2002.

Tage Kaarsted: *Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie 1925-50.* København 1991.

Landbrugsraadets Virksomhed 1933

Olsen, Erling: *Danmarks økonomiske historie siden 1750.* København 1967.

Rasmussen, Erik: *Velfærdsstaten på vej 1913-1939.* København 1965.

Rigsdagstidende 1932/33

Rooth, T.J.T: Limits of Leverage: The Anglo-Danish Trade Agreement of 1933. *The Economic History Review*, s. 211-228. 1984.

Seymour, Susan: *Anglo-Danish Relations and Germany 1933-45.* 1982.

Sjøqvist, Viggo: *Danmarks Udenrigspolitik 1933-40.* København 1966.

Økonomi & Politik 1932, 1937

Noter

1. Dog findes der nyere forskning på området. Bent Raymond Jørgensens artikel »Small State Denmark and Great Britain. The Development of Danish Trade Policy and Economic Relations with Great Britain 1929-1937« (2002) skal i denne sammenhæng nævnes.
2. *Gyldendals Danmarkshistorie* (1988): 339
3. Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen (1980): 267ff.
4. *Økonomi & Politik* 1937: 273
5. Svend Aage Hansen (1977): 37
6. Fischer og Svenningsen (1970): 134ff.
7. *Økonomi & Politik* 1932: 301
8. Det var et udvalg, »Quota Advisory Committee«, der for hvert år skulle fastsætte den samlede mængde bacon, som måtte tilføres det britiske marked. Heraf tilfaldt først hjemmeproduktionen den kvota, som fastsattes i henhold til leveringskontrakterne med de britiske landmænd, mens resten, indførselskvotaen, af regeringen fordeltes mellem de eksporterende lande. Det skal her bemærkes, at Canada i henhold til Ottawa-aftalerne havde fået ret til fri indførsel af 2,5 mill. cwts. (ca. 125.000 tons) om året (UM. 64Dan. 73a-pakke VI).
9. Tyskland førte en stærkt protektionistisk politik, som bl.a. medførte høj told på landbrugsvarer (*Landbrugsraadets Virksomhed* 1933).
10. Erling Olsen (1967): 72f.
11. Erling Olsen (1967): 73
12. Tage Kaarsted (1991): 81f.
13. Erik Rasmussen (1965): 423ff.
14. »Instruktion angaaende Forhandlingerne med England« – side 5f. (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)).
15. Møde i Udenrigsministeriet den 28. oktober 1932 kl. 9.30 angående forhandlingerne (UM.64Dan 73d–pakke I).
16. LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24).
17. Brev til Høgsbro Holm fra den 4. november 1932 (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)).
18. Dette kapitel er med mindre andet oplyses baseret på dokumenter fundet i landbrugskonsulent Sørensens arkiv – nærmere bestemt LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24).
19. Board of Trade = det britiske handelsministerium.
20. Dette fremgår af et møde i Udenrigspolitisk Nævn den 13. december 1932, hvor P. Munch redegjorde for forhandlingerne (UM. 64Dan 73a-pakke VIII).
21. Den danske Rigsdag havde den 13. oktober 1932 vedtaget et tillæg til toldloven, nemlig »Lov om Ændringer i og Tilføjelser til Toldloven af 29. marts 1924«. Den blev vedtaget, fordi man grundet svigtende indtægter til statskassen skulle finde de manglende penge andre steder. Finansminister Bramsnæs regnede med, at ændringen i toldloven kunne indbringe ca. 5 mill. kr. (Rigsdagstidende 1932/33: 53, 202ff.). I forskellige referater bliver den dog omtalt som »loven af 15. oktober 1932«. Det kan skyldes, at den først trådte i kraft den 15. oktober 1932..
22. LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24).
23. Det vil sige en liste over britiske varer, som

briterne ønskede, at danskerne skulle beholde den nuværende toldsats på.

24. »Referat: Forhandlingerne i London i December 1932 om Handelsforbindelsen mellem Danmark og Storbritannien« (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24).
25. Man taler i denne forbindelse om princippet »quid pro quo«, hvilket betyder noget for noget, hvilket igen indebærer, at man stiler efter et 1:1-forhold i handelen med udlandet.
26. »Cwt« er en forkortelse for engelsk hundredweight = 112 engelske pund = ca. 50 kg.
27. Møde om bacon den 6. december 1932 kl. 15.30 (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)).
28. Møde om bacon den 12. december 1932 kl. 16.30 (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)).
29. Der var fra britisk side nedsat en mejerikommission til løsning af mælkespørgsmålet. Den skulle give et bud på den fremtidige produktion af mælkeprodukter – og herunder altså også smør – i Storbritannien (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)). Med hensyn til produktionen af æg var der på daværende tidspunkt endnu ikke nedsat en kommission.
30. Dette fremgår af memorandumet fra den 15. december om landbrugsprodukter (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)).
31. Ifølge det britiske overenskomstforslag var det for kul 96,6% og for koks 89,9% (UM. 64Dan 73a-pakke XIII).
32. Det fremgår af et dansk memorandum fra den 17. december 1932 til briterne om de britiske toldønsker, at Danmarks told- og traktatpolitik hviler på mestbegunstigelsesprincippet. De indrømmelser, der gives et land, kommer derfor alle lande til gode (LM: F372. VIII-12-32 (kasse 24)).
33. Indberetning fra Sørensen fra den 16. januar 1933 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
34. Delegationsmøde i Udenrigsministeriet den 26. januar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke IX).
35. Det drejede sig om følgende: de gensidige toldønsker, leverancer af jernbaneskinner, finansieringen af Storstrømsbroen og en midlertidige baconordning gældende til juli 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke IX).
36. »Lov om Ændringer i og Tilføjelser til Toldloven af 29. marts 1924«, som blev vedtaget grundet svigtende indtægter til statskassen.
37. Brev fra den 8. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke X).
38. Telegram fra Ahlefeldt-Laurvig fra den 9. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke X).
39. Åbningsmøde i Board of Trade den 24. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke X).
40. Kilderne til forhandlingerne i februar-marts 1933 findes fortrinsvis i UM. 64Dan 73a i pakkerne X og XI plus i LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27).
41. Susan Seymour (1982): 25
42. Møde om landbrugsprodukterne den 25. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke X).
43. Delegationsmøde den 25. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke X).
44. Hauch var formand for De samvirkende danske Landboforeninger og blev senere præsident for Landbrugsraadet.
45. Delegationsmøde den 27. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
46. Udvalgsmøde om de danske landbrugsønsker den 2. og 4. marts 1933 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
47. Udvalgsmøde om de danske landbrugsønsker den 2. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
48. Delegationsmøde den 4. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
49. På et delegationsmøde dagen efter blev dette tydeligt fremhævet. Her plæderedes meget kraftigt for, at man gjorde alt for, at forhandlingerne fortsatte (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
50. Delegationsmøde den 6. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
51. Delegationsmøde den 7. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
52. Møde i Udenrigsministeriet den 15. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
53. Delegationsmøde den 8. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
54. Brev fra Colville til Bramsnæs fra den 6. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
55. Delegationsmøde den 7. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
56. Møde i Udenrigsministeriet den 15. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
57. Møde i Udenrigspolitisk Nævn den 3. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
58. Møde i Udenrigspolitisk Nævn den 17. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XII).
59. Møde i delegationens toldudvalg den 4. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
60. Udvalgsmøde om jern og stål den 28. februar 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
61. Delegationsmøde den 10. marts 1933 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
62. Viggo Sjøqvist (1966): 36
63. Delegationsmøde den 8. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XI).
64. Brev fra Ahlefeldt-Laurvig til P. Munch fra den 15. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XII).
65. Møde i Udenrigsministeriet den 17. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XII).
66. Brev fra Industrirådet til Udenrigsministeriet

fra den 21. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XII).

67. Regeringen havde fremlagt tre udkast. Industriens forslag blev optaget i forslag III (møde i Udenrigsministeriet den 22. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIII)).
68. Der havde været tale om, at en forlængelse af valutaordningen krævede tilslutning fra alle partier. Men udenrigsministeren udtalte, at i en given situation i fremtiden, der svarede til den nuværende, ville tilslutning fra tre partier være nok (møde med Industrirådet den 24. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XV)).
69. Diverse møder i Udenrigsministeriet 17.-24. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XII-XIII).
70. Møde i Udenrigsministeriet den 24. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIII).
71. Møde i Udenrigsministeriet den 24. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIII).
72. Møde i Udenrigspolitisk Nævn den 23. marts 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIII).
73. UM. 64Dan 73a-pakke VIII.
74. UM. 64Dan 73d-pakke I.
75. Delegationsmøde den 5. april 1933 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
76. UM. 64Dan 73a-pakke XIII-XIV og LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27).
77. Møde i Board of Trade den 6. april 1933 kl. 15.30 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
78. Delegationsmøde den 6. april 1933 kl. 18 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
79. Telefonsamtale mellem Wærum og Mohr den 6. april 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIII).
80. LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27).
81. Møde om jern og stål i Department of Overseas Trade den 10. april 1933 kl. 16 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
82. Delegationsmøde den 10. april 1933 kl. 10 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
83. I protokolafsnittet, afsnit I, artikel 2 står følgende: »*De kontraherende Regeringer tager visse Samtaler til Efterretning, som har fundet Sted under Hensyn til den nuværende ulige Handelsbalance mellem det Forenede Kongerige og Danmark, og som vedr. Foranstaltninger til Forøgelse af Salget i Danmark af Jern og Staal tilvirket i det Forenede Kongerige*« (Handelsoverenskomst mellem Kongeriget Danmark og det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland af 24. april 1933).
84. UM. 64Dan 73a-pakke XIV.
85. Telefontelegram fra London den 10. april 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIV).
86. Note fra Wærum fra den 8. april 1933 (UM. 64Dan 73a-pakke XIV).
87. Delegationsmøde den 10. april 1933 kl. 18 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
88. Møde i Board of Trade den 12. april 1933 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
89. Memorandum om smør og æg af statskonsulent Sørensen (UM. 64Dan 73a-pakke XIV).
90. Delegationsmøde den 10. april 1933 kl. 10 (LM: F372. VIII-12-33 (kasse 27)).
91. Statskonsulent Sørensen kunne 21. april 1933 oplyse, at Australien og New Zealand ikke ville gå med til en frivillig reduktion af smøreksporten. Dermed blev nedskæringsplanen ikke til noget (UM. 64Dan 73a-pakke XIV).
92. Rooth (1984): 217.

Horsensvirksomheden Møller & Jochumsen A/S versus Motorfabriken Bukh A/S

– et forsøg på at imødegå ufine salgsmetoder i slutningen af 1930'erne

AF RASMUS KRETH

I foråret og sommeren 1938 rejste en repræsentant for Motorfabriken Bukh A/S rundt i Danmark for at sælge fabrikkens motorer. Af sælgerens salgsmateriale fremgik det, at Bukh havde en endog særdeles dominerende position som leverandør af dieselmotorer til danske landelektricitetsværker.

At fremhæve sig selv og reducere konkurrenterne til små og ubetydelige producenter var ikke noget ukendt salgstrick. Men salgsmaterialet indeholdt så grove overdrivelser af Bukhs meritter, at det faldt flere kunder på Horsens-kanten for brystet. De rettede derfor henvendelse til en af Bukhs største konkurrenter – Horsens-virksomheden Møller & Jochumsen A/S.

Artiklen blotlægger, hvorledes ledelsen på Møller & Jochumsen A/S greb sagen an for at imødegå konkurrentens brug af forfalskede oplysninger.

M&J – en af Horsens ældste virksomheder

Møller & Jochumsen A/S hører til blandt industribyen Horsens' ældste virksomheder.[1] I denne artikel, hvor der fokuseres på årene 1938-39, var M&J kendt som en motorfabrik. Den beskæftigede dengang godt 110 arbejdere og 26 funktionærer og hørte til blandt Horsens' største virksomheder.[2]

Ved grundlæggelsen i 1857 startede den som en stor støberivirksomhed.[3] Gråt støbegods i mange afskygninger – som paraplystativer, gravkors, komfurer og mange andre produkter – blev de følgende hundrede år afsat i Danmark. Men M&J var mere end et støberi – allerede i begyndelsen af 1860'erne suppleredes støberiet med en egentlig maskin-

Bygningerne i Allégade 10 i Horsens rummede fabrikkens administration fra slutningen af 1850'erne og frem til midten af 1960'erne, hvor en ny administrationsbygning indviedes på virksomhedens nuværende adresse på Vejlevej. Foto i Horsens Byarkiv.

fabrik, og motorproduktion blev efterhånden virksomhedens vigtigste arbejdsområde.

Virksomhedens produktsortiment gennem tiderne afspejler tiden og den teknologiske udvikling. Med udbygningen af jernbanenettet i Danmark leverede virksomheden skiftespor og trykbeholdere til DSB. Etaten var også blandt aftagerne af M&J-producerede broer, kraner og drejeskriver. Samfundets behov for vand og energi satte gang i produktion af særlige pumper til vandværker, vandturbiner til hydroelektriske værker og centralvarmeanlæg til boligselskaber. Fabrikationen på M&J var fleksibel og kunne relativt hurtigt omstilles til skiftende forhold. Eksempelvis udnyttedes ledig produktionskapacitet under 1. Verdenskrig til produktion af værktøjsmaskiner, da disse på grund af krigen stort set ikke kunne importeres til landet. Efter 1. Verdenskrig forlod man værktøjsmaskinerne til fordel for produktion af kølemaskiner i takt med det voksende behov for køleudstyr hos landets viktualieforretninger, restauranter og fødevarevirksomheder.

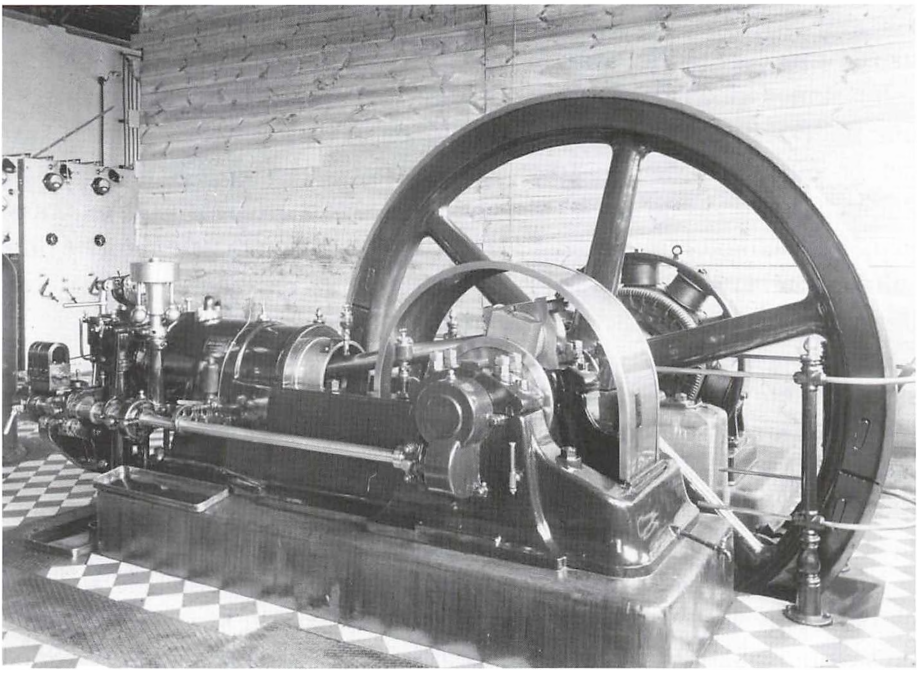

M&J var kendt for at bygge dampmaskiner – også uden for Danmarks grænser. Fra 1860 og frem til 1915 konstruerede og byggede virksomheden hundredvis af dampmaskiner til forskellige formål. Foto i Horsens Byarkiv.

Som sådan havde virksomheden gennem årene løbende omstillet og tilpasset produktionen efter kundernes aktuelle behov. Centralt i virksomhedens fabrikation var motorproduktionen. Til dækning af det tidlige danske industrisamfunds voksende behov for drivkraft til produktionsmaskiner udviklede og producerede M&J allerede fra begyndelsen af 1860'erne og frem til tiden omkring 1. Verdenskrig hundredevis af dampmaskiner. Afsætningen kom ikke kun det danske marked til gode; det lykkedes sideløbende at få afsat M&J-dampmaskiner i Norge, Sverige, Tyskland og Rusland.[4] M&J var kendt for sine dampmaskiner, men fremkomsten af eksplosionsmotorerne banede vejen for dampmaskinernes endeligt. I 1915 producerede virksomheden sin sidste dampmaskine. Maskinen – på 400 hk – blev leveret til A/S Crome & Goldschmidt – i øvrigt en anden Horsens-virksomhed, der dengang var Nordens største tekstilvirksomhed.

Afløserne for dampmaskinerne havde M&J parat. I 1903 producerede de første råoliemotorer efterfulgt af gasmotorer. Af særlig betydning var det, at man i 1910 kunne præsentere sin første dieselmotor. Dette

var kun få år efter, at B&W havde udviklet og præsenteret den første danskproducerede dieselmotor. M&J's første motorer var firetakts dieselmaskiner forsynet med kompressorer. På grund af mangel på dieselolie under 1. Verdenskrig lå produktionen af dieselmotorer stille. I stedet producerede M&J gasmotorer og sugegasanlæg, således at man kunne udnytte gas udvundet af træ og tørv. Efter krigen blev produktionen af dieselmotorer genoptaget, og i 1924 byggede man den første dieselmotor uden kompressor. Fra 1928 fulgte så en totakts »M.I.A.S.«[5] dieselmotor, som produceredes endnu i fyrrerne.

Op gennem trediverne omfattede motorfabrikationen såvel små som store dieselmotorer. De større dieselmotorer produceredes i størrelser fra 100 HK til 660 HK og kunne leveres som marinedieselmotor, som dieselmotor for fabriksdrift og som dieselmotor for elektricitetsværk. Sidstnævnte var særlig interessant, fordi der i Danmark foregik et omfattende salg af dieselmotorer til de mange landelektricitetsværker.

Motorfabrikationen var M&J's vigtigste forretningsområde. I slutningen af trediverne stod motorerne for godt halvdelen af virksomhedens omsætning.[6] Salg til udlandet hørte til sjældenhederne. Modsat dampmaskinerne, der var blevet eksporteret til en række lande, var det ikke lykkedes M&J at få opbygget egentlige eksportmarkeder for sine dieselmotorer.

Konkurrence om en norsk ordre

Selv om M&J normalt ikke afsatte sine motorer til udlandet, holdt man sig ikke tilbage fra at byde på større kontrakter til udlandet. I foråret 1938 arbejdede virksomheden ihærdigt for at sikre sig en ordre hos det norske skibsværft A/S Framnæs Mek. Værksted i Sandefjord i Norge.[7] Værftet var i færd med at udruste et skib bestilt af det norske rederi Bryde & Dahls Hvalfangerselskab, Sandefjord. Skibet var udstyret med en hovedmaskine leveret af Sulzer Brothers Ltd., og skibsværftet forberedte nu installationen af skibets hjælpemaskineri. Fire motorfabrikker havde givet tilbud på hjælpemaskineriet: Sulzer Brothers Ltd., det tyske M.A.N. samt de to danske fabrikker Motorfabriken Bukh A/S i Kalundborg og A/S Møller & Jochumsen i Horsens.

Hos M&J i Horsens herskede der en vis optimisme. Fabrikken havde på hjælpemaskineriets dieselmotorer afgivet et tilbud på kr. 65.000, hvilket man prismæssigt mente var fordelagtigt i forhold til konkurrenterne. En ordre på kr. 65.000 var en stor sag i M&J – det svarede til omkring 15% af årets salg af motorer.[8] For at sikre sig ordren havde M&J's

Dieselmotorerne leveredes i forskellige udgaver til skibe, til fabrikker og elværker. DSBs færge »Kalundborg« sejlede med et M&J hjælpeaggregat, type 3-S-180 H fra 1938. Foto i Horsens Byarkiv.

salgsingeniør Kaj Hansen ved flere lejligheder taget personlig kontakt til det norske skibsværfts overingeniør Wegger.

I midten af april 1938 blev ingeniør Hansen netop ringet op af ingeniør Wegger. Nordmanden måtte med beklagelse meddele, at M&J's chancer for at få ordren var faldet drastisk. Værftet havde den 13. april 1938 modtaget et telegram med miskrediterende oplysninger om M&J. Dette telegram havde værftet følt sig foranlediget til at give videre til rederiet, der havde det afgørende ord i sagen. Salgsingeniør Hansen tog derfor straks fra Horsens til Sandefjord for at få sagen opklaret. Her fik han af væftets ingeniør forevist teksten fra telegrammet: »I Kvalitetsspørgsmaal MIAS ufarlig Konkurrent refererer til Hoved- og Hjælpemaskiner »Laxfoss« Islands Dampskibsselskab, Reykjavik«.[9]

Telegrammet er både kort og lidt kryptisk. »MIAS« var som nævnt

forkortelsen for A/S Møller & Jochumsen, og »Laxfoss« var navnet på et skib, hvortil M&J tidligere havde leveret dieselmotorer – hovedmaskinen såvel som hjælpemaskineriet. Desværre var motorerne ikke kraftige nok til »Laxfoss«, og skibet var hurtigt løbet ind i en række tekniske problemer. Derfor blev »Laxfoss« efterfølgende udstyret med kraftigere Bukh-motorer. »Laxfoss« var derfor en dårlig reference. Og det var netop det, som – mente man i Horsens – en konkurrent havde gjort det norske værft opmærksom på. Og uanset, at ingeniør Hansen fra M&J forsøgte på at rette op på situationen, gled Horsensfabrikken ud af listen over mulige leverandører – ordren var endegyldig tabt.

Mistanke mod Bukh

Tabet af ordren til Norge gav anledning til overvejelser hos ledelsen i M&J. Ingeniør Hansens efterretninger fra opholdet i Sandefjord efterlod ingen tvivl om, hvem der stod bag telegrammet: Bukhs norske agent, Elektrisk Kompagni i Oslo. Salgsingeniøren var sammen med M&J's direktør, cand. polyt. Holger Marcus, opbragt over Bukhs fremgangsmåde.

Den tabte ordre i Norge blev den direkte anledning til, at M&J besluttede sig for at forsøge at få stoppet Bukhs illoyale optræden. Også på det danske hjemmemarked, mente man i Horsens, benyttede Bukh sig af ufine salgsmetoder. Hvad disse salgsmetoder bestod i, og hvad M&J kunne gøre ved det, skal vi se nærmere på i denne artikel. Men forinden skal vi bringe den norske sag til afslutning.

Det viste sig senere, at det for M&J miskrediterende telegram ganske rigtigt var sendt af Bukhs norske agent efter ordre fra Bukh i Kalundborg. Forud for afsendelsen af telegrammet havde Bukhs norske agent hos det norske værft fået oplyst, at M&J prismæssigt lå under Bukh. For at blive en konkurrent kvit og fortsat at være blandt de mulige leverandører, lod direktør Jens Bukh derfor agenten sende det norske værft ovenstående telegram, der jo stillede M&J's motorer i et dårligt lys.[10]

Men Bukhs lidet beundringsværdige og illoyale fremfærd viste sig at være forgæves. Det norske rederi besluttede sig for tilbuddet fra det tyske M.A.N. Og rederiet afviste i øvrigt senere overhovedet at have set telegrammet fra Bukh. Af tekniske grunde ønskede rederiet kun motorer fra Sulzer eller M.A.N. Og her blev det M.A.N., der på grund af den laveste pris trak det længste strå. Hverken M&J eller Bukh var ifølge rederiet reelt inde i billedet som mulige leverandører.[11]

Konkurrenter på det danske marked

Elektricitetens udbredelse i Danmark med etableringen af de mange elektricitetsværker i de første årtier af det 20. århundrede gav gode afsætningsmuligheder for den elektrotekniske industri. Kort efter 1. Verdenskrig fandtes der allerede knap 500 elektricitetsværker.[12] Mange jævnstrømsværker på landet anvendte stationære dieselmotorer til elproduktionen, og det gav motorfabrikkerne gode afsætningsmuligheder. Frem til 1. Verdenskrig havde B&W stort set været eneleverandør af dieselmotorer, men fik nu konkurrence af andre danske fabrikker som Alfa, Bukh, Frichs, Holeby og M&J.[13] Forbruget af el voksede kraftigt, og dette fordrede en kontinuerlig udbygning af elværkernes maskineri. I 1934 var der installeret ca. 500.000 HK på danske elværker.[14]

Både udbygning og vedligeholdelse af dette maskineri gjorde elværkerne til gode kunder hos motorfabrikkerne. Af M&J's salgsoversigter

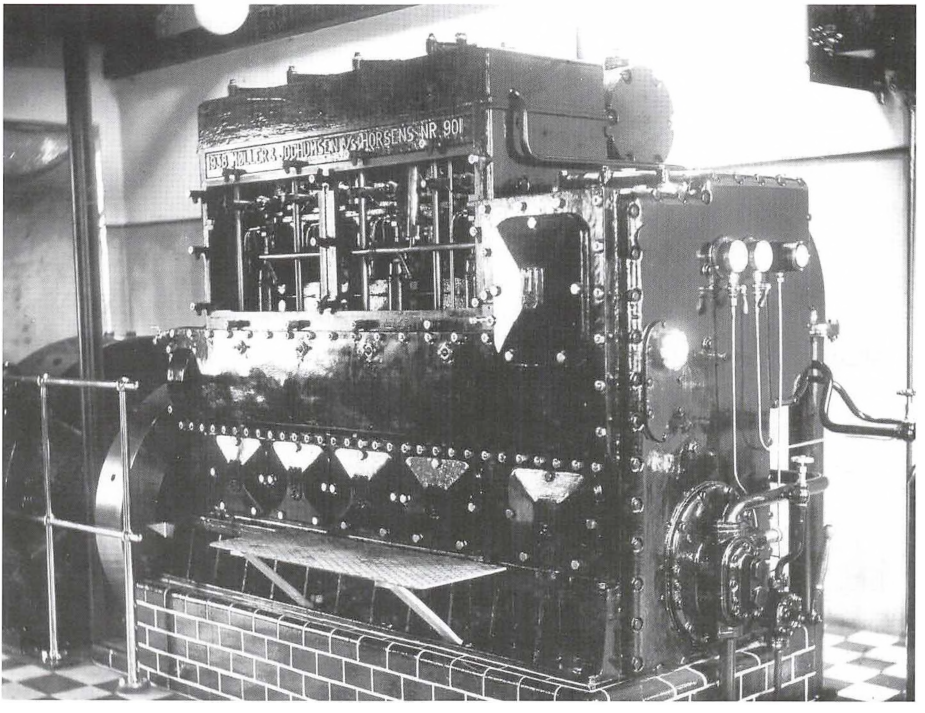

Afløseren for dampmaskinen – dieselmotoren – havde M&J parat allerede i 1910. På fotoet ses en 4-cylindret, stationær dieselmotor fra 1938, som leveredes til Toflund Elektricitets Værk i 1939. Motoren var af typen 4-S-180 S, der ydede 180 HK ved 500 omdr./min. Foto i Horsens Byarkiv.

fremgår det, at elektricitetsværker hørte til blandt virksomhedens allerbedste kunder. 6 af 19 dieselmotoranlæg produceret i regnskabsåret 1938/1939 leveredes til mindre elektricitetsværker.[15] Salg til elværkerne var attraktivt, og motorfabrikkerne fulgte i mange tilfælde derfor både markedet og hinanden ganske tæt.

M&J havde i sommeren 1938 kontakt til en række kunder, der havde haft besøg af Bukhs repræsentant – C.J. Olsen.[16] Repræsentanten havde forevist dem en grafisk fremstilling, der viste antallet af dieselmotorer solgt til landelektricitetsværker (jævnstrømsanlæg) i Danmark siden 1930. Grafikken var udformet således, at den viste fordelingen af leverede motoranlæg fra de forskellige producenter. Foruden Bukh var det Alfa, B&W, Frichs, Deutz, Tuxham og M&J. Det var flere kunders opfattelse, at materialet skulle overbevise dem om, at Bukh som den langt største leverandør dermed bød sine kunder en række fordele.

På elværkerne var man måske nok på det rene med, at Bukh i trediverne befandt sig blandt de største leverandører af dieselmotorer til elværker i Danmark. Men flere kunder – som havde et nært forhold til M&J – havde hæftet sig ved, at Bukh tilsyneladende havde en endog meget dominerende position. De havde af materialet fået indtryk af, at Bukh havde leveret langt flere dieselmotorer end både B&W og M&J. Ja, tallene var så overbevisende i Bukhs favør, at flere stillede spørgsmål ved, hvorvidt materialet nu også afspejlede realiteterne.

Uro og overvejelser hos M&J

På fabrikken i Horsens var man foruroliget over disse efterretninger. Hvis kunderne af Bukhs salgsmateriale fik indtrykket, at M&J var en næsten betydningsløs leverandør, så skadede det utvivlsomt Horsensvirksomhedens salg. Derfor tog direktør Marcus kontakt til højesteretssagfører Poul Jacobsen i København for at få oplyst, om Bukhs fremgangsmåde var lovlig.[17] Svaret kom prompte fra advokat Jacobsen: Fremgangsmåden var i strid med konkurrenceloven, og M&J havde efter alt at dømme en oplagt sag.[18]

Inden M&J tog det næste skridt mod en retssag, henvendte Marcus sig skriftligt til direktør Jens Bukh fra Motorfabriken Bukh A/S og gjorde opmærksom på Olsens fremgangsmåde. Marcus bad direktør Bukh stoppe denne illoyale fremfærd og udbad sig i øvrigt salgsmaterialet til gennemsyn.[19]

Efter en måned var der ikke kommet noget svar fra Bukh, og på den baggrund fandt man i Horsens tiden moden til at tage det næste skridt. M&J tog via højesteretssagfører Jacobsen kontakt til Industrirådet, idet

konkurrenceloven krævede accept herfra, inden en retssag kunne rejses. Meningen var, at Industrirådet skulle have mulighed for at forlige de to parter inden en eventuel retssag. Efter lang betænkningstid tog Industrirådet endelig kontakt til M&J med henblik på at forlige de to parter.[20] Men direktør Marcus fandt en forhandling med direktør Bukh og repræsentant Olsen formålsløs, idet ledelsen på Bukh – som nævnt – ikke havde reageret på Marcus' henvendelse.

Marcus ville dog give møde i Industrirådet, såfremt ejerne – enten skibsreder A.P. Møller eller prokurist Anker Jørgensen fra Bukhs bestyrelse – ville være tilstede. Når direktør Marcus krævede deltagelse af toppen fra Rederiet A.P. Møller, skyldtes det troen på, at kun pres fra ejerne kunne få direktør Bukh til at ændre fremgangsmåde. Men kravet om ejernes deltagelse nåede næppe længere end til Industrirådet, og det kom derfor ikke til noget møde med ejerne af Bukh. Industrirådet gav efterfølgende tilladelse til at lade sagen afgøre ved domstolene.

Efter 1. Verdenskrig indledte M&J en produktion af køleanlæg, som blev en stor eksportsucces. Her ses et »NIFO« køleanlæg på en udstilling i Bruxelles i 1924. Foto i Horsens Byarkiv.

Retssagen indledes

M&J måtte nu forsøge at dokumentere, at Bukh i sit salgsarbejde gav kunderne vildledende oplysninger til skade for M&J. Problematisk var det imidlertid, at Bukhs salgsmateriale ikke blev givet til, men kun forevist kunderne. M&J fik dog en række kunder til at afgive skriftlig erklæring på, at de var blevet præsenteret for Bukhs salgsmateriale, og at de stillede sig tvivlende med hensyn til materialets rigtighed.[21] Det gjaldt bl.a. direktør Nielsen, Havnemøllen i Horsens, driftsbestyrer Christensen, Grindsted Elektricitetsværk, realskolebestyrer Buhl, formand for bestyrelsen af Tørring Elektricitetsværk, samt cementstøber Westergaard fra Snedsted. Med disse erklæringer som bilag afsendtes den 20. oktober 1938 en stævning mod repræsentant C. J. Olsen og direktør Jens Bukh. M&J anklagede de to herrer for at have overtrådt lov om illoyal konkurrence §10. Firmaet krævede sagsøgte idømt en erstatning på kr. 5.000 eller et beløb efter rettens skøn.

Fem uger senere kom modpartens svarskrift til Sø- og Handelsretten.[22] På vegne af de sagsøgte krævede modpartens advokat, ors. Emil Stakemann, frifindelse. Begge sagsøgte benægtede at have udbredt urigtige meddelelser om M&J. Som dokumentation fremsendtes det anvendte salgsmateriale.

En sen undskyldning

I begyndelsen af december 1938 – få dage efter M&J modtog svarskriftet fra Bukhs og Olsens advokat – ankom også et brev fra Motorfabriken Bukh A/S. I brevet beklagede direktør Bukh, at han ikke havde svaret på M&J's brev: »....da vi sikkert var blevet enige om at klare det uden Retssag. Jeg vil gerne give Dem en Undskyldning for, hvad der er sket, og jeg meddelte straks, da jeg modtog Deres Brev, vor Salgsmand Olsen, at omskrevne Materiale ikke mere maatte benyttes, og jeg skal sørge for, at saadant ikke sker mere, og haaber, Sagen kan bilægges uden Retssag«.[23]

Brevet fra direktør Jens Bukh bekræftede M&J's mistanke om, at Bukh i sit salgsarbejde havde været illoyal over for M&J. Spørgsmålet var nu, om man skulle forfølge sagen ved domstolene eller ej. Ét var, at direktør Bukh vedgik fremgangsmåden og undskyldte, noget andet var at få Bukh dømt i retten. Og med brevet og undskyldningen fra direktør Bukh havde M&J vel i princippet nået det, de havde håbet at kunne få ud af deres henvendelse til Bukh i juli.

Vi kender ikke ledelsens eller bestyrelsens overvejelser.[24] Men man kan fremdrage flere forhold, der taler for at indlede en retssag. Bukhs

salgsmateriale viste sig at være særdeles misvisende – det skal vi komme tilbage til – og dette ansporede naturligvis til at føre en sag. Mere betydningsfuldt var det, at store dele af det misvisende materiale var opdateret helt frem til og med august 1938 – dvs. efter fremsendelsen af M&J's brev med anmodning om at stoppe med at anvende det misvisende materiale. Og altså også efter den dato, som direktør Bukh i sit brev angav som tidspunktet, hvor han sørgede for, at brugen af salgsmaterialet blev indstillet.

Dengang har det stået ledelsen i M&J klart, at direktør Bukh således ikke fortalte sandheden i sit brev. Og hvad skulle man så tro i Horsens? Ville direktør Bukh og repræsentant Olsen blot fortsætte i samme spor, eller havde de indstillet sig på et mere redeligt salgsarbejde?

Hos M&J besluttede man sig for at køre retssagen til ende. Man vidste, at der var en god mulighed for at vinde sagen. Også hensynet til kunderne har utvivlsomt spillet ind. En dom over Bukh ville i kundernes bevidsthed nok stille M&J i et mere gunstigt lys, hvilket på sigt måske kunne bane vej for en større afsætning.

Forfalskning af salgstal

De følgende måneder gennemgik ledelsen på M&J og højesteretssagfører Poul Jacobsen, nøje Bukhs salgsmateriale.[25] Kort sagt viste materialet Bukhs, M&J's samt de øvrige konkurrenters salg af dieselmotorer til landelektricitetsværker i Danmark for perioden 1930 til udgangen af marts 1938. Bukhs grafiske fremstilling af salget var blevet lavet i flere udgaver, men den første og måske mest misvisende var bortkommet og indgik derfor ikke i sagen. Vi skal her koncentrere os om nedenstående grafiske fremstilling.[26]

Figur 1 (s. 180) viser Bukhs angivelse af salget af dieselmotoranlæg leveret til landelektricitetsværker (jævnstrømsanlæg) i perioden fra 1930 til og med marts 1938. Bukhs egne salgstal var korrekt anført til 80 anlæg. Interessant for M&J var det, at M&J blev angivet at have leveret 17 anlæg. Men der var tale om et bevidst falskneri fra Olsens side. Internt i Motorfabrikken Bukh A/S angav man M&J's salgstal til 39 anlæg, hvilket fremgik af en anden grafisk fremstilling. Olsen havde dermed bevidst anført 17 anlæg, selv om han udmærket vidste, at M&J havde solgt mindst 39 anlæg. Tilsvarende var også de øvrige producenters produktionstal reduceret i Bukhs salgsmateriale.

M&J kunne via vidner dokumentere, at ovennævnte grafiske fremstilling – med konkurrenternes lave salgstal – var blevet fremvist til en række kunder. Bukh havde altså vildledt sine kunder med salgstal, som for konkurrenterne var langt under de aktuelle tal.

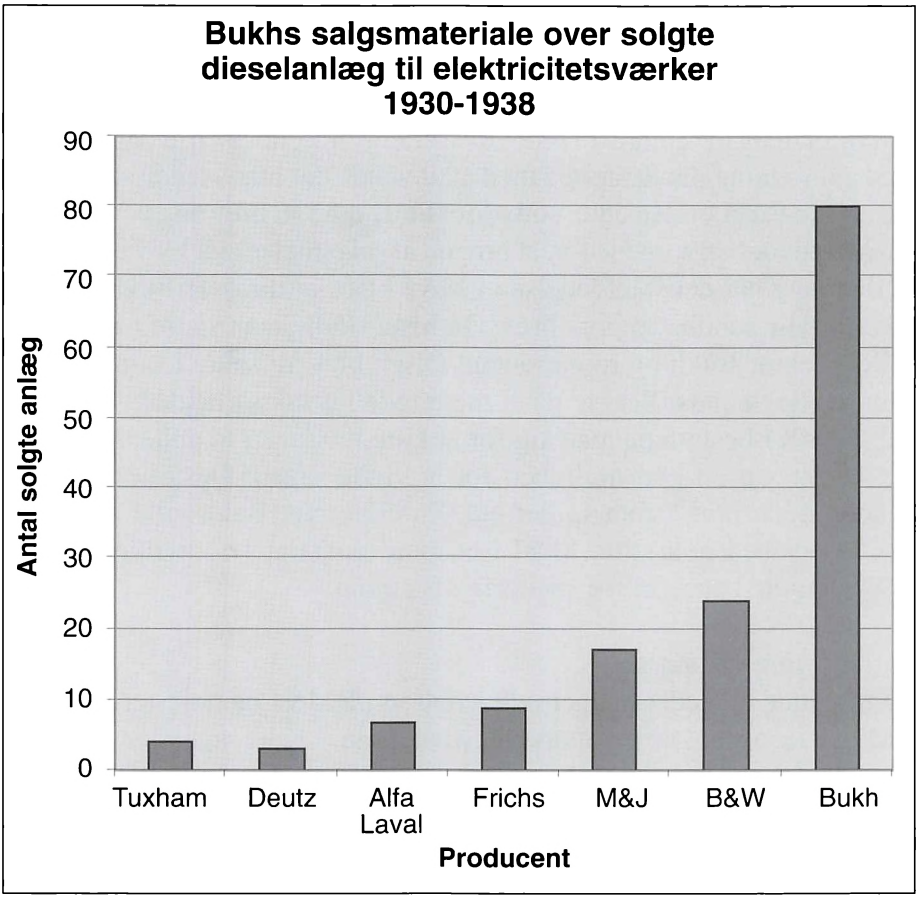

Figur 1.

Så langt så godt. Men hvad var så de aktuelle tal for M&J? Ja, ifølge M&J's egne tal havde man i perioden 1930 til marts 1938 solgt i alt 53 anlæg til elværkerne i Danmark.[27] Plotter vi dette tal ind i grafikken i figur 2, ændrer dette radikalt ved det fejlagtige billede af Bukh som næsten totalt dominerende på markedet.

På Horsensfabrikken kunne ledelsen efter kort tids undersøgelser konkludere, at Bukhs angivelser af M&J's salgstal på 17 anlæg var grebet ud af luften. Der var tale om en klar forfalskning af tallene. Repræsentant Olsen havde med fuldt overlæg reduceret M&J's salgstal til 17 anlæg, vel vidende at M&J havde leveret mindst 39 anlæg. Og Bukhs mål med forfalskningen var også klar – Bukh skulle i kundernes øjne fremstå som den suverænt største leverandør til elværkerne. Og dette skulle påvirke kunderne til at vælge Bukhs motorer.

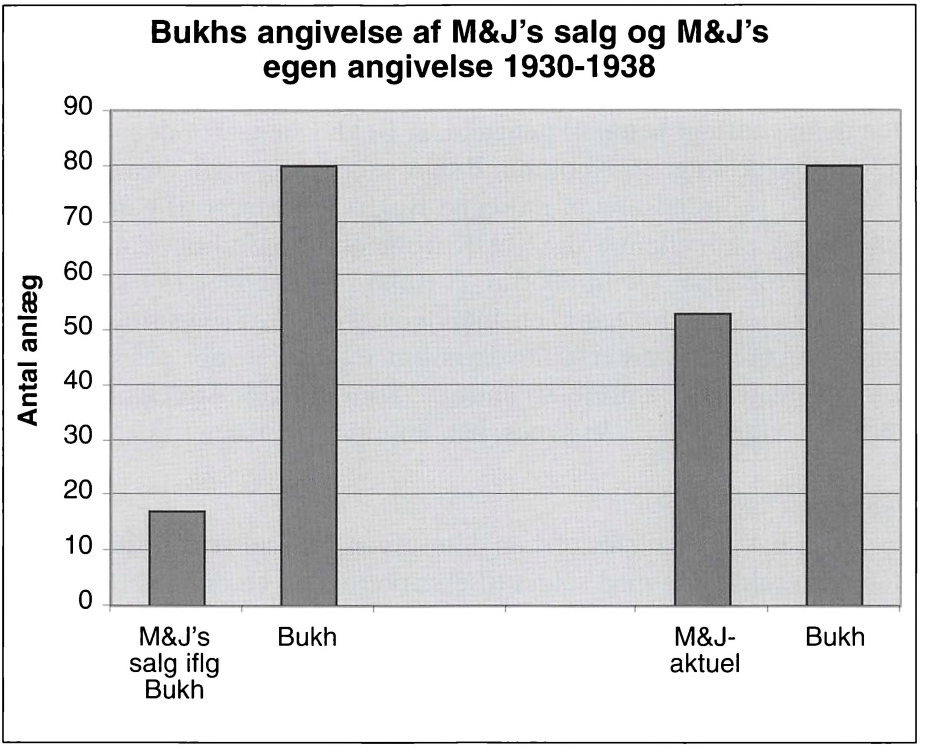

Figur 2.

Knas i forsvaret

Bukhs salgsmateriale med de forfalskede salgstal måtte naturligvis hæve blodtrykket hos ledelsen af M&J. Internt i virksomheden havde man utvivlsomt været harm over Bukhs fremgangsmåde. Men udadtil måtte man vente med at indvie andre i falskneriet, indtil domstolene havde talt. Og det stod endnu uklart, om man kunne få Bukh og Olsen dømt i Sø- og Handelsretten.

Hos modparten skete der ændringer i foråret 1939. Allerede i begyndelsen af januar trak advokat, ors. Stakemann, sig ud af sagen for Olsens vedkommende. Grunden hertil var, at Olsen bevidst havde tilbageholdt yderligere oplysninger og materiale. Til M&J gjorde advokaten underhånden opmærksom på, at Bukh og Olsen ikke regnede med at kunne undgå en dom for illoyal konkurrence. Forsvaret gik nu udelukkende på at få nedsat straffens størrelse.[28]

I de følgende måneder gik forsvarernes indsats på at kunne rejse tvivl om materialet: Hvorvidt tallene nu omfattede salg til egentlige elektricitetsværker, hvorvidt de private elværker var omfattet eller ej. Olsen

hævdede tilmed, at der på enhedsangivelserne på de grafiske fremstillinger i stedet for én gik to motorer pr. enhed. Hermed ville tallene for M&J blive hævet fra 17 til 34, og dermed ikke fremstå så misvisende. Men denne udflugt betød til gengæld, at Bukh i stedet for de anførte 80 motorer havde solgt 160 motorer. Bukhs salgstal forsøgte Olsen så at få til at passe ved pludselig at indregne Bukhs leverancer af ganske små motoranlæg på mellem 8 og 20 HK til landbrug og til det danske fyrvæsen.[29] Problemet var imidlertid, at Bukh i en annonce i »Elektriciteten – Medlemsblad for Sammenslutningen af danske Jævnstrømsværker (Land-Elektricitetsværker)« havde anført referencer, der passede med de i salgsmaterialet anførte 80 anlæg.[30] Som direktør Marcus fra M&J koldt bemærker det ... »Vi synes, han kommer fra asken i ilden«.[31]

Dommen

Hos M&J havde man håbet på en domsafgørelse i løbet af foråret 1939. Man var i fuld gang med salget til elværkerne, og en dom til Bukh ville efter virksomhedens forhåbninger kunne fremme salget. Men det lykkedes forsvaret for repræsentant Olsen at få sagen trukket i langdrag – bl.a. ved at kræve afhøringer flyttet fra København til Kjellerup, som på grund af Olsens bopæl nær Bjerringbro var Olsens hjemting. Først i juni 1939 kunne hrs. Jacobsen fremsende sin replik til Sø- og Handelsretten,[32] og først i september kom forsvarets duplik.

Hos M&J holdt man fast i anklagerne om, at repræsentant Olsen med direktør Bukhs vidende havde fremstillet og anvendt den meget misvisende grafiske fremstilling i sit salgsarbejde, selv om begge vidste, at tallene var urigtige. Fra forsvarets side forsøgte man at reducere værdien af salgsmaterialet, at gøre det til noget ganske uvæsentligt. Repræsentant Olsens nye advokat påpegede, at Olsen havde haft meget ringe interesse i disse skemaer. Forsvaret vedgik, at der nok var tale om unøjagtigheder i Olsens skemaer. Men disse unøjagtigheder var ikke tilsigtede; der var blot tale om, at Olsen, på grund af den ringe interesse for materialet, ikke havde fået alle M&J's maskiner indført i materialet.[33]

Efter anklagerens replik og forsvarerens duplik i sensommeren 1939 var det nu overladt Sø- og Handelsretten at træffe afgørelse om, hvorvidt repræsentant C.J. Olsen og direktør Jens Bukh havde overtrådt loven for illoyal konkurrence. Dommen faldt den 26. september 1939.[34] Begge blev fundet skyldige i at have udspredt urigtige og vildledende oplysninger angående salg af Bukh- og Møller & Jochumsen-motorer. Dette havde de gjort til landelektricitetsværker i Danmark på en sådan måde, der i høj grad var skadelig for Møller & Jochumsen. Direktør

Jens Bukh blev idømt en bøde på 500 kr. eller 8 dages hæfte og repræsentant C.J. Olsen blev idømt en bøde på 300 kr. eller 6 dages hæfte. Dertil kom, at de i fællesskab skulle udrede en erstatning på 1.000 kr. samt betale M&J 500 kr. til sagsomkostninger. Om erstatningsbeløbet på 1.000 kr. fremgår det, at det var det største beløb, man ifølge loven kunne få, når man ikke kan føre bevis for tabet.

Omstilling til nye vilkår

Med dommen i efteråret 1939 havde M&J vundet en klar sejr. Som sådan var ledelsen på M&J måske nok opløftet over sejren over konkurrenten. Bukhs repræsentant vildledte nu ikke længere kunderne. Og M&J måtte i kundernes øjne uvægerligt have vundet et moralsk fortrin frem for konkurrenten Bukh.

Men meget tyder på, at M&J ikke for enhver pris ønskede at udnytte den vundne retssag. Tilsyneladende undlod ledelsen at meddele udfaldet af retssagen til offentligheden, for de lokale aviser i Horsens var ganske tavse herom i dagene efter dommen.[35] Der var heller ikke megen feststemning over bestyrelsens reaktion. I protokol for bestyrelsen findes kun en lakonisk meddelelse om, at der er faldet dom i sagen, og at Bukh og Olsen har indbetalt 1.000 kr. i erstatning.[36]

Men hvorfor gik M&J så stille med dørene? Hertil kan være flere grunde. En offentlig udhængning af Motorfabriken Bukh A/S kunne måske ende med, at Bukh tog til genmæle. Og gensidige beskyldninger i aviserne ville være skadeligt for begge virksomheder.

Mere betydningsfuld er måske en anden mulig grund til M&J's tavshed. Motorfabriken Bukh A/S var ud over at være en konkurrent også en virksomhed i A.P. Møller-gruppen, som M&J gerne ville levere motorer til. Et brev fra M&J til advokat Poul Jacobsen, fra førend M&J udtog stævning mod Bukh i efteråret 1938, anfører M&J's skisma: »Imidlertid beder vi Dem vente nogle Dage med at udtage Stævning, idet vi i Mellemtiden har modtaget en Forespørgsel fra Odense Staalskibsværft paa nogle Dieselmotorer til A.P. Møllers Nybygninger, Maskiner som vi gerne vil levere...Saafremt der er Udsigt til en vedvarende Forretningsforbindelse med A.P. Møller, der jo er den reelle Indehaver af Motorfabriken Bukh, kan det maaske blive for kostbart for os at faa en dom over Bukh ...«.[37] M&J kunne derfor have en forretningsmæssig interesse i ikke at gøre for meget ud af at få dommen frem i aviserne.

Hos M&J havde man i efteråret 1938 håbet på, at dommen ville have en positiv indvirken på salget af dieselmotorer. Kunderne ville måske i høje-

re grad vælge motorer fra M&J, når man fra Bukhs side ikke længere bragte vildledende oplysninger om M&J's position på markedet. Men i efteråret 1939 forekom dommen at være uden særlig betydning. 2. Verdenskrig var netop brudt ud, og hos M&J havde man haft travlt med at få virksomhedens lagre af råjern og koks fyldt helt op inden krigsudbruddet for dermed at sikre en løbende produktion i en tid med svigtende råvareforsyninger. Og om afsætningen af motorer kunne direktør Marcus med tilfredshed meddele bestyrelsen, at usædvanligt mange elværker i løbet af 1939 havde bestilt nye motorer.[38] Ordrebogen bugnende, overskuddet i virksomheden voksede, og M&J betalte for første gang udbytte til aktionærerne siden krakket på Wall Street i efteråret 1929 – den økonomiske kollaps, der blev årsagen til verdenskrisen op gennem trediverne. Set i dette lys var en vunden retssag over Bukh af mindre betydning.

Efter krigsudbruddet i september 1939 fulgte den tyske besættelse af Danmark den 9. april 1940. Mangelen på bl.a. dieselolie ramte med det samme salget af nye dieselmotorer. For motorfabrikkerne var det tid igen at omstille produktionen til de nye vilkår. M&J begyndte – ligesom under 1. Verdenskrig – at ombygge eksisterende dieselmotorer til gasdrift og producere sugegasanlæg, som kunne udvinde gas af

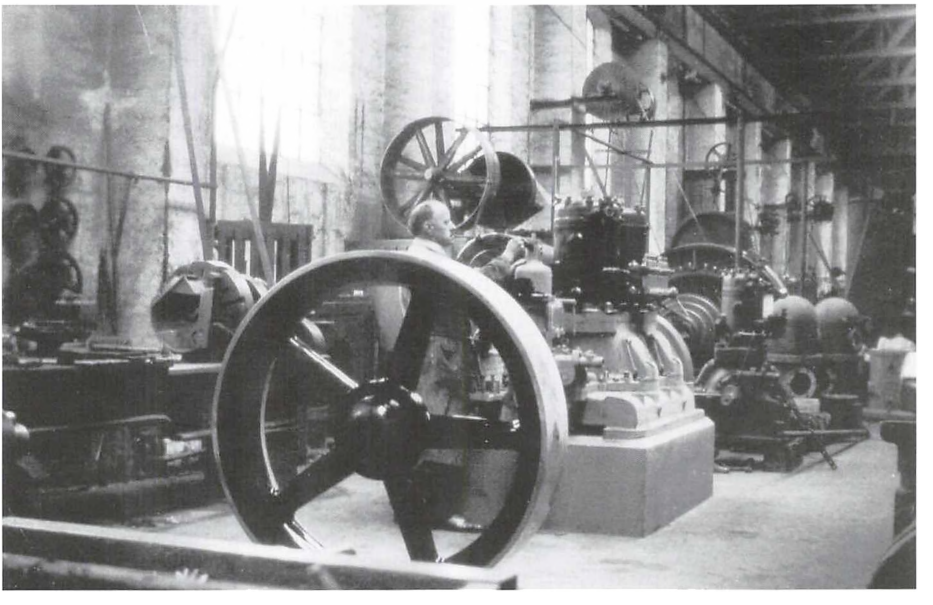

På fotoet ses malermester Herman S.C. Petersen i færd med at lakere M&J dieselmotorer på fabrikken i Allégade – fotoet er angiveligt taget i 1931. Foto i Horsens Byarkiv.

tørv, stenkul og brunkul.[39] Med disse skridt havde man på M&J gjort det, som store dele af erhvervslivet i foråret 1940 var i fuld gang med: Hurtigst muligt at omstille driften til vilkårene i et tysk-besat Danmark.

Utrykt kildemateriale

M&J Industries A/S, Horsens:
Arkivet efter Møller og Jochumsen A/S
- Protokol for bestyrelsen 1897-1942.
- Regnskaber med bilag 1938/39 og 1939/40.

Byarkivet, Horsens:
Arkiv Fa. Møller & Jochumsen A/S, Horsens
- Løbenummer 2, 1.: Processen mod Maskinfabrikken Bukh, 1938/39.

Litteratur

Ranløv, A.: *Møller & Iochumsen A.S. Maskinfabrik, Horsens 1857 - 16. juni - 1932*. 1932

Wistoft, Birgitte m.fl.: *Elektricitetens århundrede. Den danske elforsynings historie 1891-1991*, 2 bd. Danske Elværkers Forening, 1991-92.

Noter

1. Virksomheden eksisterer i dag under navnet M&J Industries A/S.
2. M&J's regnskab 1938/39: Maanedsrapporter for Regnskabsaaret 1938/1939.

   M&J's regnskaber findes i den del af M&J's arkiv, der endnu befinder sig på fabrikken M&J Industries A/S, Horsens, og som virksomheden venligst har stillet til dispostion.

   Langt hovedparten af arkivalierne befinder sig på Horsens Byarkiv. Når ingen anden kilde anføres refereres til Møller og Jochumsen A/S's arkiv på Horsens Byarkiv, - arkivnummer 1983-229. lb.nr. 2: Processen mod Maskinfabrik Bukh 1938-1939.
3. Ranløv, A., s. 5. Smedemester Niels Jochumsen anlagde et støberi i Smedegade kort efter 1830, hvortil han senere knyttede en yngre broder, mekaniker Søren J.C. Jochumsen. Støberi og maskinfabrik lukkede efter en årrække. I 1857 grundlagde Søren J.C. Jochumsen sammen med købmand Johan P. Møller firmaet Møller & Jochumsen A/S i nyopførte bygninger på Allégade 10 i Horsens.
4. Ranløv, A., s. 6f.
5. Forkortelsen betyder Møller & Jochumsen A/S.
6. M&J's arkiv, regnskab 1938/39. Motorarbejde udgør kr. 425.420,- af kr. 781.883,73 (salg ud af virksomheden i Horsens). Hertil kom salg i virksomheden i Vejle og salg til egne ordrer.
7. Redegørelse om hele sagen fra M&J sendt til højesteretssagfører Paul Jacobsen 30.7.1938.
8. Salgsværdien af motorer udgjorde i 1938/39 kr. 425.420.
9. Telegramteksten fremgår bl.a. i afskrift af overretssagfører Emil Stakemanns skrivelse af 23.6.1939 til A/S Framnæs Mek. Værksted.
10. Afskrift af skrivelse fra Elektrisk Kompagni, Oslo af 9.11.1938 til Motorfabriken Bukh A/S.
11. M&J forsøgte som et særligt punkt i retssagen mod Bukh at få erstatning for den tabte ordre til Norge. Men på baggrund af det norske rederis udsagn om, at ingen af de danske leverandører var inde i billedet som mulige leverandører, lykkedes det ikke M&J at få tilkendt erstatning.
12. Wistoft, bd. 1, s. 213.
13. Wistoft, bd. 1, s. 104.
14. Wistoft, bd. 1, s. 209.
15. M&J's arkiv, årsregnskab 1938/39.
16. Bl.a. forklaredes det, at Bukhs leverancer var indtegnet på et Danmarkskort med store røde cirkler, mens de øvrige producenters var indtegnet med mindre sorte symboler. Hovedindtrykket af kortet var ligesom af den grafiske

fremstilling, at Bukh besad en endog meget dominerende rolle på markedet.

17. Brev af 6.7.1938 fra dir. Marcus, M&J til højesteretssagfører Paul Jacobsen.
18. Brev af 8.7.1938 fra Jacobsen til Marcus.
19. Brev 12.7.1938 fra Marcus til Jens Bukh.
20. Brev af 20.9.1938 fra M&J til Jacobsen.
21. Stævning af 20.10.1938 mod Jens Bukh og C.J. Olsen.
22. Afskrift af advokat Emil Stakemanns svarskrift til Sø- og Handelsretten af 30.11.1938. De grafiske fremstillinger og kort er formentlig først kommet M&J i hænde på dette tidspunkt som bilag til svarskriftet.
23. Brev af 2.12.1938 fra Motorfabriken Bukh A/S.
24. M&J's arkiv: Retssagen mod Bukh omtales ikke i Forhandlingsprotokol for Bestyrelsen før en sagen af afgjort. Men direktør Marcus har utvivlsomt orienteret bestyrelsesmedlemmerne mundtligt.
25. Jvnfr. den omfattende korrespondance efter modtagelse af brev fra Bukhs og Olsens advokat Emil Stakemanns af 30.11.1938.
26. Bilag til svar på stævning fra Bukhs og Olsens advokat, overretssagfører Emil Stakemann 30. 11.1938.
27. Replik i Handelssag nr. 139/1938 af 19.6.1939. Salgstallene dækkede over 42 motorer til elektricitetsværker (jævnstrøm), der sælger strøm, og 11 motorer til private, der udelukkende producerer strøm til eget forbrug. Salgsperioden går fra 1930 til udgangen af marts 1938.
28. Brev af 9.1.1939 fra Jacobsen til M&J.
29. Brev af 27.3.1939 fra M&J til hrs. Jacobsen.
30. Se »Elektriciteten« nr. 11, 20.12.1938, s. 9: Her anføres salget fra 1934 til 1938. Men i bladet »Foreningen af Bestyrere paa Landelektricitetsværker i Danmark« nr. 4, 1939 anfører Bukh 82 solgte anlæg til landelektricitetsværker, hvorved tallet på de 80 anlæg fra 1938 passer særdeles godt.
31. Brev af 2.3.1939 fra M&J til hrs. Jacobsen.
32. Replik i Handelssag nr. 139/1938 af 19.6. 1939. Anklageren kræver erstatningssummen hævet fra de krævede kr. 5.000 til nu kr. 25.000. Årsagen hertil at et anslået tab på kr. 19.000 på den tabte ordre til Framnæs Mekaniske Værksted A/S. I sine kommentarer hertil anfører M&J, at dette ikke er afgørende, da man ikke gør sig forhåbninger om et stort erstatningsbeløb.
33. Afskrift af duplik til Sø- og Handelsretten i København, dateret 4.8.1939, skrevet af landsretssagfører Svend A. Andersen.
34. Referat af domsudskrift, fejldateret 7.9.1939, skulle være 27.9.1939.
35. Hverken Horsens Folkeblad, Horsens Avis eller Horsens Social-Demokrat omtalte dommen.
36. M&J's arkiv, Protokol for bestyrelsen
37. Brev fra M&J til advokat Poul Jacobsen, 1.10. 1938.
38. M&J's arkiv: Regnskab 1939/40: Brev af 27.4. 1940 fra M&J til bestyrelsesmedlem ingeniør Erik Sommerfeldt, Dansk Aluminium Industri, København. Ifølge M&J's opfattelse havde de små elværker travlt med at købe dielselmotorer inden en revision af eletricitetsloven skulle finde sted i 1940.
39. M&J's arkiv, Regnskab 1939/40: Redegørelse af 27.4.1940 for konsekvenserne af 9. april 1940. Netop ved at udnytte de indenlandske brændsler som brunkul og tørv blev det under besættelsen muligt at holde mindre landelektricitetsværker kørende.

»Den flyvende bimorder« og hans efterfølgere

– billeder af skadedyrs- og ukrudtsbekæmpelsens historie

AF KENN TARBENSEN

Pioneren inden for spredning af skadedyrs- og ukrudtsbekæmpelsesmidler fra fly i Danmark, Erik Malmmose fra Fyn, blev af biavlere i starten af 1950'erne kaldt »den flyvende bimorder«. Årsagen var spredningen af *Bladan*, der ud over skadedyr også dræbte bierne. En halv snes år senere, da der var kommet mere kontrol over flyspredning af kemikalier, og Malmmoses virksomhed var blevet overtaget af et datterselskab i Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik, anså efterfølgerne sig som piloter i »luftens traktor«, en mere neutral – og rimelig – betegnelse for de små fly, der sikrede landbrugets afgrøder mod misvækst.

Ved ordningen af Superfos' arkiv, der blev afleveret til Erhvervsarkivet i 2001, blev det klart, at arkivet rummede en endog meget stor samling af fotos. I forvejen har Erhvervsarkivet i sine samlinger tusindevis af fotografier, der desværre bliver anvendt alt for lidt. Denne artikels forfatter dykkede derfor ned i billedsamlingen i Superfos' arkiv for at lede efter »en god historie«. Efter blot få minutters søgning fangede en serie fotos opmærksomheden. Nogle af disse viderebringes her.

Billederne kunne ikke bringes uden en ledsagende tekst. Kombineret med oplysninger fra bl.a. bladet *Superfossen*, forhandlingsprotokoller, regnskabsmateriale og scrapbøger samt en samtale med den nu 84-årige Erik Malmmose fortæller de en lille historie om et stort emne, nemlig om brugen af skadedyrs- og ukrudtsmidler i 1950'erne og 1960'erne. Artiklen er altså blot et lille brudstykke af en historie, der endnu mangler at blive fortalt.

Luftkampen begynder

»Danmark klar til Luft-Kampen mod Skadedyrene«. Overskriften i dagbladet *København* 27. april 1949 var ikke til at tage fejl af. Danmarks første anlæg til sprøjtning og pudring af marker var blevet på-

monteret en flyvemaskine. Kampen mod jordlopper, ådselbiller, glimmerbøsser, bladlus, skimmel og skuplesvampe og andre trusler mod landets afgrøder skulle nu foregå fra luften. Erik Malmmose havde året forinden været pilot på nogle forsøg hos godsejer Preben Darél på Ørritslevgaard på Fyn, og Malmmose var nu startet for sig selv. Han havde indkøbt sprøjteanlægget i USA og monteret det på en lille flyvemaskine af mærket KZ III. Ilddåben rettede sig dog ikke mod afgrøderne, men mod plagsomme myg. I artiklen oplyses det, at Malmmose allerede med held havde udført et job for Nyborg Kommune, idet nogle arealer ved Nyborg Strand var blevet sprøjtet med DDT mod myggelarver. Derfor var der var håb om, at det i sommeren blev en større fornøjelse at opholde sig på stranden hen under aftenen. Perspektiverne ved flysprøjtning var dog først og fremmest økonomiske, og artiklen sluttede med at oplyse, at landbrugskredse naturligvis udviste en betydelig interesse for denne sidste udvikling i skadedyrsbekæmpelsen.[1]

Som så meget andet før og siden stammede idéen fra USA. Brugsforeningernes også den gang alsidige blad, *Samvirke*, offentliggjorde i februar 1947 en stor artikel om flyvemaskinernes indtog i amerikansk landbrug. Gødskning, vanding, såning, skadedyrs- og ukrudtsbekæmpelse, inspektion af gærder, afgrøder, afvandingsgrøfter m.v., eftersøgning af bortkommet kvæg samt fragt af produkter som friske æg, grøntsager og letfordærvelige frugter var nogle af de områder, hvor de amerikanske landmænd havde taget de små flyvemaskiner til hjælp i deres daglige arbejde. Flyvesagkyndige vurderede, at der i løbet af de næste fem år ville blive solgt en halv million flyvemaskiner til brug i de amerikanske landdistrikter. Om brugen af fly til skadedyrsbekæmpelse blev det oplyst, at netop spredning af giftpulver fra luften var særdeles effektiv: »Propellen sætter Pulveret i en hvirvlende Bevægelse, saaledes at dette naar ned til Undersiden af Bladene, hvor de fleste Insekter snylter«.[2]

Kort forinden Malmmose gik i luften, havde en planteavlskonsulent dog været i USA, hvor han havde overværet pudring fra en flyvemaskine. Han oplyste, at metoden var i tilbagegang i USA, idet de omliggende områder kunne skades deraf.[3] At det ikke var muligt at begrænse spredningen til netop de ønskede arealer, da vinden let bragte kemikalierne videre til andre områder, var netop et forhold, der i de følgende års debat i Danmark blev rejst af de kritikere af den luftbårne kemikaliespredning, der naturligvis dukkede op. Især blandt biavlere.

Godsejer Preben Darél blev inspireret af en broder i USA til at foretage forsøgsflyvninger på Ørritslevgaard. Godsejeren oprettede en lille flyvevirksomhed – Nordfyns Luftfart – med taxaflyvning, luftfotogra-

Hangaren i Beldringe fotograferet i juni 1957. I forgrunden en KZ III med reklame for Dicotox – et hormonpræparat mod ukrudt. Den lave bygning t.h. tilhørte den kendte luftfotograf Sylvest Jensen. Foto: Erik Malmmose. Erik Malmmoses arkiv.

fering og fragtflyvning.[4] Erik Malmmose blev i 1948 antaget som pilot på disse forsøgsflyvninger. Malmmose stammede fra Fyn, havde en ufuldendt officersuddannelse bag sig, og ved siden af arbejde som landmåler ved Geodætisk Institut var han under besættelsen modstandsmand. Endnu efter krigen var det kun uddannede militærflyvere, der kunne opnå erhvervsflyvercertifikat, men Erik Malmmose pressede hårdt, gennemgik et uddannelsesforløb og blev den første i Danmark med et civilt erhvervsflyvercertikat. Et lån på 20.000 kr. fra Frihedsfonden, der ydede støtte til tidligere modstandsfolk, satte i 1949 Malmmose i stand til at etablere sit eget flyselskab. Da det var lettere at sige Malmmos end Malmmose, blev navnet Malmmos-Fly.[5]

Med base på Beldringe Flyveplads ved Odense gik Malmmos-Fly i gang med arbejdet, og i de følgende år udførte selskabet mange opgaver overalt i Danmark. Rapsmarker blev pudret mod glimmerbøsser og snu-

debiller, roemarker mod bladlus, skove og plantager for viklerlarver, og kartoffelmarker blev sprøjtet mod kartoffelskimmel. Dertil blev der sprøjtet med hormonmidler mod almindeligt ukrudt på markerne. Malmmos Fly blev storaftager af produkter fra A/S Agro-Kemi, der i december 1952 var oprettet som et datterselskab under Det danske Gødnings-Kompagni, der indgik i Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik. Agro-Kemi forblev dog ikke et rent dansk foretagende, for allerede fra 1. april 1954 fik selskabet den tyske Bayer-fabrik som medejer.[6] Agro-Kemi var overvejende et salgsselskab, der forhandlede ukrudts- og insektmidler samt en række specialpræparater, der bl.a. blev fremstillet hos A/S Kemisk Industri (der også hørte under Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik) og hos Bayer. Samarbejdet mellem Malmmos Fly og Agro-Kemi blev så tæt, at flyselskabet i 1956 blev overtaget af Agro-Kemi. På det tidspunkt var »luftflåden« vokset til tre KZ III-maskiner, hvoraf én var indrettet til sprøjtning og to til pudring. Flyene reklamerede med store bogstaver på siderne for de moderne giftstoffer Systox, Ob 21 og Bladan.

Voldsom vækst i bekæmpelsesmidlerne

Fra slutningen af 1800-tallet begyndte landbruget mere systematisk at bekæmpe plantesygdomme f.eks. ved at behandle sædekorn med varmt vand, saltvand eller kalkvand. Fra omkring 1.Verdenskrig blev en række kemiske midler som kviksølv, blåstensopløsning, formalin, svovlkalk, kalkmælk, kobbersulfat og blåsyre taget i brug mod plantesygdomme. Skadedyrsangreb blev bekæmpet med nikotin, formalin, karbolsyre og karbolineum.[7]

Rækken af kemiske bekæmpelsesmidler voksede konstant, men da mange af midlerne var mere eller mindre virkningsløse og blev lanceret under fantasifulde navne, blev det nødvendigt at stramme lovgivningen op. Da det skete i 1932, var det med det udtrykkelige formål at sikre aftagere imod at blive snydt.[8]

Efter 2.Verdenskrig skete der en massiv vækst i anvendelsen af hormonmidler til bekæmpelse af ukrudt. Før krigen var nogle få gange titusinde hektar agerjord blevet sprøjtet med ældre ukrudtsmidler som jernvitriol og blåsten. I begyndelsen af 1950'erne nåede man op på at sprøjte ca. 500.000 hektar med anvendelse af 15-1800 tons hormonmidler. Professor Jens Engberg har sammenfattet begejstringen:

> Virkningen var formidabel, ukrudtet forsvandt som dug for solen. Så tog man gerne med, at byggen undertiden misdannedes i kærnesætningen, at det også gik lidt ud over frugttræer og bærbuske, at bierne tilsyneladende

led skade, og at der undertiden kunne spores en smule afsmag i grøntsager, mælk og kød. Det kunne dog altsammen let undgås, sagde sagkundskaben, hvis bare man sprøjtede med omtanke, eller hvis husmødrene bare ville gøre sig den ulejlighed at skylle levnedsmidlerne forsvarligt.[9]

I de første efterkrigsår begyndtes også en massiv brug af *insekticider* – bekæmpelsesmidler mod skadedyr. Parathionmidler som Bladan samt DDT var blandt disse. DDT blev i første omgang anvendt til at pudre flygtninge med. Derved var man i det mindste sikker på, at flygtningene ikke medbragte lus, så plettyfus kunne undgås.[10] Men i den offentlige debat var det fluerne, der optog sindene. I Rigsdagen blev i maj 1946 vedtaget en *Lov om Fluebekæmpelsesmidler*, og igen var det hensynet til aftagerne af de mange nye midler, der kom frem, som stod i centrum. Hygiejnen ville stige voldsomt, når alle de nye midler blot uforfalskede og ufortyndede blev taget i brug. Fluerne med deres kærlighed til alle slags uhumskheder som afføring, gødning, spyt, udflod fra sår, rådnende substanser osv. ville være dødsens og ville dratte ned fra lofter og vægge som lig, hvis de så meget som blot strejfede en DDT-besprøjtet overflade. Eller kom i berøring med de Bladan-fluestrimler, der blev solgt i millionvis og ophængt i kostalde og andre steder, hvor fluer flokkes.

Euforien var forståelig, for fluer var og er en plage. Men knap var fluebekæmpelsesloven vedtaget, så begyndte en række producenter at fremstille og sælge en række mindre virksomme midler under påberåbelse af, at det drejede sig om myre-, mygge- eller mølbekæmpelsesmidler. Derfor blev det nødvendigt med en ny lov, der samlet set rettede sig mod navnlig hormonmidlerne mod ukrudt, DDT og det allernyeste og skrappeste: Bladan.[11] I rigsdagsdebatten om lovens vedtagelse kom dog endnu et moment frem. De nye skadedyrs- og ukrudtsbekæmpelsesmidler ramte ikke alene deres mål, men også bierne.

Store forhåbninger til Bladan – men også advarsler

I 1949, da Malmmose grundlagde sin virksomhed, havde magister Olaf Nielsen, der var ekspert i plantebeskyttelsesmidler og ansat i A/S Kemisk Industri, i bladet *Superfossen* udråbt Bladan til årets sensation inden for skadedyrsbekæmpelsen. Midlet var opfundet af I.G. Farben (Bayer) i Leverkusen i 1944 og havde været afprøvet mod mere end hundrede forskellige arter af insekter, og ingen havde overlevet behandlingen. Bladan kunne anvendes til enten sprøjtning eller pudring af frugttræer og »andre kulturer«. Det sensationelle var dybdevirkningen. Midlet dræbte alle skadedyrene både på over- og undersiden og inde i

Erik Malmmose fylder op – og så af sted igen. Den store gård er uidentificeret. Blandt Malmmos Flys trofaste kunder var en stribe større godser og proprietærgårde over hele landet. Foto i Superfos' arkiv, Erhvervsarkivet.

selve bladkødet. Artiklen blev ledsaget af et nærbillede af en nervelammet myre – den var usikker på benene, med nedsunket hoved og bag- og forkrop nærmest adskilt – samt to mikroskopfotos af en bladlus, der er blevet pudret med Bladan. På det første billede synker lusen ned i knæ, når giften begynder at virke, på det sidste vælter den død om på ryggen. Det glade budskab var, at forgiftningsfaren for mennesker var minimal. Der skulle spises ikke mindre end 800 kg. Bladan-behandlet frugt, før der er fare på færde, og desuden nedbrydes giftstoffet fuldstændigt i løbet af 24 timer, oplyste Olaf Nielsen.[12]

Det var ikke kun branchens folk, der var begejstrede for Bladan og andre nye kemikalier. *Samvirke* bragte f.eks. i juli 1947 under overskriften »Vandkande og Kemikalier skal nu afløse Skuffejernet« en artikel, der bl.a. lovpriste DDT og hormonmidlerne. Marker, græsplæner og haver skulle bare sprøjtes med en kemikalieopløsning, så forsvandt ukrudtet. Desuden kunne brugen af hormonmidler bl.a. forhindre nedfaldsæbler, gamle spisekartofler i at spire, sikre fuldmodne tomater i drivhusene, ligesom det i fremtiden blev muligt at avle kerneløse toma-

ter, hvilket bl.a. ville have betydning for fremstillingen af tomatpuré, hvor man så ikke behøvede at si kernene fra.[13]

Forjættende fremtidsvisioner og advarende røster følges som regel ad. Især advarslerne mod Bladan tog til. En svenske læge advarede f.eks. kraftigt mod midlet, der var fem gange giftigere end nikotin. En dråbe i øjet kunne have døden til følge, og en daglig tilførsel af blot en ubetydelig dosis, f.eks. på huden, kunne medføre dødelig sygdom. Advarslen, der blev bragt i dansk presse i august 1950, blev ledsaget af en nyhed fra Californien, hvor 45 personer var blevet syge efter at have plukket pærer fra træer, der var blevet behandlet med parathion 10 dage tidligere.[14]

I Danmark viste en undersøgelse i 1957, at der i årene 1949 til 1955 årligt blev behandlet ca. 400 forgiftningsulykker på de danske sygehuse, hvoraf nikotin og Bladan var skyld i ca. 50 årlige tilfælde.[15] Og dertil kom, at Bladan i 1950'erne ulykkeligvis blev anvendt som gift i flere opsigtsvækkende mordsager, hvilket utvivlsomt var medvirkende til at skærpe opmærksomheden på stoffets farlighed. I en avisartikel hed det f.eks., at både tyskerne og englænderne under krigen havde fundet frem til Bladan, men at det stred mod selv Hitlers samvittighed at bruge det i krigsførelsen. Nu kunne enhver så købe en flaske for 2 kr., blev det kritiseret.[16]

Vigtigst var naturligvis implikationerne for naturen i øvrigt. Allerede i 1949 havde Statens Ukrudtsforsøg måtte oplyse om, at en række deformiteter på planterne, fremkaldt af hormonpræparater, let kunne forveksles med angreb af skadedyr eller plantesygdomme.[17]

»Kender De Bladan-flyveren?« Et interview med Erik Malmmose

Dansk landbrug gennemgik i 1950'erne en betydelig mekanisering, bl.a. kendetegnet af import af nye typer amerikansk-producerede traktorer. Og de danske landmænd mødte ikke udviklingen med konservatisme og mistro, men lyttede til foredrag i den lokale landboforening, læste fagblade og besøgte landbrugsudstillinger og dyrskuer for at lære nyt om de nyeste udviklinger inden for det moderne, mekaniserede landbrug.

Erik Malmmose forstod nytten af god omtale. Han holdt foredrag i landboforeninger, lavede flyveopvisninger ved dyrskuer m.v., stillede op til utallige interviews samt fik i 1954 lavet en lille 22 minutters reklamefilm, der viste landbrugsflyvningens effektivitet.[18] Filmen giver i dag et interessant indblik i landbrugsflyvningens barndom, og særligt tankevækkende er det at se Erik Malmmose hælde Bladan-pudder i fly-

Giv os i dag vort daglige brød ... I Ørsted kirke på Vestfyn er Fadervor blevet gentaget igen og igen. I midten af 1950'erne blev kirkebønnen suppleret med kemisk pudring for at sikre afgrøderne. Foto fra følgefly: Odense Luftfoto. Superfos' arkiv, Erhvervsarkivet.

vemaskinens beholder med en pulversky i ansigtet til følge. Under en samtale i 2003 betonede Malmmose, at han og hans kolleger anvendte nøjagtigt de samme kemikalier som 50.000 traktorer. »Men flyspredningen af kemikalier var et taknemmeligt stof i pressen, og kritikerne overdrev meget«, siger Malmmose nu.[19] Under overskriften »Kender De Bladan-flyveren?« bragte *Superfossen* i sommeren 1954 et interview med Malmmose på flyvepladsen i Beldringe. I interviewet fremsatte Malmmose håbet om flere ugiftige midler. Først lidt om arbejdet med at sprøjte fra luften:

> Efterhånden får mange øjnene op for nyttigheden af en effektiv bekæmpelse af skadedyr og ukrudt, og flere og flere indser, at en flyvemaskine er ideel til dette formål. Hvis man f.eks. bruger jeeps eller andre køretøjer, undgår man jo ikke kørespor i markerne, og en anden ting er, at pudring fra luften foregår adskilligt hurtigere end de metoder, man ellers anvender. (...) Jeg pudrer en mark på f.eks. 50 tønder land på mindre end en time, og der skal nu nogle jeeps til for at klare det lige så hurtigt (...).

Men der var mange forhold at tage hensyn til, således »hvilket hjørne vinden kommer fra, og hvor stærk den er, og der skal passes på luftledninger, træer og høje bebyggelser og lignende, for selvfølgelig er jeg ikke ret højt oppe, når jeg pudrer«. Den normale flyvehøjde var 1/2 meter. Om arbejdsdagen hed det, »at jeg starter, så snart det lysner, og slutter ikke, før det begynder at skumre; der må ikke spildes mange timer«. Selve flyvemaskinen, der var indrettet til pudring,

> er forsynet med en puddersprede, og vi medfører gerne 100 kg. pudder af gangen, hvilket er tilstrækkeligt til ca. 10 tønder land, og så gælder det jo om at have et depot på en hæderlig landingsplads i nærheden af de arealer, der behandles, for der må helst ikke gå for megen tid til spilde med flyvning frem og tilbage efter forsyninger.

Om det hidtidige arbejde nævnte Malmmose sprøjtningen mod myggelarver, pudring med svovlmidler af frugtplantager, pudring af store nåletræsplantager i Jylland og ligeledes sprøjtning mod kartoffelskimmel, hvor han også i Jylland havde behandlet store arealer med industrikartofler. Om forventningerne til fremtiden: »... jeg ser mig naturligvis om efter de muligheder, der er for at forlænge den relativt korte arbejdssæson, jeg nu har«. Om farligheden af midlerne udtalte Malmmose:

> Nu i år forsøger vi jo med de nye pyrethrummidler, der i modsætning til Bladan-midlerne ikke skulle være farlige for bierne, og her får nok også Agro-Kemis »Pytoxan« sin chance. Når vi nu kommer i gang med disse nye midler, kan jeg måske slippe for det kedelige tilnavn, biavlerne har givet mig – de kalder mig »den flyvende bimorder«. Jeg ser naturligvis hellere de ugiftige midler taget i brug, så jeg glæder mig til at tage fat med pyrethrumpudder.[20]

Pytoxan-pudderet var en blanding af ekstrakter fra planten *pyrethrum* (der bl.a. voksede i Kenya) og et syntetisk middel, et pulverprodukt, der havde succes i Sverige. Forsøg i samarbejde med Statens Biavlsforsøg havde vist, at Pytoxan var uskadelig for bierne, men dræbte glimmerbøsser og andre skadedyr i rapsmarkerne. Kemisk Industri startede derfor en produktion af pudderet, der blev lanceret af Agro-Kemi i 1954 som et alternativ til Bladan.[21] Der var altså nu håb om, at Malmmose kunne slippe af med sit øgenavn. Men Pytoxan blev ikke nogen stor succes. Af Agro-Kemis regnskaber fremgår det, at Bladan fortsat hørte

til de kemikalier, som Malmmos-Fly aftog mest af.[22] Allerede i sommeren 1955 måtte Agro-Kemi da også erkende, at Pytoxan »ikke har svaret til de forventninger, man stillede til det på grundlag af de gode svenske erfaringer gennem en årrække, og omsætningsmulighederne fremefter vil derfor kun være små«.[23] Et år senere oplystes det, at Pytoxan »er helt gledet ud på grund af svigtende virkning«.[24]

Biavlens problemer

Plantesygdomme og skadedyrsangreb blev i midten af 1950'erne anslået til årligt at koste samfundet omkring 300 mill. kr.[25] Biernes samfundsmæssige betydning er vanskeligere at sætte beløb på, men alle, der i skolen har lært om »bier og blomster«, véd naturligvis, at det handlede om meget mere end honningproduktion. Sagkyndige beregnede på samme tid, at biernes medvirken ved bestøvningen af forskellige land- og havebrugsplanter indbragte mellem 100 og 150 mill. kr. årligt, hvortil kom værdien af den producerede honning.[26] Men naturligvis kunne man ikke opstille sådanne tal over for hinanden – som i en moderne cost-benefit-analyse – og det gjorde man da heller ikke. Alle, fra Landbrugsministeriet, landbrugsorganisationer, kemikalievirksomheder, biavlerforeninger til andre, der var berørte, tog problemet ganske alvorligt. Og de enkelte landmænd, der lod hånt om spørgsmålet og sprøjtede i åben blomst, blev slæbt i retten og idømt bøder og erstatning.[27]

Det store problem var netop sprøjtning i åben blomst. Det var derfor, at Erik Malmmose talte om en relativ kort sæson. Når først f.eks. rapsmarkerne blomstrede i deres lystigt gule farve, ja, der blot var en blomst pr. 50 m^2, blev der kraftigt advaret mod at sprøjte. Allerede i 1946 havde Danmarks Biavlerforening henvendt sig til Landbrugsministeriet og udbedt sig en lov, der forbød anvendelse af giftige plantebeskyttelsesmidler over »blomstrende kulturer og blomstrende ukrudt«, idet biavlerne i de senere år havde lidt betydelige tab som følge af sådanne giftes anvendelse.[28] I 1949 anmodede også Danmarks Naturfredningsforening om en lov på området og fremhævede bl.a., at spredning fra motorsprøjte eller fra flyvemaskine skulle begrænses eller i særlige tilfælde helt forbydes.[29] I 1947 var der blevet nedsat et udvalg angående bekæmpelse af smitsomme sygdomme hos bier, og i 1949 blev udvalgets kommissorium udvidet til også at omfatte et forslag til beskyttelse af bierne mod de moderne bekæmpelsesmidler.[30] Udvalgets betænkning var færdig i 1953 og førte året efter til vedtagelse af en lov på området.[31]

I betænkningen blev det sagt meget klart, at det ikke var holdbart at på-

I Malmmoses tid i Agro-Kemi blev Bladan-pudderet leveret i 20 kg. poser, men senere transporteret ud til spredningsområdet i store tønder. Som det ses, kunne ingen være i tvivl om, at Bladan var giftigt. Foto i Superfos' arkiv, Erhvervsarkivet.

stå, at Bladan og andre parathionmidler var forholdsvis ufarlige for bier. Forsøg viste, at ved »indfodring« af Bladan i styrken 1:1.000 dræbtes alle bier på mindre end 40 minutter, og i 1:10.000 dræbtes 60 procent af bierne på mindre end en time og lammede resten, der i øvrigt døde inden 16 timer.[32] Nyere systemiske fosforholdige insektgifte som Systox – der også var et Agro-Kemi-produkt (mod sugende skadedyr) – blev vurderet til samme farlighed. Også hormonmidler, der ellers hidtil var blevet anset for ufarlige for bier, havde på baggrund af undersøgelser ved Statens Biavlsforsøg vist sig giftige for bierne. »Hormonforgiftning forløber nemlig ikke som ved flere insektgifte ved voldsomme og let synlige reaktioner som ophidselse, krampebevægelser o.lign. før dødens indtræden, men ved at bierne hurtigt mister flyveevnen. De kan da ikke nå hjem til staderne, medmindre bigården ligger i umiddelbar nærhed af den sprøjtede mark, men falder ned undervejs, og i deres flyvelamme tilstand kan de kun klare sig i få timer, før de dør af sult eller kulde«.[33]

Allerede i 1946 havde Danmarks Biavlerforening rettet henvendelse til Landbrugsministeriet om udfærdigelse af en lov, der forbød anvendelse af giftige plantebeskyttelsesmidler over blomstrende kulturer og blomstrende ukrudt.

Loven i 1954 gjorde det nemmere at idømme landmænd bøder og erstatninger, såfremt de sprøjtede og pudrede i åben blomst. Biavlerforeningens *Tidsskrift for Biavl* rummede i 1950'erne og 1960'erne jævnligt artikler om problemet. I det årlige index fandtes fast »Giftsprøjtninger« som kategori. På trods af lovgivning og domssager vedblev problemerne dog. I september 1965 bragte *Tidsskrift for Biavl* billeder af giftramte bistader på Sorø-egnen – »...enhver vil kunne forstå den sorg og bitterhed, en biavler føler ved at finde sine bier ødelagt ved andre menneskers ansvarsløshed«, sluttede artiklen.[34]

A/S Agro-Kemis overtagelse af Malmmos-Fly i 1956

I 1956 blev Malmmos-Fly købt af A/S Agro-Kemi. De første år havde ikke været lette for Agro-Kemi, f.eks. var man i 1953 kommet til at ligge inde med for mange råvarer, bl.a. til fremstilling af Bladan-pudder. Årsagen var, at landbrugerne »i usædvanlig grad« havde været forskånet for skadedyrsangreb dette år. Bestyrelsen erkendte blankt, at Agro-Kemi ikke foreløbig blev nogen lukrativ forretning »bortset fra år med store skadedyrsangreb«.[35] Samlet set tegnede sig ellers et billede af en salgsvirksomhed med et bogstaveligt talt stærkt sortiment. Salget af A/S Kemisk Industris »gamle« varer inden for beskyttelsesmidler – frugttrækarbolineum, svovlkalk og flydende Sulfaki (mod skurv, meldug m.v.) – var ganske vist i tilbagegang, men det skyldtes bl.a. »fremkomsten af de nye bekæmpelsesmidler, der i høj grad har vundet publikums bevågenhed«. Andre produkter fra A/S Kemisk Industri var Cyan-AKI (blåsyre til rygning mod skadedyr i væksthuse), AKI kvassiaekstrakt (til sprøjtning mod blommehvepsens larve), AKI sneglegift, nikotin og blyarsenat, men disse varer havde kun små omsætningstal. I februar 1954 påbegyndtes produktion af Bladan fluestrimler, og omsætningen af disse havde nået »en absolut tilfredsstillende højde«. Det skyldtes især, at FDB aftog mere end halvdelen af produktionen. Af Bayer-produkter solgte Agro-Kemi i 1953 foruden Bladan og Systox bl.a. også Tillantin (både som tør- og vådbejdsemiddel til afsvampning af rug, hvede og byg), Ob 21 (et koncentreret kobberpræparat til forebyggelse af kartoffelskimmel og andre svampesygdomme på grøntsager), Aretan (kviksølvmiddel mod æbleskurv) og Gastrix-korn (musegift). Desuden førtes

Så gælder det ...! Direktør Johs. Nyholm, Andelskartoffelmelsfabrikken »Djursland«, har travlt med at komme væk under sprøjtning af en kartoffelmark på Djursland, ca. 1958. Men hvad med fotografen? Foto: Pressehuset. Superfos' arkiv, Erhvervsarkivet.

en række produkter fra andre fabrikker, f.eks. Gesarol, et DDT-pudder- og sprøjtemiddel mod glimmerbøsser m.v., der blev produceret af Kemisk Værk Køge. Fra firmaet E. V. Abrahamson anvendtes bl.a. Novorol, der var et lidt mildere DDT-pudder. Mod bladlus, glimmerbøsser og andre skadedyr var Lindasect, et lindanmiddel fra Ferrosan, også en mulighed. Af hormonpræparaterne mod ukrudt var Det danske Gødnings-Kompagnis eget produkt, Dicotox, det mest anvendte.[36]

Publikums store interesse i de mange insekticider og herbacider gjorde det naturligt for Agro-Kemi at rette opmærksomhed på spredningsmetoderne. Maskinfabrikken Meka i Randers fremstillede sprøjter til land- og havebrug samt frugtavl, og Agro-Kemi overtog i 1954 salget af disse sprøjter. Samme år indledtes forhandlinger med Erik Malmmose, som Agro-Kemi hidtil havde samarbejdet med. I december 1953 havde

Erik Malmmose fortalt forretningsfører Carl Jeppesen-Drusebjerg fra Agro-Kemi, »at forretningen var ved at vokse ham over hovedet«. Bestyrelsen i Agro-Kemi havde i april 1955 en indgående diskussion om, hvorvidt man skulle overtage Malmmos-Fly. Erik Malmmose krævede 30.000 kr. for to flyvemaskiner og sprøjteaggregater samt 100.000 kr. i goodwill. Ikke mindst det sidste vidner om den position, som Malmmos-Fly havde opnået på markedet, idet Agro-Kemi om end lidt modvilligt så sig nødsaget til at acceptere dette krav. Malmmose beretter i dag, at når han stod hårdt fast på kravet om 100.000 i goodwill, skyldtes det, »at det var dem, der kom til mig, og ikke omvendt«. Han medgiver dog også, at han ved salget fik løst et presserende hangar-problem. Opførelsen af en ny hangar var nødvendig, men hertil rakte hans økonomiske forhold ikke.[37]

For Agro-Kemi var der tre forhold, der bevirkede, at man købte Malmmoses pionervirksomhed. For det første var det vigtigt at sikre leverancerne (altså salget) af sprøjte- og pudringsmidler til foretagendet, for det andet for at hindre, at en konkurrent overtog forretningen, og for det tredje, »fordi Agro-Kemi er interesseret i at udnytte de propagandamuligheder, der ligger i pudring og sprøjtning fra luften med dets præparater«. Navnlig det sidste afgjorde sagen, og man forventede ikke noget særlig udbytte af en forretning, der alene betragtedes som »udmærket reklame for Agro-Kemi«.[38]

Flyaktiviteterne i Danmark under Agro-Kemi

De første år blev da heller ikke nogen lukrativ forretning. I 1955 var der kun få skadedyrsangreb, så der blev mindre arbejde til maskinerne, end Agro-Kemi »havde håbet på«. Der blev behandlet i alt 6.500 tdr. land og derved indtjent 80.000 kr., hvortil kom fortjeneste på varesalg på 4.000 kr. Driftsudgifterne var 82.000 kr. »Vi tillægger imidlertid Malmmos-Fly en meget betydelig reklameværdi, som må tages med i beregningerne, når denne gren af forretningen bedømmes«.[39] I sommeren 1955 søgtes virksomheden tillige udvidet, idet der gennemførtes en række forsøg med spredning af kunstgødning fra luften. Mellem Silkeborg og Karup lå Kompedal Plantage, hvor en brand i 1947 havde hærget halvdelen af området. Brandbælterne blev herpå tilplantet med løvtræsbælter, der skulle give læ for de nyplantede grantræer.[40] Desværre voksede løvtræerne ikke hurtigt nok, og Statsskovvæsenet havde bl.a. forsøgt sig med spredning af kalk og udsætning af regnormekolonier. Disse tiltag blev nu suppleret med forsøg med flysprøjtning med kvælstof (urinstof) på 65 ha.[41] Året forinden havde Malmmos-Fly desuden

gennemført forsøg med gødskning af kornmarker på Lolland, hvilket havde givet et merudbytte pr. ha. på 20-30 kg. korn. Disse forsøg blev også fortsat i 1955. Ved at tilføje kornmarkerne 20 kg. urinstof optog kornet ca. 10 kg. ren kvælstof. Resultatet var forøgelse af gluten-indholdet, større fodringsværdi og bedre bageevne.[42]

Året efter blev der behandlet ca. 9.000 tdr. land, og overskuddet blev lidt større, lidt over 6.000 kr. På selve driften var der dog underskud. Men man tillagde fortsat Malmmos-Fly en »meget betydelig propagandaværdi«. Flyselskabet havde f.eks. udført »et omfattende gratis forsøgsarbejde som led i indarbejdelsen af nye præparater«.[43] Der blev bl.a. gennemført sprøjtninger af en granplantage i Sønderjylland,[44] og forsøgene på de lollandske kornmarker blev fortsat på tre større landbrug – Knuthenborg, Havløkkegård og Hasagergård. Under avisomtalen af disse blev resultaterne fra året før i øvrigt beskrevet som »negative«, hvilket blev tilskrevet en for sen sprøjtning.[45] Helt let er det naturligvis ikke at være pionervirksomhed.

I 1957 blev resultatet ikke bedre. Der var svigtende interesse for kartoffelsprøjtningen, herunder også et dårligt salg af Ob 21, og sprøjtningen af rapsmarkerne var opgivet. Selv med »rundeligt hensyn til propagandaværdien« var driftsresultatet langt fra tilfredsstillende. For Gødnings-Kompagniets regning blev der udført en række forsøg med udstrøning af kunstgødning fra luften. »Resultatet af forsøgene har for så vidt været lovende, og der er interesse for at fortsætte undersøgelserne, men vore maskiner er for små til formålet, og da en ny og større maskine vil koste 100.000 kr., har vi måttet afstå fra at være med i 1958«.[46]

Det dårlige resultat førte til, at Agro-Kemi i 1958 havde »taget meget håndfast på tingene« ved at gøre et betydeligt propagandaarbejde som forberedelse til sæsonen. Der var således truffet aftale med Brattingsborg på Samsø om behandling af ca. 2.000 tdr. land med sprøjtning og pudring. Desuden var det lykkedes at vække de jyske konsulenters interesse for kartoffelsprøjtningen, så man regnede med at sprøjte 8.-10.000 tdr. land i sæsonen 1958. Det drejede sig først og fremmest om avlere, der var knyttet til kartoffelmelsfabrikkerne, men også De danske Spritfabrikker og mange andre ville i 1958 benytte fly til behandlingen af deres kartofler. »Nu håber vi, at vejret ikke ødelægger noget for os. Ellers er der al mulig grund til at vente en stor sæson for Malmmos-Fly«, hed det optimistisk.[47]

Forventningerne holdt stik. I 1958 blev der behandlet ca. 6.000 ha., svarende til en omsætning på 180.000 kr., hvortil kom salg af kemika-

Levering af en Piper Super Cub i april 1959. Fra venstre pilot Johs. Hegner, direktør Jeppesen-Drusebjerg og direktør Rasmussen. Foto: Fotoservice. Erik Malmmoses arkiv.

lier. Bl.a. var der udført sprøjtning af 400 ha. skovarealer med Meta Systox med et godt resultat til følge. Fly-afdelingen hvilede nu stort set økonomisk i sig selv, og der blev tilmed råd til at indkøbe en ny amerikansk maskine, en Piper Super Cub til 80.000 kr., hvoraf ca. en fjerdedel blev finansieret ved salg af en af de gamle KZ III'ere. Den hidtidige leder Erik Malmmose fratrådte efter eget ønske ved årets udgang for at blive aktiv landmand, men »vil fremover bistå med erfaringer og som reservepilot i påkommende tilfælde«.[48] Over 40 år senere uddybede Malmmose årsagen til sin fratræden. »Jeg syntes, at jeg havde fået gift nok! Vel havde jeg ikke taget skade, men jeg var nervøs for helbredet på længere sigt«.[49]

I 1959 fortsatte fremgangen. Malmmos-Fly hvilede fortsat i sig selv, og atter så man fortrøstningsfuldt fremtiden i møde. Der var indgået aftaler om sprøjtning af betydelige kartoffelarealer i Jylland, og man var i gang med udskiftning af yderligere en KZ III med en Piper Super Cub.[50] I januar 1961 købtes en tredje Piper Super Cub i Holland, således at man nu havde tre nye flyvemaskiner samt en af de gamle KZ III-ere, som man dog arbejdede på at få solgt.[51] Alligevel oversteg arbejdet,

især på jyske kartoffelmarker, kapaciteten. Derfor lejedes hos det svenske firma Ostermans Aero AB en helikopter til at hjælpe med. Det skete »også for at få lejlighed til at sammenligne helikopter-sprøjtning med sprøjtning fra almindeligt fly«. Desuden måtte chartres to flyvemaskiner som følge af et havari, og i samme negative retning talte, at vejret i sprøjtningsæsonen i 1960 havde været elendigt.[52] Men i 1961 lykkedes det at få den sidste af de gamle KZ III-maskiner solgt og at indkøbe endnu en Piper Super Cub, så virksomheden nu havde fire af disse. Hangaren og værkstedet i Beldringe, der havde været under ombygning, blev nu tillige anset for fuldt udbygget. Desuden indledtes et samarbejde med det svenske firma AB Engströms i Eslöv, således at dette firma om fornødent hjalp Malmmos-Fly i rapssæsonen, hvorpå det danske firma hjalp svenskerne i de nordsvenske skove. Foruden dette arbejde højt mod nord samarbejdede de to virksomheder også i de følgende år om projekter i det nordlige Afrika.[53]

På fremmede himmelstrøg. Aktiviteterne i Nordafrika og ved Polarcirklen

Sprøjtesæsonen i Danmark var kort, og et produktionsapparat må naturligvis udnyttes, helst til det yderste. Derfor var det ønskeligt, om flyvemaskinerne kunne holdes beskæftiget hele året. Løsningen fandtes i det nordlige Afrika, hvor skadedyrene som følge af varmen havde en kolossal evne til at formere sig og æde sig gennem afgrøder som f.eks. bomuldsmarker.

I Sudan, der som tidligere britisk koloni var blevet selvstændig republik i 1956, havde militæret taget magten i 1958. Korruption og borgerkrig førte til en kommunistisk opstand i 1964. I den mellemliggende periode »landede« Malmmos-Fly i Sudan. Et britisk selskab, Fisons Pest Control, havde af den sudanske regering fået hovedentreprisen med sprøjtning af de sudanske bomuldsmarker. En armada på 24 europæiske flyvemaskiner udførte opgaven. Blandt deltagerne var Malmmos-Fly, der deltog sammen AB Carl Engström. Naturligvis var en Piper Super Cub-maskine ikke velegnet til at flyve den lange vej. I oktober 1961 blev maskinen demonteret, og et DC 4 fragtfly blev chartret til turen til Khartoum. Piloten Hans Brams fortæller:

> Da vi nåede Khartoum, var også en del andre maskiner ankommet, og så var det bare om at komme i gang med at samle maskinerne igen. Hver mand samlede sin maskine; de tungere dele hjalp vi hinanden med at sætte på plads, og til det sværeste materiel havde vi en kran fra det lokale luft-

fartsselskab til hjælp. Monteringen af maskinerne forløb smertefrit, bortset fra den generende varme. Der var 40° C i skyggen. Det var så galt, at vi måtte have værktøjet liggende i vand, ellers brændte vi fingrene. Man kan roligt sige, at det var en varm omgang. Så snart maskinerne var klar til at gå på vingerne, fik vi besked om at flyve til en lille by, Hassa Heisa, der ligger ca. 120 km. syd for Khartoum. Det var en pragtfuld tur, vi dér fik langs den blå Nil. Vi landede sikkert ved det engelske firmas hovedstation, hvor der er depoter for kemikalier, benzin o.s.v., og hvor der findes værksteder samt beboelser for flyvebesætningerne. Bygningerne er opført af blikplader, men trods det noget interimistiske præg var indretningen god. En »Swimmingpool«, der var indrettet ved lejren, forekom os som en guds gave i den stærke varme.

...

De første dage gik med indstilling af sprøjteapparaturet, og vi fik lidt at vide om arbejdsmetoder og lignende. Det var kolossalt store områder, der skulle sprøjtes – der var alene en halv million tdr. land i det areal, som det engelske firma havde kontraheret om. Det store stykke land var så delt op i mindre områder, og et af disse fik jeg at behandle sammen med en svensk pilot, således at vi var to maskiner fælles om det samme område. Dagene gik efter et nøjagtigt skema. Morgenmad kl.4.30 bestående af the og kiks, start kl. 4.45, således at vi var klar til at begynde arbejdet, så snart solens første stråler tittede op over horisonten. Hvert kvarter måtte vi lande og hente ny forsyning af sprøjtevæske eller brændstof. På den måde arbejdede vi uafbrudt til henad kl. 11, hvor vi holdt en halv times pause for frokostmåltidet. Dette bestod mest af dåsefrugt, som var dejlig og velsmagende. Derefter fortsatte sprøjtningen til kl. 17.30 om aftenen. Den egentlige flyvetid var 7-10 timer hver dag, og efter endt arbejdstid gjorde det godt med en kop the og et styrtebad. Aftensmad fik vi ved otte-tiden, og når det var overstået, drømte man kun om en seng. Sådan gik hver dag, og ingen tænkte på adspredelser, for dem var der simpelthen ingen af.

Om selve arbejdet i Sudan oplyste Hans Brams videre, at det på en måde var lettere end i Danmark, hvor der var så mange hegn, huse og telefonmaster. Til gengæld forekom der ofte kastevinde, som kunne være farlige. Om sudanerne og det praktiske sluttede Hans Brams:

De var flinke og hjælpsomme i de fleste tilfælde. Vi havde nogle »boys«, som tog sig af alle småjobs såsom vask og sengeredning, og de indfødte kokke lavede glimrende mad. Kun når man engang imellem af en eller anden grund ikke kunne overnatte i hovedlejren, kunne man risikere at få en steg af en kamel, der øjensynligt havde løbet for langt; så var kødet både

> sejgt og tørt og umuligt at få tygget. Frisk frugt var der rigeligt af, og den var dejlig. Selv om arbejdet og klimaet var lidt uvant, var det dog en spændende oplevelse at komme bort fra hverdagen herhjemme, så jeg tror ikke, at jeg vil gå af vejen for at tage en ny »tørn« sydpå, hvis lejlighed byder sig.[54]

Malmmos-Flys engagement i Sudan mere end fordoblede omsætningen. I 1961 indtjente arbejdet i Danmark godt 190.000 kr., mens Sudan tegnede sig for knap 292.000 kr. Det er derfor ikke underligt, at man fortsatte arbejdet i Sudan. I 1962 blev omsætningen her dog lidt mindre, nemlig 248.000 kr. Malmmos-Fly og AB Carl Engström deltog hver med to fly, men starten var vanskelig. Umiddelbart før arbejdet skulle begynde, blev flyvepladsen i Khartoum hærget af en orkan, og et af de svenske fly blev ødelagt og de øvrige tre lettere skadet. Uheldet fik dog ikke alvorligere følger, og når indtjeningen var mindre i 1961, skyldtes det, at arealerne var mindre, skadedyrsangrebene svagere og betalingen lidt lavere end året før.[55] Og med de to år var det slut. I 1963 meddelte Fisons Pest Control, at man ikke havde kunnet klare sig i konkurrencen med et statssubsidieret tysk flyforetagende.[56]

I efteråret 1961 havde Malmmos-Fly i øvrigt også i hast måttet afgå til Cairo for at hjælpe ved bekæmpelse af skadedyr i de egyptiske bomuldsmarker.[57] Men ellers var det under helt andre himmelstrøg, der var opgaver: Ved Polarcirklen.

I sommeren 1962 udførte Malmmos-Fly således opgaver i det nordligste Sverige. Opgaven var her at sprøjte med et hormonmiddel, der kunne fjerne den træ- og urtevækst, der opstod i tidsrummet fra skovning af de gamle træer, og indtil nyplantning kunne foretages. Først og fremmest birketræer har tendens til selvsåning. Sprøjtningen krævede meget stille vejr og fandt primært sted om natten, hvor der – så langt mod nord – var lyst døgnet rundt. Vanskeligheder var der nok af, f.eks. måtte piloterne i dagtimerne rekognoscere i bil for at finde egnede start- og landingsbaner på de almindelige skov- og grusveje.[58] Arbejdet i Sverige var igen indgået i samarbejde med AB Carl Engstöm. Kapaciteten hos begge selskaber blev derved øget, og personalet fik en væsentlig højere beskæftigelsesgrad.[59] Samarbejdet fortsatte i 1962, men desværre havarerede det ene af de to danske fly, der var chartret af AB Carl Engström. Forhandlingsprotokollen oplyser, at både piloten og flyet blev sat ud af spillet resten af sæsonen, hvorfor den danske indsats blev reduceret til to-trediedele af det, der var til-

Pudring af en frugtplantage på Lolland i midten af 1950'erne. Bemærk manden – en markør – mellem træerne. Foto: Polyfoto. Superfos' arkiv, Erhvervsarkivet.

sigtet. Indtjeningen i Sverige i 1962 beløb sig dog til lidt over 50.000 kr., mens den året før blot havde været 14.000 kr.[60] I 1963 blev indtjeningen i Sverige ca. 40.000 kr.[61] Samlet set var arbejdet i Sverige af begrænset økonomisk betydning, mens opgaverne i Sudan betød ganske meget. Men de faldt som nævnt bort som følge af tysk konkurrence.

Status og afvikling

Det blev tid til at gøre status. For Agro-Kemi (og for Dansk Svovlsyrekoncernen i sin helhed) var Malmmos-Fly ikke nogen profitabel forretning, og gang på gang var underskuddet i bestyrelsesmøder og på generalforsamlinger blevet forklaret med propagandaværdiens vigtighed. De første år havde der været små driftsunderskud, men bl.a. medregnet

avancer på salg af kemikalier endte det samlet med mindre overskud. I 1960 noterer man sig, at selskabet »stort set har hvilet økonomisk i sig selv«.[62] Året efter gik bundlinjen i rødt med 78.000 kr. Alligevel var man, vel også som følge af aktiviteterne i udlandet, optimistiske. På et bestyrelsesmøde i 1962 håbede man, at Malmmos-Fly ville gå en heldig periode i møde. »Mulighederne er store. Vi vil prøve at udnytte dem bedst muligt, velvidende at dynamik alene gør det ikke – ro og besindighed må der også til i en virksomhed af denne ganske særlige karakter«.[63] At bevare roen i en virksomhed, der oftest havde røde tal på bundlinjen, kan være svært, og snart måtte der siges stop. Driftsunderskuddet før afskrivninger blev i 1963 på 119.000 kr. Det dårlige resultat sammen med »usikre fremtidsudsigter« førte til kontakter med et andet firma, Harry Thanner, for gennem et samarbejde – i første omgang på værkstedsområdet – at søge de faste udgifter bragt ned. Det førte dog hurtigt til, at firmaet Harry Thanner fra 1. marts 1964 overtog Malmmos-Fly. Bygninger og fly var bogført til 212.000 kr., og salget indbragte 317.000 kr., hvorfra skulle fraregnes 30.000 kr. til drift i januar og februar 1964. Det gav et overskud på 75.000 kr. Personalemæssigt kunne to mekanikere fortsætte hos Harry Thanner, og en pilot og en funktionær havde fundet god beskæftigelse i andre virksomheder. Samlet set konkluderede bestyrelsen:

> Fly-afdelingen har nok i det sidste par år belastet selskabets arbejdsindsats mere, end de opnåede resultater berettigede til. Der er grund til at tro, at der ved afviklingen frigøres kræfter, som mærkbart vil øge effektiviteten inden for selskabets normale arbejdsområder.[64]

Hermed var det sagt, at spredningen af kemikalier fra fly ikke blev regnet som Agro-Kemis normale arbejdsområde. »Den flyvende bimorders« umiddelbare efterfølgere sagde nu stop. Landbrugsflyvningens historie var dog ikke slut endnu. Da Erik Malmmose gik i luften i 1948 klarede han med et enkelt fly ca. 1.000 tdr. land. I 1968 udførte en række nye virksomheder flyveopgaver over ca. 115.000 tdr. land med 10 fly og to helikoptere.[65] Blandt disse var KFK Landbrugs Flyvning, som Erik Malmmose nogle år efter sin fratræden fra Agro-Kemi blev tilknyttet. Ved siden af sit landbrug fortsatte han hos KFK frem til 1976. Dansk landbrugsflyvnings pioner kunne naturligvis ikke undvære at komme i luften, og efter stoppet som erhvervsflyver fortsatte han som fritidsflyver. Som en af Danmarks ældste aktive piloter blev han i 1999 hædret med Ellehammer-Pokalen. Sidste år fik Malmmose af helbreds-

mæssige årsager ikke fornyet sit flyvecertifikat, men den nu 84-årige Malmmose håber, at det kan lade sig gøre i år.[66]

KFK Landbrugs Flyvning indstillede virksomheden i 1987. Det skete både som følge af udviklingen af en teknik med kørespor i markerne og traktorsprøjter, der efterhånden nåede en sprøjtebredde på 20 meter, og som følge af, at der blev indført flere og flere restriktioner vedrørende flyspredning af kemikalier. Færre og færre bekæmpelsesmidler blev godkendt til brug fra fly.[67] I 2003 er det i Danmark kun virksomheden Uni-Fly i Svendborg (etableret i 1970), der beskæftiger sig med landbrugsflyvning. Der er hovedsageligt tale om gødskning af juletræer og pyntegrønt nogle måneder om foråret. Restriktionerne med hensyn til skadedyrs- og ukrudtsbekæmpelsesmidler er nu ganske mange. Generelt har udviklingen bevæget sig fra de massive, forebyggende sprøjtninger til mindre omfattende kurative sprøjtninger.[68]

Tilbage står historien om brugen af farlige kemikalier i land-, skov- og havebrug fra 1950'erne og frem til den moderne miljøbevægelses fremkomst. Forhåbentlig finder den sin historiker.

Noter

1. *København* 27. april 1949. *København* var en Venstre-avis, der blev etableret i 1946 som følge af Venstres store fremgang, herunder at det var blevet regeringsparti. Det forklarer, hvorfor en hovedstadsavis, der i øvrigt allerede ophørte med udgangen af 1949, interesserede sig for sagen. (EA, Superfos' arkiv, nr.605: Scrapbog nr. 20, s. 44).
2. *Samvirke*, nr. 4, 1947.
3. *Vestkysten* 29. marts 1949 (EA, Superfos' arkiv, nr. 605: Scrapbog nr. 20, s. 28).
4. Reklamemateriale fra Nordfyns Luftfart i Erik Malmmoses arkiv. Se også Jørgen Kjær: *Fordson Major. En vigtig faktor – en rigtig traktor*, 2002, s. 222-37, der som appendiks rummer en første lille beskrivelse af landbrugsflyvningens historie.
5. De personalhistoriske oplysninger er venligst meddelt af Erik Malmmose i samtale 11. februar 2003. Se også Jørgen Kjær, op.cit., s. 235 f.
6. Grundlagt i 1863. I 1925 fusioneret med BASF, Hoechst og Agfa under navnet I.G. Farben. Denne koncern blev i 1945 opløst af de allierede, og Bayer-virksomheden blev i 1952 herefter reorganiseret.
7. Jens Engberg: *Det heles vel. Forureningsbekæmpelsen i Danmark fra loven som sundhedsvedtægter i 1850'erne til miljøloven 1974* (udg. af Miljøkontrollen, Københavns Kommune) 1999, s. 149. Jens Engbergs værk rummer en første samlet fremstilling af giftlovgivningens udvikling (s. 131-79).
8. *Lov om Midler til Bekæmpelse af Plantesygdomme m.m. af 25. Marts 1932.*
9. Jens Engberg, op.cit., s. 151.
10. Ibid. DDT blev som følge af sin miljøfarlighed forbudt i Danmark i 1969.
11. *Lov om Midler til Bekæmpelse af Plantesygdomme, Ukrudt og visse Skadedyr af 9. Marts 1948.*
12. *Superfossen*, 4. årg., nr.1, juli 1949, s. 16. En komplet samling af *Superfossen*, der udkom 1946-76 findes i Erhvervsarkivet i Superfos' arkiv.
13. *Samvirke*, nr. 14, 1947. Artiklen blev skrevet af havebrugskonsulent M. Blangsted Jørgensen.
14. D.H. 11. august 1950. (EA, Superfos' arkiv, nr.605: Scrapbog nr. 21, s. 82).
15. Jens Engberg, op.cit., s. 146 f.
16. Udat. avisudklip [medio 1957]. (EA, Superfos' arkiv, nr.608: Scrapbog nr. 27, s. 14).
17. Art. af H. Ingvard Petersen og Søren Thorup i *Ugeskrift for Landmænd*, nr. 7, 1949, s. 127-30.

18. Avisudklip m.v. vedr. flyveopvisninger, foredrag o.lign. (i Erik Malmmoses arkiv). – 16 mm. filmen »En dag med en landbrugspilot« blev optaget af Proki Foto, Odense. (VHS-kopi i Erik Malmmoses arkiv).
19. Samtale med Erik Malmmose 11. februar 2003.
20. *Superfossen*, nr. 2, 1954, s. 12.
21. *Superfossen*, nr. 2, 1954, s. 9 og s. 11.
22. EA, Superfos' arkiv, nr. 1356: A/S Agro-Kemi, hovedbog 3, 1955, fol. 41 og fol. 283.
23. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348: A/S Agro-Kemi, forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelse 1952-1969, generalforsamling 14. juli 1955.
24. Ibid., generalforsamling 13. juli 1956.
25. Jvf. beretningen på planteavlsmødet i De jydske Landboforeninger 3. februar 1956, ref. efter *Jyllands-Posten* 4. februar 1956 (EA, Superfos' arkiv, nr. 608: Scrapbog nr. 26, s. 54).
26. *Superfossen*, nr. 2, 1954, s. 11. – Jvf. også udvalgsbetænkningen 1953 (se note 31), der anslog, at biavlens årlige værdi for dansk landbrug, frugt- og frøavl i 1947-priser lå på omkring 140 mill. kr., hvilket var 10 gange mere end værdien af honningen (Jens Engberg, op.cit., s. 156).
27. EA, Danmarks Biavlerforenings arkiv: Sager vedr. bisygdomme (2) 1953-75 (div. år), indeholder udskrifter af domssager.
28. *Betænkning angående biernes beskyttelse mod giftige plantebeskyttelsesmidler*, 1953, s. 5.
29. Jens Engberg, op.cit., s. 159.
30. Jens Engberg, op.cit., s. 155f.
31. *Betænkning angående biernes beskyttelse mod giftige plantebeskyttelsesmidler*, 1953. – *Lov om beskyttelse af bier mod giftige plantebeskyttelsesmidler af 13. april 1954.*
32. *Betænkning*, op.cit., s. 21.
33. *Betænkning*, op.cit., s. 23.
34. *Tidsskrift for Biavl*, nr. 9, 1965, s. 154 f.
35. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348: A/S Agro-Kemi, forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelse 1952-1969, bestyrelsesmøde 17. sept. 1953.
36. Ibid., generalforsamling 19. maj 1954. Oplysningerne om kemikaliernes anvendelse m.v. stammer primært fra den årlige fortegnelse over præparater, der var anerkendte af Statens Forsøgsvirksomhed i Plantekultur. Fortegnelserne publiceredes bl.a. i *Tidsskrift for Planteavl*, in casu bd. 54, 1951, s. 705 ff. og bd. 57, 1954, s. 321 ff.
37. Erik Malmmose i samtale 11. februar 2003.
38. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348, bestyrelsesmøde 14. april 1955.
39. Ibid., generalforsamling, 13. juli 1956.
40. Hans Kuhlmann, *Den store danske encyklopædi*, bd. 11, 1998, s. 105. – *Jyllands-Posten* 3. juli 1955 (EA, Superfos' arkiv, nr. 608: Scrapbog nr. 26, s. 3).
41. *Silkeborg Avis* 1. juli 1955 (EA, Superfos' arkiv, nr. 608: Scrapbog nr. 26, s. 7).
42. *Ny Dag* (Nakskov), 7. juli 1955, og *Lollands Tidende*, 8. juli 1955 (EA, Superfos' arkiv, nr.608: Scrapbog nr. 26, s. 3).
43. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348: A/S Agro-Kemi, forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelse 1952-1969, generalforsamling, 27. juni 1957.
44. *Social-Demokraten* 16. juli 1957 (EA, Superfos' arkiv, nr.608: Scrapbog nr. 27, s. 19).
45. *Vestlollands Avis* 16. juni 1956 (EA, Superfos' arkiv, nr. 608: Scrapbog nr. 26, s. 66).
46. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348: A/S Agro-Kemi, forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelse 1952-1969, generalforsamling 7. maj 1958.
47. ibid., bestyrelsesmøde 7. maj 1958 og generalforsamling 7. maj 1958.
48. Ibid., bestyrelsesmøde 2. juni 1959 og generalforsamling 1. juni 1959.
49. Erik Malmmose i samtale 11. februar 2003.
50. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348, generalforsamling 29. april 1960.
51. Ibid., bestyrelsesmøde 6. marts 1961.
52. Ibid., generalforsamling 23. maj 1961.
53. Ibid., bestyrelsesmøde 6. april 1962.
54. Interviewet med Hans Brams blev bragt i *Superfossen*, nr. 3, 1961, s. 3-4.
55. EA, Superfos' arkiv, nr. 1348: A/S Agro-Kemi, forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelse 1952-1969, bestyrelsesmøde 8. maj 1963.
56. Ibid., generalforsamling 30. juni 1964.
57. *Superfossen*, nr. 3, 1961, s. 6.
58. *Superfossen*, nr. 3, 1962, s. 7.
59. EA, Superfos' arkiv, nr.1348: A/S Agro-Kemi, forhandlingsprotokol for generalforsamling og bestyrelse 1952-1969, bestyrelsesmøde 6. april 1962.
60. Ibid., bestyrelsesmøde 8. maj 1963.
61. Ibid., generalforsamling 30. juni 1964.
62. Ibid., generalforsamling 29. april 1960.
63. Ibid., bestyrelsesmøde 6. april 1962.
64. Ibid., generalforsamling 30. juni 1964.
65. Jørgen Kjær, op.cit., s. 230.
66. Samtale med Erik Malmmose 11.februar 2003.
67. Jørgen Kjær, op.cit., s. 235.
68. Oplyst af Erik Malmmose og firmaet Uni-Fly.

Palsgaard

– fra familie til fond 1957-1985

AF PETER SØRENSEN

Hovedformålet med denne artikel er at beskrive koncernen Palsgaards overgang fra familieeje til fondseje i perioden fra 1957 til 1985.[1] I 1957 stiftede Herbert og Gudrun Schou *Schou-Fondet*, og samtidig med stiftelsen blev de første af familien Schous virksomheder overdraget til fondet. I de følgende år fortsatte denne udvikling, indtil processen i 1985 var tilendebragt, idet alle Palsgaards familiejede virksomheder da var købt af Schou-Fondet. Artiklen belyser de involverede parters holdninger og interesser i forbindelse med de enkelte virksomhedsovertagelser fra 1957 til 1985, Herbert og Gudrun Schous motiver til dannelsen af Schou-Fondet og familien Schous magt og indflydelse i Schou-Fondet.[2]

Palsgaards virksomheder og hovedpersonerne

Einar V. Schou, ansat af Otto Mønsted som direktør for verdens største margarinefabrik *Southall* ved London, købte *Palsgaard Gods* for 1.3 mio. kr. i 1908. Godset, der kan dateres tilbage til slutningen af 1200-tallet, har en enestående historie. Det har været ejet af betydningsfulde adelsslægter, og flere afgørende forhandlinger og begivenheder i Danmarks og Nordens historie har fundet sted på *Palsgaard Slot*.

De forhandlinger, der senere førte frem til freden i Brömsebro i 1645 efter krigen mod Sverige, blev f. eks. indledt på Palsgaard Slot.[3]

Den mest prominente af alle Palsgaards ejere er rigskansler Peder Reedtz, der købte Palsgaard i 1665 for 20.000 rigsdaler. Han tjente hele tre konger – Christian 4, Frederik 3 og Christian 5 – og var rigskansler under de to sidste (1665-1674) og dermed den egentlige leder i Danmark. Selv om Peder Reedtz ikke opholdt sig på Palsgaard hele tiden, er det en fascinerende tanke, at Danmark faktisk blev regeret fra Palsgaard i årene fra 1665 til 1674! Reedtzerne ejede Palsgaard i over 200 år.

Senere blev de vigtige forhandlinger mellem den norske diplomat, baron Frederik Wedel Jarlsberg og det svenske kongehus om, hvem der

Palsgaards »herligheder«. I forgrunden Slottet. Til højre i midterfeltet landbrugsbygninger, midt for fabrikken Credin og til venste fabrikken Emulsion. Terrænet skråner ned mod As Vig. Fra Slottets øverste etage er der en pragtfuld udsigt ud over det smukke landskab. Foto udlånt af Palsgaard A/S.

skulle være norsk konge, efter at personalunionen mellem Sverige og Norge var sprængt i 1905, ført på Palsgaard Slot. Baron Jarlsberg var på det tidspunkt ejer af Palsgaard. Man enedes om at vælge den danske prins Carl til konge af Norge under navnet Haakon 7. – Det lille slot med den unikke historie udstråler i sjælden grad ånd og styrke.

Det Palsgaard, som Einar V. Schou købte, bestod af det gamle slot

samt flere store avls- og skovbrug. Godsejer Schou udvidede godset betydeligt i de følgende år. I 1913 købte han *Lottrup*, der havde både skov- og landbrug, og et et par år senere *Klejs Skov* og nogle store områder ved Gudenåen, der blev til *Vissinggaard*.

Einar V. Schous besiddelser blev i starten drevet alsidigt med både planteavl og blandet husdyrbrug. I de første år var der også et lille mejeri på Palsgaard. Senere afvikledes kvæg- og svinebestanden, så husdyrholdet koncentreredes om får og geder. Palsgaards planteavl blev især kendt for, at foderplanten lucerne forarbejdedes på avancerede industrianlæg. Træerne fra Palsgaards, Lottrups og Klejs' skove solgtes til træindustrien, og pyntegrønt blev senere en stor artikel.

Godsejer Schou spandt ikke guld på Palsgaard, men det var heller ikke afgørende for ham, da han var yderst velhavende. Han havde som direktør og medejer af Otto Mønsteds margarinefabrik i England tjent mange penge, og de var anbragt i guldrandede aktier (*Maypole Dairy Co. Ltd.* og *Otto Monsted, Ltd.*).[4]

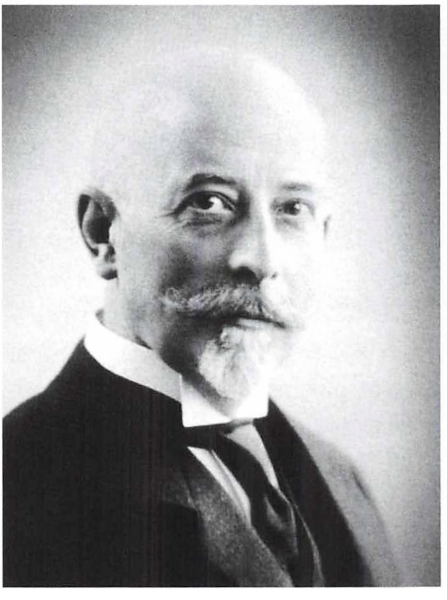

Einar V. Schou og Elisabeth Schou. De overtog godset i 1908. Einar V. Schou stammede fra en kommerciel og teknisk begavet familie. F. eks. var den ene af brødrene professor på Polytektisk Læreanstalt. Schou var selv opfinder af den dobbelte køletromle og emulsionsolien (PEO) og havde skaffet sig betydelig forretningsmæssig viden som direktør for Otto Mønsteds store engelske margarinefabrik. Foto fra omkring 1. Verdenskrig udlånt af Palsgaard A/S.

Imidlertid savnede Einar V. Schou nye udfordringer efter nogle år. Han etablerede derfor fabrikken *Emulsion A/S* i 1919 på godsets jord, ikke langt fra slottet. Her blev der fremstillet emulgatorer til især margarineindustrien. Senere udvidedes kundekredsen, og der blev produceret emulgatorer til salat-, is-, og chokoladefabrikker samt mejerier.

I 1920 gjorde Einar V. Schou en verdensopfindelse, idet han opfandt emulionsolien, den såkaldte *PEO – Palsgaard Emulsions Olie*. Ved denne opfindelse så verdens første syntetiske emulgator dagens lys, og den blev basis i den store emulgatorindustri, der siden har udviklet sig. Palsgaard Emulsions Olie var et middel, der bandt olie og vand sammen, hvilket bidrog væsentligt til at forbedre kvaliteten af margarine. Fra omkring 1925 blev Palsgaard Emulsions Olie en stor eksportartikel til Tyskland.

Einar V. Schou døde pludselig den 4. april 1925. Sønnen Herbert Schou arvede Lottrup Skov- og Landbrug, mens hans søster Gertrud, der var gift med civilingeniør Ole Ebbe Andersen, arvede Vissinggaard. Moderen Elisabeth Schou beholdt Palsgaard Gods samt Emulsion A/S. Herbert Schou, der kun var 22 år gammel, blev direktør for Emulsion A/S.

I hans bagage var: En 1-årig handelseksamen fra *Niels Brocks Handelshøjskole* i København (1923), et uddannelsesophold i et stort og moderne tysk levnedsmiddelfirma (*Rohstoff-Trocknungs-Gesellschaft*) i Frankfurt am Main (1923/24) samt en læretid i det internationale kornfirma *Bunge & Reed* i London (1924/25).

I 1930 etablerede Herbert Schou sin egen fabrik *Credin* i nærheden af Emulsion, og han udnævnte den erfarne og kompetente Otto Berg til direktør. Berg forblev direktør for Credin frem til sin død i 1963, hvorefter Knud Brix tog over.

Herbert Schou havde flere motiver til at oprette fabrikken Credin. Først og fremmest vurderede han, at der var et marked for Credins produkter. Han så også muligheden for at anvende emulgatorer fra fabrikken Emulsion i Credins produkter, og disse emulgatorer kunne han købe billigt. Schou havde utvivlsomt også et stort behov for at skabe sin egen virksomhed, og fortjenesten fra virksomheden ville gå ubeskåret til ham selv.[5]

Credin var en specialfabrik, der fremstillede færdige brød- og kageblandinger til bageindustrien samt håndværksbagerne. Credin anvendte emulgatorer fra fabrikken Emulsion A/S i sine melblandinger. *Bageblanding 41* var f. eks. et af Credins berømte produkter. Herbert Schou fandt selv på Bageblanding 41 under den tyske besættelse. Fidusen var, at blandingen fungerede med kun lidt olie og meget vand. Olie var der

Billedet stammer fra omkring 1950. I baggrunden ses aftapningsapparater og i forgrunden Credins produkter linet op til hjemmemarkedskunder og til eksport. Tønderne til højre var til den hollandske samarbejdspartner Zeelandia og indeholder tvebaksgele. Det er det, der får tvebakkerne til at knase! Foto udlånt af Palsgaard A/S.

jo stor mangel på under besættelsen. Bageblanding 41 anvendtes til at lave brød og kager.

Såvel Emulsion A/S som Credin blev efterhånden førende både i Danmark og i udlandet, hvor de to virksomheder fik flere datterselskaber. Begge firmaer tjente også gode penge på favorable licenskontrakter.

Herbert Schou købte *Hellebjerg Mølle* i 1936. Møllen, der havde betydelige jorder, lå i et naturskønt område med skov og strand tæt på Juelsminde. Det var en velholdt og velfungerende mølle, der gav et godt afkast. Senere foretog Herbert Schou udstykninger af jorden under møllen til sommerhuse.[6] Han skænkede også jord til velgørende formål. I 1950 gav han således 30 tdr. land til opførelse af *Hellebjerg Idræts- og*

Ungdomsskole. Og i 1975 anlagde han *Juelsminde Golfbane* på ca. 100 tdr. land af Hellebjerg Mølles jord.

I 1941 etablerede Herbert Schou *Palsgaard Fondet*. Det var dengang usædvanligt. Samtlige ansatte på Palsgaard fik nemlig mulighed for at være med i en pensions- og overskudsdelingsordning. Medarbejderne indbetalte en del af deres løn til en bunden konto i en bank, idet egne indbetalinger ønskedes isoleret fra fondet og virksomhederne. Virksomhederne bidrog med en del af deres overskud. I gennemsnit af de forløbne år 120% af medarbejdernes egne indbetalinger.[7] Det vil sige, at virksomhederne multiplicerede de ansattes indbetalinger med faktoren 1,2.

I 1952 døde godsejerinde Elisabeth Schou, og de to børn, Herbert og Gertrud, arvede hver 50% af aktierne i hhv. Palsgaard Gods A/S og Emulsion A/S.

Da Gertrud Andersen ejede Vissinggaard, flyttede Herbert og hans kone Gudrun Schou ind på Palsgaard Slot.

Inspirationen fra udenlandske firmaer

Det var Herbert Schou, der undfangede idéen om et fond. Men han drøftede og overvejede idéen med sin kone, Gudrun Schou. De idéer, tanker og hensigter, der lå bag etableringen af fondet, bekendte både Herbert og Gudrun Schou sig til. De betragtede Schou-Fondet som deres »fælles barn«.[8]

Herbert Schou var inspireret af det tyske firma *Zeiss* samt af det amerikanske firma *The Joslyn Manufacturing and Supply Company*.[9] Disse firmaer havde gjort meget for deres medarbejdere, og de opererede også med tanker om fonde, der ejede virksomhederne. Især var Schou stærkt optaget at firmaet Zeiss. Dette firma var oprettet af Carl Zeiss i Jena i 1846. Firmaet, der fremstillede linser og mikroskoper, var et verdensfirma med mange ansatte. Zeiss havde overlevet hele to tabte verdenskrige, hvilket imponerede Herbert Schou.[10]

Schou-Fondet 1957

Herbert Schou havde oprindelig den tanke, at Palsgaard Fondet, hvor medarbejderne sad i bestyrelsen, skulle eje virksomhederne. Men landsretsagfører A. Green-Andersen, der var Palsgaards jurist, frarådede det kraftigt. Green-Andersen gjorde Schou opmærksom på, at Palsgaard Fondet ikke var velegnet til at lede Palsgaard-virksomhederne. Knud Brix, der var cand. oecon. fra Aarhus Universitet og Schous sekretær,

Herbert Schous intellekt holdt aldrig fri. Her ses han ved bordet, hvor ideen til Schou-Fondet kom til verden. Schou overvejede at skabe en af Danmarks første medarbejderejede virksomheder, men besluttede sig til sidst for den konstruktion, som Schou-Fondet fik. Foto 1965, udlånt af Palsgaard A/S.

gjorde gældende, at man kunne få problemer med staten, hvis Palsgaard Fondet ejede værdierne.[11]

Herbert Schou indså, at han kunne miste ledelsen, hvis det blev en demokratisk institution som Palsgaard Fondet, der ejede virksomhederne. Han erkendte også, at han kunne få problemer med myndighederne. Derfor så han en fordel i at danne en helt ny og uafhængig institution i form af *Schou-Fondet*,[12] og den 31. december 1957 stiftedes det.

Herbert Schou var stærkt optaget af den konservative leder Victor Pürschel, hvis skrifter han nøje havde studeret.[13] Pürschel var leder af den konservative folketingsgruppe fra 1922 til 1928. Senere brød han med partiet og dannede et nyt, *Nationalt Samvirke*, som dog aldrig blev repræsenteret i rigsdagen.

Victor Pürschel var overbevist tilhænger af »den stærke mand« og af autoritære systemer som Hitlers i Tyskland, general Francos i Spanien

og især Salazars i Portugal.[14] Schou ønskede i overensstemmelse med Pürschels tanker og idéer at gøre Schou-Fondet til en stærk institution. Det vil sige en institution med en stærk leder.

Motiverne

Herbert og Gudrun Schou havde flere motiver til at stifte Schou-Fondet i 1957:

For det første var der hensynet til medarbejderne. Herbert Schou formulerede dette idealistiske motiv meget smukt i en lille bog om Schou-Fondet fra 1970. Schou skrev:

> Ved fondets stiftelse havde jeg igennem mere end 30 år administreret de materielle goder, min fader efterlod sig her på Palsgaard, da han døde i april 1925 i en alder af 59 år.
>
> I løbet af denne tid lærte jeg først og fremmest glæden ved inderst inde, egentlig ubevidst, at føle mig afhængig – foruden af min nærmeste medarbejder, min hustru – tillige af de medarbejdere, min fader havde efterladt mig, og af de nye, jeg selv fik knyttet til Palsgaard.
>
> Det var derfor naturligt, at min kone og jeg ofte drøftede muligheder for fremtiden og pligter over for fortiden; og overvejelserne mundede ud i det konkrete ønske at finde en form, hvorunder den gensidige, i det daglige umærkbare, men dog altid tilstedeværende afhængighedsfølelse mellem alle, der er knyttet til Palsgaard, kunne fortsætte uafhængigt af en enkelt person, men dog under bibeholdelse af den personlige ansvarsfølelse, som vi finder væsentlig for menneskelig trivsel.[15]

For det andet var det afgørende, at Herbert og Gudrun Schou ikke havde børn. Som Schou sagde til sin sekretær cand. jur. Johan Erik Hecht-Johansen: »Hvis reden var fuld af børn – så var det anderledes«.[16]

For det tredie erkendte Herbert Schou, at der ikke var nogen i familien, der var egnede til at videreføre Palsgaard. Han tænkte meget over, om der var en potentiel efterfølger i familien.

For det fjerde spillede beskatningen en kæmperolle for Herbert Schou. »De fleste mennesker hader at betale skat. Men Schou hadede det mere end andre«, siger Knud Brix.[17] Da Schou overdrog fabrikken Credin samt Lottrup Skov til Schou-Fondet i 1957, skete det med ordene: »Jeg vil hellere spise min kop end beskattes«.[18] Herbert Schou fik derfor den smarte idé at overføre sine besiddelser og indtægter til fondet, der var skattefrit.[19] Det betød, at der ophobedes stor kapital i fondet. Schou slap for at betale skat af sine indtægter, og han levede i stedet af sin formue, hvilket skattemæssigt var langt billigere.[20]

Knud Brix. Schou-Fondets magtfulde formand siden 1966. Leder af Palsgaards virksomheder frem til 1992 og primus motor i Palsgaards internationalisering. Foto 1988, udlånt af Knud Brix.

Et femte motiv var, at der var en kraftig trend i tiden til at etablere fonde. Især kan nævnes: Augustinus Fond (1942), Thomas B. Thriges Fond (1947), Laurits Andersens Fond (1958) og F.L.Smidths Fond.

Et sjette og sidste motiv var psykologisk. Knud Brix antyder, at Schou var bevidst om, at et fond ville begrænse hans muligheder for at lave forretningsmæssige fiaskoer, som han havde haft »bunker« af.[21] Motivet er overordentlig spændende og udtryk for stor selverkendelse.

Herbert Schou overdrager Credin og Lottrup Skov til Schou-Fondet i 1957

Samtidig med stiftelsen af Schou-Fondet solgte Herbert Schou sin fabrik Credin og sit skovbrug Lottrup Skov til fondet. Prisen på salget af Credin og Lottrup Skov var hhv. 1 mio. kr. og ½ mio. kr.[22] Schou fik ikke udbetalt beløbene kontant, men fik tilgodehavender hos fondet. Disse tilgodehavender var pristalsreguleret efter Herbert Schous udtrykkelige ønske.

Fondet skulle hvert år afdrage et beløb på tilgodehavenderne efter forhandling med Schou, ligesom renten også blev fastsat årligt.

Det var ikke uden problemer at overdrage skoven til fondet. Land- og skovbrug måtte nemlig ifølge regeringens nye landbrugslov af 16. april 1957 (lov nr. 127) ikke overdrages til fonde eller aktieselskaber »uden særlig tilladelse«. Stramningen af lovgivningen på dette punkt var sket for at forhindre udlændinge i at opkøbe dansk jord. Staten ønskede at bevare jorden på danske hænder. Knud Brix gik imidlertid i aktion, og det lykkedes ham at få Landbrugsministeriet til at acceptere overdragelsen.[23]

Med overdragelsen af fabrikken og skovbruget i 1957 havde Herbert Schou »kickstartet« den proces, hvis endemål var, at Schou-Fondet skulle eje alle Palsgaards virksomheder.

Schou-Fondet køber Emulsion A/S i 1966

I 1966 fandt den næste overtagelse sted, idet Schou-Fondet købte fabrikken Emulsion A/S. Herbert Schou og hans søster Gertrud Andersen havde hver 50% af aktierne i fabrikken, som de havde arvet i 1952 efter deres mor.

Herbert Schou besluttede tidligt at overdrage sine aktier i Emulsion A/S til Schou-Fondet.[24] Problemet var Gertrud Andersen. Hendes dilemma var, at familien Andersen havde brug for pengene fra Emulsion A/S og Palsgaard Gods A/S. Den bedste måde at bevare Palsgaard på var, at Schou-Fondet overtog alle værdierne – også hendes.

Etableringen af Schou-Fondet var også sket i bedste forståelse mellem Herbert og Gertrud Andersen, der havde et godt og tæt søskendeforhold. Gertrud Andersen udtalte efter stiftelsen i 1957, at hun ville overdrage sine aktier til Schou-Fondet, inden hun døde.[25]

Gertrud Andersens mand, Ole Ebbe Andersen, blandede sig ikke i disse spørgsmål, da han var af den mening, at det var hans kones aktier, og hun skulle derfor selv bestemme. På den anden side lagde han ikke skjul på, at han syntes, at familien Andersen skulle være large. Ger-

trud Andersen måtte imidlertid regne med modstand fra sine to børn, Kirsten Mehlsen og Niels Ole Andersen.[26]

Niels Ole Andersen var prokurist på Palsgaard i 1964, og han var fra 1966 medlem af bestyrelsen for Schou-Fondet. Han havde således mulighed for at følge spillet om aktierne på tæt hold, mens Kirsten Mehlsen var handicappet af, at hun boede i Kenya, hvor hendes mand, Erik Mehlsen, var bestyrer af en kaffeplantage.

Herbert Schou havde især to motiver til at få sin søster til at overdrage sine aktier i Emulsion A/S. Det ene motiv var, at han naturligvis gerne ville fortsætte den påbegyndte proces med at samle alle værdierne i fondet, og det andet motiv vedrørte udbetalingen af udbytte fra Emulsion A/S. Sagen var, at Herbert Schous far, Einar V. Schou, havde fået indføjet den bestemmelse i vedtægterne for Emulsion A/S, at udbyttet skulle udloddes hvert år! Det medførte, at der ikke blev investeret tilstrækkeligt i virksomheden, og at der i det hele taget ikke blev opsamlet kapital i Emulsion A/S.[27]

Selv om Gertrud Andersen i princippet havde lovet, at hun ville afhænde sine aktier inden sin død, krævede det stor overtalelse at få hende til at slippe dem allerede i 1966.

Først efter en større pakkeløsning gav hun sit samtykke den 9. december 1966. For sine aktier fik hun 1 mio. kr.,[28] men samtidig fik hendes mand en livsvarig stilling som konsulent i bestyrelsen for fondet. Dertil kom, at sønnen Niels Ole Andersen fik faderens stilling i bestyrelsen.[29]

Kirsten Mehlsen og hendes mand erfarede først, hvad der var sket, da de kom på besøg i Danmark fra Kenya. De oplevede begge afhændelsen af aktierne i Emulsion A/S som et »fait accompli«.[30] De var hverken blevet orienteret eller rådspurgt. Kirsten Mehlsen kan dog huske, at hun og hendes mand havde fået tilsendt nogle papirer, som de underskrev i

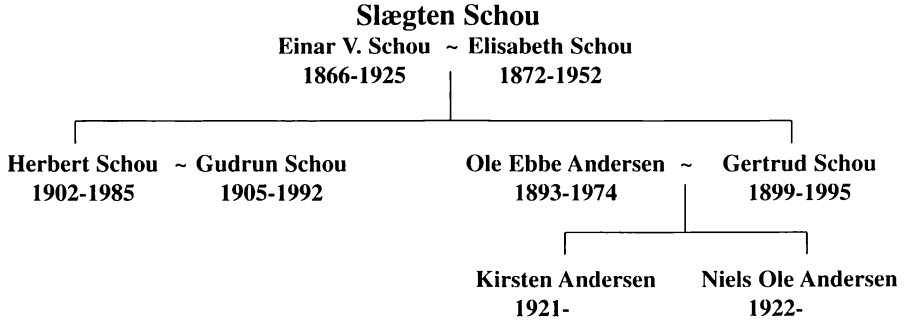

Andersen-familien foreviget på Vissinggaard i anledning af Gertrud Andersens sølvbryllup i 1945. Ud over sølvbruden ses i midten Ole Ebbe Andersen, stående Niels Ole Andersen og siddende den 24-årige Kirsten Andersen, senere gift Mehlsen. Foto: Harald Jørgensen Foto, Brædstrup, udlånt af Kirsten Mehlsen.

Kenya.[31] Det drejede sig formentlig om en erklæring, hvor de som »descendenter« afstod fra at benytte sig af forkøbsretten til aktierne i Emulsion A/S.

Niels Ole Andersen var heller ikke blevet spurgt til råds. Gertrud Andersen og hendes mand havde ikke engang haft en advokat til at vejlede sig, hvilket datteren Kirsten Mehlsen er utilfreds med den dag i dag.

Kirsten Mehlsen husker tydeligt, at da hun ville diskutere salget af moderens aktier med sin far, replicerede han kort: »Man taler ikke forretninger med piger!«[32]

Gertrud Andersen og Ole Ebbe Andersen fik senere ros af Schou-Fondet for overdragelsen af aktierne – en overdragelse, der var »helt afgørende« ifølge Knud Brix.[33]

Samtidig med købet af Emulsion A/S skete der nogle afgørende ændringer på Palsgaard. Knud Brix overtog således Herbert Schous stillinger som daglig leder og formand for Schou-Fondet, mens Schou blev konsulent ved fondet ligesom sin svoger.

Men hvorfor valgte Herbert Schou Knud Brix til sin efterfølger?

Schou har nok ræsonneret, at han, der snart blev 63 år, nu ville koncentrere sig om nogle få opgaver som Palsgaard Fondet, som han var formand for, Schou-Fondet, som han var konsulent ved, og først og fremmest forskningsinstitutionen *Nexus A/S,* som han var direktør for, og som var hans »hjertebarn«.[34]

Samtidig har det utvivlsomt også spillet ind i Schous overvejelser, at det var det helt rigtige tidspunkt at overlade ansvaret og magten til Knud Brix. Brix var dengang 44 år og havde været på Palsgaard siden februar 1948, altså i 18 år. Han startede som sekretær for Schou og havde udført et stort og dygtigt arbejde.[35] Efter Otto Bergs pludselige død i 1963 blev Knud Brix direktør for Credin og medlem af bestyrelsen for Schou-Fondet.[36]

Herbert Schou har ment, at Knud Brix var den, der bedst kunne lede Palsgaards virksomheder og bevare Palsgaards »herligheder«. Han havde kraften, styrken og overblikket. Schou vidste også, at Brix' engagement i Palsgaard var mere end 100%. Brix opgav nemlig en stor mulighed for en lovende videnskabelig karriere til fordel for Palsgaard. Brix' store kendskab til landbruget samt hans veludviklede forretningsmæssige evner indgik naturligvis i Herbert Schous beslutning.

Arven udbetales i 1972

Herbert og Gudrun Schou, der var fætter og kusine, havde som nævnt ikke selv børn. I 1972 besluttede de at ordne arvespørgsmålet med nevøer og en enkelt niece. Det drejede sig om Gertrud Andersens to børn Kirsten Mehlsen og Niels Ole Andersen. Endvidere drejede det sig om Gudrun Schous tre nevøer: Poul Schou, Torsten Schou og Peter Schou. De var alle børn af Bertel Schou, Gudrun Schous bror, og Anna Birgitta Günther, der var datter af den svenske udenrigsminister under 2. Verdenskrig, Christian Günther.[37]

Herbert og Gudrun Schou havde flere motiver til at ordne arvespørgsmålet allerede i 1972. For det første havde de fleste af arvingerne behov for penge. Kirsten Mehlsen og hendes mand vendte hjem fra Kenya medio 1972 uden penge på lommen – helt »blanke«.[38] Og de andre arvinger havde med en enkelt undtagelse også brug for pengene. Kirsten Mehlsen siger, at Herbert og Gudrun Schou gav »af et godt hjerte«.[39]

Et andet motiv var, at Herbert Schou ønskede »at gøre rent bord med familien«.[40] Det vil sige, at han og Gudrun Schou i fremtiden ikke ville høre mere om arv fra slægtens side. Arvespørgsmålet skulle løses en gang for alle.

Et tredie motiv var, at Herbert Schou ville have arvespørgsmålet ordnet, mens han var i live, således at hans kone ikke havde det problem, hvis hun overlevede ham.[41]

Et fjerde motiv var, at det passede ind i Herbert Schous regnskab i 1972.[42] Det skal formentlig forstås på den måde, at Schou havde brug for et stort fradrag. Herbert og Gudrun Schou var parat til at give en samlet arv på 1.5 mio. kr. – altså 300.000 kr. til hver af de fem slægtninge.

Det var naturligvis Herbert og Gudrun Schous suveræne beslutning at få ordnet arvespørgsmålet med slægtningene allerede i 1972, men der er ingen tvivl om, at deres beslutning blev bakket op af Schous ledende medarbejdere, først og fremmest Knud Brix.

Schou-Fondet køber Palsgaard Gods A/S i 1977

Herbert Schou og Gertrud Andersen arvede Palsgaard Gods og Slot efter deres mors død i 1952. Godset Palsgaard var blevet omdannet til et aktieselskab i 1950 efter lange overvejelser og diskussioner. Det blev godkendt af Landbrugsministeriet. Godkendelsen kaldtes »Lex Palsgaard«.[43]

Der var tre grunde til at omdanne godset til et aktieselskab. For det første ville det være let ved Elisabeth Schous død at dele aktierne mellem børnene uden at »splitte godset«.[44] For det andet var beskatningen af et aktieselskab mildere. Og for det tredje var aktieselskabet et forsøg på at samle Palsgaards værdier i ét selskab eller en institution – altså en slags forløber for Schou-Fondet.

Statsautoriseret revisor Finn Lindgaard, Carl Johan Nielsens højre hånd, ser etableringen af aktieselskabet som det første led i strategien om at samle det hele i enten Palsgaard Fondet, et aktieselskab eller i Schou-Fondet.[45] Tidligere kontorchef Knud Søndergaard giver udtryk for den samme opfattelse.[46]

Herbert Schou forberedte tidligt overdragelsen af sin halvdel af godset til Schou-Fondet. Allerede den 30. juli 1965 lod han udarbejde et »memo«, der skulle lette og fremskynde salget af hans aktier til fondet.[47]

Ifølge § 8 i vedtægterne for Palsgaard Gods A/S havde »descendenter« samt Palsgaard Fonden »ubegrænset forkøbsret« til aktierne i godset. Formålet med memo'et var at få descendenterne til at give afkald på deres forkøbsret til Schous aktier i godset.

Herbert Schous 60 års forretningsjubilæum den 29. maj 1985. Schou er omgivet af sin kone Gudrun og sin søster Gertrud Andersen, kusine til fru Schou. I forgrunden ved mikrofonen ses Knud Brix og i baggrunden Einar V. Schou. Foto udlånt af Palsgaard A/S.

Arvtagerne skrev under på erklæringer, hvor de definitivt gav afkald på deres forkøbsret til Herbert Schous aktier i godset til fordel for Schou-Fondet.

Vejen var dermed banet for fondet, som uden videre kunne købe Herbert Schous aktier. Den 28. juni 1977 var købet af Herbert Schous aktier i godset på plads. Nu manglede blot søsteren Gertrud Andersens aktier.

Forhandlingerne om Gertrud Andersens aktier i godset blev langvarige, temmelig hårde og meget dramatiske. Meget stod på spil – både for familien Andersen og for fondet. Denne gang havde familien Andersen allieret sig med advokat B. Brockstedt-Rasmussen fra Silkeborg.

Gertrud Andersens mand var død den 26. juni 1974, og han havde derfor ingen indflydelse på forhandlingerne i den sidste og afgørende fase. Men hans principielle holdning til problemet var, at familien Andersen skulle være large.

Der var to knaster til slut. Den ene var kursen på aktierne, og den anden var en forkøbsret til familien Andersen, hvis Schou-Fondet enten solgte aktier i godset eller selv blev opløst.

Sønnen Niels Ole Andersen havde hele tiden været imod salget af moderens aktier i Palsgaard Gods A/S. Hans svoger Erik Mehlsen havde i et notat fra 1976 udregnet, at Gertrud Andersen siden 1952 i gennemsnit havde fået 125.000 kr. om året fra godset.[48]

Bølgerne gik højt på det afgørende møde i København, men de lagde sig igen, da Gertrud Andersen alligevel indvilgede i at sælge sine aktier. Hun fik knap 2 mio. kr. for dem.[49] Det skete onsdag den 3. oktober 1977.

Familien Andersen var denne gang tilfreds med den opnåede pris. Hecht-Johansen, der var med til mødet i København, karakteriserer familien Andersen som »særdeles generøs«. »De blev berøvet en arv«, konstaterer han tørt flere år senere.[50]

Knud Brix betegner overdragelsen af godset til fondet i 1977 som »allervigtigst«.[51] Det er utvivlsomt en rigtig vurdering. Godset med det historiske slot var nemlig kronjuvelen blandt Palsgaards virksomheder. Overdragelsen er derfor en milepæl i Palsgaards lange historie.

Schou-Fondet køber Lottrup Landbrug og Hellebjerg Mølle 1985

Med salget af Gertrud Andersens aktier den 3. oktober 1977 var familien Andersen ude af alle Palgaards virksomheder, og Schou-Fondet ejede de fleste og største af virksomhederne.

I 1985 solgte Herbert Schou Lottrup Landbrug og Hellebjerg Mølle til Schou-Fondet for omkring 1 mio. kr.,[52] da fondet nu havde fået råd til at købe de sidste af Schous virksomheder. Herbert Schou fik tilgodehavender i fondet for salget. Rente- og afdragsvilkår samt pristalsregulering var som ved de tidligere tilgodehavender.

Schou-Fondet skulle ifølge de gældende love have en tilladelse af Landbrugsministeriet for at overtage Lottrup Landbrug og Hellebjerg Mølle. Knud Brix udvirkede, at fondet fik denne tilladelse.[53]

Processen fra familieeje til fondseje var dermed fuldbyrdet efter 28 år. Schou-Fondet, der blev stiftet i 1957, var i året 1985 eneejer af samtlige Palsgaard-virksomheder.

Det ville her være relevant og højst perspektivrigt at sammenligne

Palsgaard med nogle andre danske virkomheder, hvor familiernes aktiver ligeledes er blevet overdraget til et fond. Problemet er imidlertid, at der ikke eksisterer videnskabelige undersøgelser af sådanne overdragelser.[54]

Familien giver afkald på konsulentstillingerne

Det var en del af forhandlingsløsningen med Gertrud Andersen i 1966, at hendes mand Ole Ebbe Andersen fik stillingen som livsvarig konsulent ved Schou-Fondet. Efter Ole Ebbe Andersens død i 1974 overtog Gertrud Andersen sin mands konsulentstilling. Gertrud Andersens datter, Kirsten Mehlsen, var ofte substitut for hende, og i 1990 overtog den knap 70-årige Kirsten Mehlsen den stilling som konsulent, som først hendes far og siden hendes mor havde haft.

Gudrun Schou havde overtaget Herbert Schous konsulentstilling efter hans død i 1985. Men da Gudrun Schou døde i 1992, blev stillingen nedlagt. Nu var der blot familien Andersens konsulentstilling tilbage.

I efteråret 1992 gav Kirsten Mehlsen imidlertid afkald på sin konsulentstilling. Der var især to årsager. Den ene var, at hun mente, at hun ikke havde reel indflydelse. Og den anden årsag var, at Kirsten Mehlsen syntes, at det var for vanskeligt at afgøre, hvem af hendes fire børn, der skulle følge efter hende. Fru Mehlsen var bekymret for, at hendes fire børn ville komme til at »kæmpe« indbyrdes om stillingen, hvilket betød »splid« i familien.[55]

Dertil kom, at hendes bror Niels Ole Andersen havde tre børn. Det vil sige, at der var i alt syv potentielle kandidater til den ene konsulentstilling.

Kirsten Mehlsen forklarede sin beslutning således i en redegørelse fra september 1992: »Baggrunden for de førte drøftelser og de indgåede aftaler var den omstændighed, at alle implicerede følte, at tiden var løbet fra de gamle vedtægtsbestemmelser i Schou-Fondet, ligesom også de stærkt udvidede familieforhold i slægten spillede en væsentlig rolle for de trufne beslutninger. Til ovennævnte skal føjes, at komplicerede skatte- og afgiftsforhold i slægten spillede en væsentlig rolle for de trufne beslutninger«.[56]

Kirsten Mehlsen gav altså afkald for sig og sine livsarvinger på retten til at få konsulentstillingen. Dermed gav hun også afkald på muligheden for at øve indflydelse på Palsgaards udvikling.

Som kompensation for sin mistede indtjening fik Kirsten Mehlsen 2.5 mio. kr. Beløbet svarede til, hvad hendes honorar minus skat i en årrække ville have givet.[57]

Virksomhedsoversigt

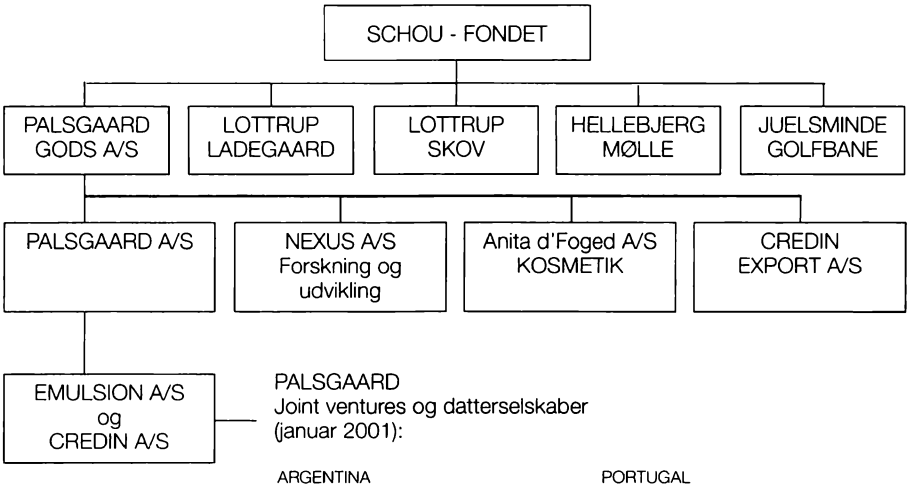

PALSGAARD
Joint ventures og datterselskaber
(januar 2001):

ARGENTINA
Palsgaard South America S.A.

BRASILIEN
Emulzint Ltda.

DANMARK
MaltCentralen A/S

FINLAND
Credin Suomi Oy

GRÆKENLAND
Credin Hellas S.A.

HOLLAND
Emulsion Holland bv

KINA
Palsgaard Industri A/S

MEXICO
Palsgaard Industri de Mexico,
S. de R.L. de C.V.

POLEN
Credin Polska Sp. z o.o.

PORTUGAL
Credin Portugal LDA.

RUMÆNIEN
S.C. Ro-Credo S.R.L..

RUSLAND
Palsgaard R.

SINGAPORE
Palsgaard Asia-Pacific PTE Ltd.

SKOTLAND
Macphie of Glenbervie Ltd.

SVERIGE
Norlander Food AB

SYDAFRIKA
Emulsion Holland (S.A.) Pty. Ltd.

Credin Bakery Supplies Pty. Ltd.

TYSKLAND
Palsgaard Verkaufsgesellschaft mbH

Extruna GmbH

Koncernoversigt 2002 (før salget af Credin og datterselskaber)*

* De frasolgte datterselskaber er: Credin Suomi Oy, Credin Hellas S.A., Credin Polska Sp. zo.o., Credin Portugal LDA og Credin S.C. Ro-Credo S. R.L. (Rumænien).

Der var blevet ført nogle ret intensive forhandlinger i forbindelse med nedlæggelsen af Kirsten Mehlsens konsulentstilling. Kirsten Mehlsens advokat B. Brockstedt-Rasmussen fra Silkeborg, Knud Brix, Palsgaards jurist Bente Klinke og statsautoriseret revisor Finn Lindgaard deltog i disse forhandlinger. Opgaven var at blive enig om, hvad et »ri-

Palsgaards berømteste produkt er emulsionsolien (PEO). PEO fremstilles på et specielt aggregat. Ved sølvbrylluppet i 1924 fik Einar og Elisabeth Schou denne miniature-udgave af aggregatet i rent sølv. Størrelsesforholdet mellem miniature-udgaven og det almindelige apparat er 1:7. Foto udlånt af Palsgaard A/S.

meligt beløb« til Kirsten Mehlsen ville være.[58] Det lykkedes at løse denne opgave til alle parters tilfredshed.

Der er således ét medlem af slægten Schou tilbage på Palsgaard. Det er Niels Ole Andersen, der sidder i Schou-Fondets præsidium, hvor han har mulighed for at øve indflydelse.[59]

Efter Gudrun Schous død i 1992 ændrede Palsgaard Slot mission i overensstemmelse med stifternes ønske. Fra tidligere at være herskabsboligen på Palsgaard, blev slottet nu led i virksomhedens drift med løsning af opgaverne så som modtagelse af VIP-gæster, frokoster, middage, møder m.v. Det gennemgik en kostbar renovering. Østfløjen blev bolig for Birthe og Knud Brix, og en del af Vestfløjen indrettedes til husbestyrerinden.[60]

Afrunding

Som det fremgår af det foregående, er slægtens holdning til det skete – overgangen fra familieeje til fondseje – noget forskellig. Kirsten Mehlsen har denne holdning: Der er begivenheder og omstændigheder i processen, som hun er utilfreds med. Men grundlæggende er hun glad for etableringen af Schou-Fondet. Kirsten Mehlsen siger således, at det var »rigtigt« at samle værdierne, og at medarbejderne har stor gavn af fon-

det.[61] Hun siger også, at det var »rigtigt« af Knud Brix en overgang både at være ansvarlig leder og formand for præsidiet.[62] Hun siger endvidere, at det var »rigtigt« af præsidiet at gøre sønnen Birger Brix til ansvarlig leder i 1992, idet Knud Brix så kunne »guide« ham.[63] Og endelig siger Kirsten Mehlsen, at Knud og Birthe Brix er det »rigtige par« til Palsgaard.[64] Altsammen utroligt flot sagt af den slægtning, der kommer tættest på grundlæggerne, Einar V. Schou og Elisabeth Schou, nemlig deres første barnebarn.

Et virkelig spændende, men også noget svært spørgsmål er: Hvad har den selvejende institution Schou-Fondet egentlig betydet for Palsgaards forretningsmæssige udvikling? Alt tyder på, at fondet har været en stor fordel for virksomhederne. F. eks. skulle overskuddet i Emulsion A/S tidligere udloddes, mens det nu også kan anvendes til investering. Efter at fondet fik overdraget de sidste virksomheder i 1985, intensiverede

Herbert Schou bærer stolt en kasse Ermol (kunstfløde), der i en periode var en af Credins store artikler på hjemmemarkedet. Senere blev Ermolen yderst populær i Credin Hellas, det græske datterselskab. Foto udlånt af Palsgaard A/S.

Palsgaard sin internationalisering overordentlig kraftigt. I dag tjener Palsgaard 4/5 af sine penge i udlandet – og fondet er god for flere hundrede millioner kr.[65]

»I Schou-Fondet samles trådene, som binder koncernens mange virk-

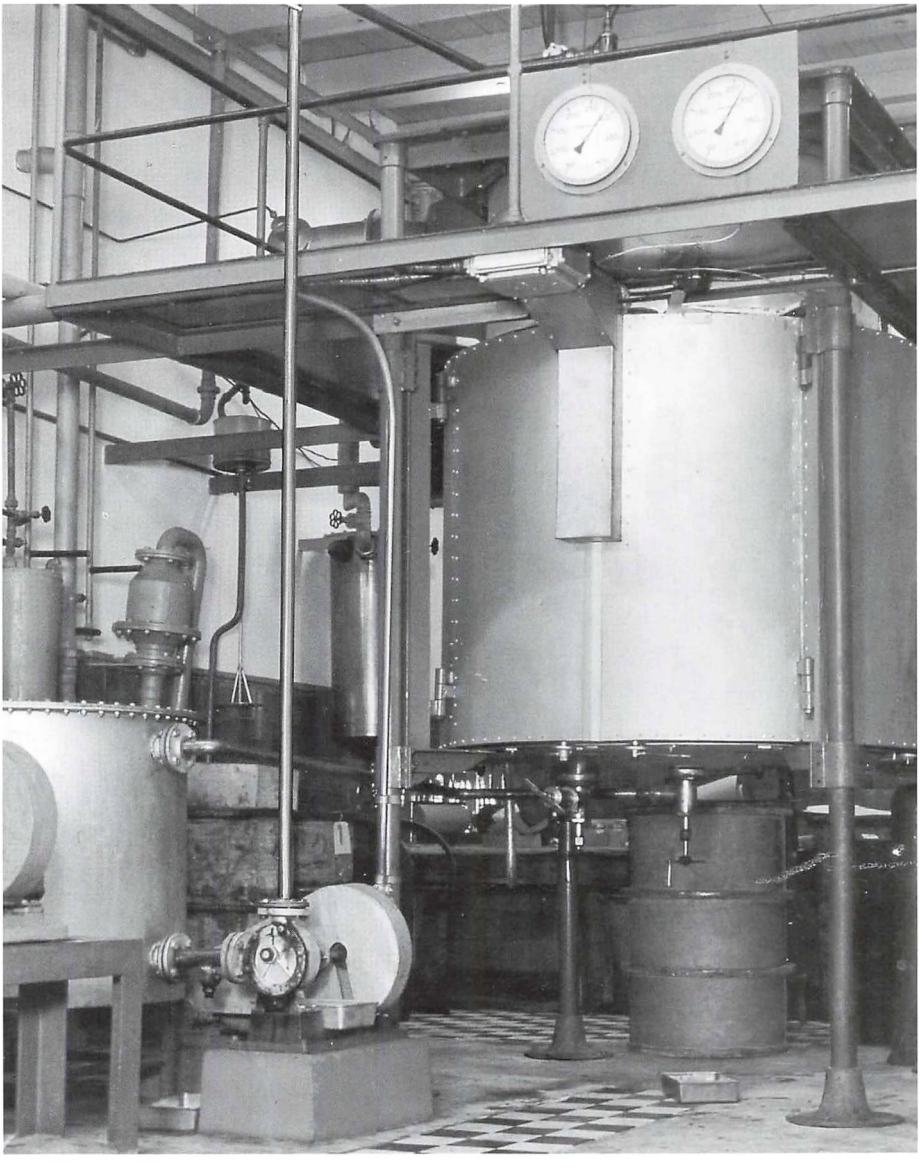

Emulsionsfabrikkens maskiner og tanke blev med tiden stadig større og krævede betydelig plads. Fabrikkens interiør er fra omkring 1966, hvor Emulsion A/S blev købt af Schou-Fondet. Foto udlånt af Palsgaard A/S.

somheder sammen, og denne institution vil som familiens arvtager komme til at bære Palsgaards fremtid.« Det var Herbert Schous vise ord i 1970 – og sådan er det i dag!

Sammenfatning

Undersøgelsen viser, at Herbert og Gudrun Schou havde flere motiver til at stifte Schou-Fondet i 1957, men afgørende var, at de var barnløse.

Undersøgelsen viser endvidere, at Knud Brix spillede en hovedrolle i fondets successive køb af Palsgaards virksomheder. Brix deltog aktivt i alle diskussioner og lagde strategien.

Man kan sige, at fonds-formen og Knud Brix er som skabt til hinanden. Form og person går op i en højere enhed.

Fondet var imidlertid ikke blevet eneejer af Palsgaards virksomheder uden Gertrud Andersens velvilje og forståelse. Det aftvinger stor respekt, hvordan hun holdt sig tilbage og dermed demonstrerede betydelig loyalitet over for sin fars og mors værk.

De komplicerede forhandlinger var indimellem ved at bryde sammen, men Herbert Schou og søsteren Gertrud Andersen var i virkeligheden helt på linje og viste imponerende familie- og søskendesammenhold. De havde begge et stærkt ønske om at bevare Palsgaards besiddelser i veneration for forældrene Einar og Elisabeth Schou, i loyalitet over for virksomhederne og for medarbejdernes skyld.

Man kunne indtil fornylig sige om fondet, at det ikke alene havde formået at holde sammen på Palsgaards besiddelser, men også at udvide dem. Denne karakteristik gælder imidlertid ikke længere, idet fabrikken *Credin* med datterselskaber blev frasolgt til den magtfulde norske koncern, *Orkla*, i september 2002.[66]

Undersøgelsen er den første af sin art i Danmark. Det bliver derfor spændende, når der en gang kommer en lignende undersøgelse. Det vil nemlig give mulighed for at sammenligne og dermed tilføje behandlingen af et vigtigt emne i dansk erhvervshistorie større dybde og mere perspektiv.

Noter

1. Artiklen præsenteredes som et paper med titlen *Palsgaard – From Family To Foundation 1957-1985* på European Business History Associations konference i Helsinki fra den 22. til den 24. august 2002. Paperet blev diskuteret på en session, hvor temaet var *Family Ownership*.
2. Denne artikel bygger på kapitel 12 (*Fra familieeje til fondseje – 1. akt*) og 13 (*Fra familieeje til fondseje – 2. akt*) i min kommende bog

om Palsgaards historie fra 1908 til 1985. Materialet er især fundet i Palsgaards arkiv og i statsautoriseret revisor Carl Johan Nielsens arkiv. Desuden er der benyttet enkelte arkivalier fra Kirsten Mehlsens og Niels Ole Andersens privatarkiver. Arkivmaterialet er suppleret med samtaler med hovedpersonerne. Vedtægterne for Schou-Fondet (1961, 1965, 1979, 1985 og 1993) vil ikke blive gennemgået.

3. Samtale med Sven Nielsson 2.8.2000.
4. Jesper Strandskov, Peter Sørensen og Kurt Pedersen: *Pioneren Otto Mønsted. Sig Navnet ...*, Aarhus 1998.
5. M. Doeleman, Herbert Schous hollandske forretningspartner og gode ven, kopierede Schou, idet han også oprettede sit eget firma *Zedo*, der var uafhængigt af familievirksomheden *Zeelandia* (samtale med Herman J. Doeleman 11.11.1999).
6. Samtale med Knud Søndergaard 3.2.2000.
7. Knud Brix' brev af 21.6.2002.
8. Samtale med Kirsten Mehlsen 30.1.1999.
9. Schou var meget inspireret af en kronik om det amerikanske selskab i *Politiken* 16. juni 1939. Kronikken havde især stor betydning for hans etablering af Palsgaard Fondet i 1941. Herbert Schou opbevarede kronikken i sit privatarkiv på Palsgaard.
10. Samtaler med Knud Brix 3.11.1999 og 6.11. 2000.
11. Samtale med Knud Brix 11.1.2000.
12. Samtale med Hecht-Johansen 18.11.1999.
13. Samtaler med Knud Brix 27.1.1999 og 26.4. 2001.
14. Sigurd Rambusch i *Dansk Biografisk Leksikon* (1986).
15. *Schou-Fondet* 1970, side 3.
16. Samtale med Hecht-Johansen 18.11.1999.
17. Samtale med Knud Brix 6.11.2000.
18. Samtale med Knud Brix 11.1.2000.
19. I dag beskattes fonde som aktieselskaber (samtale med Knud Brix 11.1.2000). Skattefriheden for fonde ophørte i begyndelsen af 1970'erne (samtale med Finn Lindgaard 1.11.2000).
20. Samtale med Knud Brix 6.11.2000.
21. Samtale med Knud Brix 11.1.2000.
22. Carl Johan Nielsens arkiv i Vejle.
23. Samtale med Knud Brix 27.1.1999.
24. Knud Brix udarbejdede 2 responsa om overdragelsen (samtale med Knud Brix 6.11.2000).
25. Samtale med Knud Brix 6.11.2000.
26. Samtale med Kirsten Mehlsen 30.1.1999.
27. Samtaler med Knud Brix 27.1.1999, 10.1.2000 og 6.11.2000. »KB« oplyser, at Schou overførte overskud fra Credin til Emulsion A/S, hvilket familien Andersen var glad for. Det er svært at forstå, hvorfor Schou overførte gevinst til Emulsion A/S, hvor han jo skulle dele overskuddet med sin søster, Gertrud Andersen.
28. Prisen for aktierne kan diskuteres. Det er ikke kun den aktuelle kurs, men især Emulsion A/S' indtjeningsevne, der er vigtig. I årene efter 1966 havde Emulsion A/S flotte overskud.
29. Samtale med Kirsten Mehlsen 5.3.2000.
30. Samtale med Kirsten Mehlsen 30.1.1999.
31. Ibid.
32. Ibid.
33. Samtale med Knud Brix 11.1.2000.
34. Samtaler med Knud Brix 27.1.1999 og 11.1. 2000. Samtale med Finn Lindgaard 1.11. 2000.
35. Samtale med Knud Brix 27.1.1999.
36. Samtale med Knud Brix 11.1.2000.
37. Samtale med Knud Brix 27.1.1999.
38. Samtale med Kirsten Mehlsen 5.3.2000.
39. Ibid.
40. Ibid.
41. Samtale med Poul Schou 21.11.1999.
42. Samtale med Kirsten Mehlsen 5.3.2000.
43. Samtale med Knud Brix 17.1.1999 og Knud Brix' brev af 21.6.2002.
44. Knud Brix' brev 21.6.2002.
45. Samtale med Finn Lindgaard 1.11.2000.
46. Samtaler med Knud Søndergaard 15.1.1999 og 10.1.2000.
47. »Memo vedr. overdragelsen af aktier i A/S Schou Palsgaard den 30. juli 1965«, Niels Ole Andersens privatarkiv.
48. Erik Mehlsens notat 1975/76, Kirsten Mehlsens privatarkiv.
49. Overdragelsesaftale 12.11.1977, Palsgaards arkiv.
50. Samtale med Hecht-Johansen 18.11.1999.
51. Samtale med Knud Brix 11.1.2000.
52. Carl Johan Nielsens arkiv i Vejle.
53. Samtale med Knud Brix 3.11.1999 og brev af 13.5.2002.
54. Da der ikke foreligger forskning på området, er det en meget vigtig forskningsopgave at få undersøgt, hvordan disse ejerskifter fra familier til fonde er foregået i Danmark. F. eks. ville det være oplagt at sammenligne Palsgaard med direktør Ludvig Augustinus' overdragelse af hans cigar- og tobaksfabrikker til *Augustinus Fonden* i 1942 (*Weekendavisen* 14.-20.6.2002). Men der findes ingen videnskabelige undersøgelser af Ludvig Augustinus' motiver til etableringen af Augustinus Fonden, udarbejdelsen af vedtægterne, forløbet af overgangen fra familieeje til fondseje samt den forretningsmæssige effekt af fondsejerskabet. I en stor oversigtsartikel om Augustinus Fonden i Weekend-

avisen lægges der næsten udelukkende vægt på striden mellem familien Augustinus og Augustinus Fonden om værdien af aktierne i *Skandinavisk Tobakskompagni*.

55. Samtale med Kirsten Mehlsen 23.11.1999. Kirstens Mehlsens redegørelse fra september 1992, Kirsten Mehlsens privatarkiv.
56. Kirsten Mehlsens redegørelse fra september 1992, Kirsten Mehlsens privatarkiv.
57. Samtale med Knud Brix 6.11.2000.
58. Samtale med Finn Lindgaard 1.11.2000.
59. Niels Ole Andersen ophørte med at være medlem af præsidiet i 2002. Han fik i stedet en stilling som konsulent for Schou-Fondet.
60. Knud Brix' brev 21.6.2002.
61. Samtaler med Kirsten Mehlsen 30.1.1999 og 20.10.2000.
62. Samtale med Kirsten Mehlsen 30.1.1999.
63. Ibid.
64. Ibid.
65. Regnskab 2001.
66. Frasalget skete i september 2002 med tilbagevirkende ikrafttrædelse fra 1.1.2002. *Orkla Food Ingredients* forventer sig meget af købet (*Børsen* 4.9.2002).

Arkivafleveringer

1. januar-31. december 2002

En samlet fortegnelse over Erhvervsarkivets samling af arkiver til og med 1999 findes publiceret i værket *Erhvervsarkivets Arkivoversigter*, bind 1-4. Oplysningerne er også inddateret i databasen Danpa og kan søges her på internetadressen: www.danpa.dk

Afleveringerne i 2000 og 2001 findes publiceret i *Erhvervshistorisk Årbog 2001* og *2002*.

Afleveringerne androg i 2002 med 130 sager i alt 4.050 enheder. Der er modtaget følgende arkiver – opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1-4:

Landbrug, jagt, skovbrug, fiskeri

Poul Mose, gartner, Glamsbjerg. 55 bind og 1 pakke 1930-1981. Hoved- og statusbog, hovedbøger, kassebøger, salgsoversigter, dagbog og diverse.

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Næstved Kvægtorv og Offentlige Slagtehuse A/S, kvægtorv og slagteri, Næstved. 7 bind aktiebreve 1924 og 1970.

Chr. Hansens Laboratorium A/S, fremstilling af fødevarepræparater m.v., København (fortsat aflevering). 4 bind og 4 pakker 1908-1999. Årsregnskaber og beretninger, mødereferater, korrespondance m.v. vedr. selskabets aktiviteter i USA og Canada, fotos og interne informationsblade.

Tekstil-, beklædnings- og læderindustri

A.C. Bang A/S, buntmager, København. 66 bind, 15 pakker og 4 læg 1805-1999. Årsregnskaber, hovedbøger, journal, kassebog, korrespondance, aktionæroverenskomster, mødereferater, stiftelsesoverenskomster, kontrakter, fotos, plakater og udklip.

Træ- og møbelindustri

K. Fricke & S. Olesen, billedskærere, Århus. 1 pakke arbejdstegninger u.å.

Aage Nielsen, møbelsnedker, Århus. 2 bind og 3 pakker 1939-1988. Hovedbog, kassejournal og elevtegninger fra Århus tekniske Skole.

Carl Rasmussen, møbelsnedkerlærling, Århus. 1 pakke elevtegninger fra Århus tekniske Skole 1919-1920.

Willy Jensen, møbelpolstrer, Århus. 1 pakke elevtegninger fra Århus tekniske Skole 1952-1955.

Det sker ofte, at der i arkivafleveringerne er fotografier, der viser både ejendomme, fabrikskomplekser, oplagspladser og ansatte. I årets aflevering fra asfalt- og tagpapfabrikken A/S Phønix var der blandt andet et par billeder, der viser et arbejdssjak på landevejen. Man ser her sjakket stillet pænt op foran vejtromlen og en hestetrukket vandvogn. Foto i Phønix' arkiv, Erhvervsarkivet.

Papir- og grafisk industri

Marselis Tryk, bogtrykkeri, Århus (fortsat aflevering). 3 bind produktionsbøger vedr. priser, oplagstal mv. 1946-1977.

Byens Protokolfabrik, bogbinderi, Frederiksberg. 6 bind og 1 pakke 1893-1993. Hovedbøger, kassejournal, afskrivningsbog på maskiner, korrespondance og historisk materialesamling.

Jyllands-Posten, Århus (fortsat aflevering). 4 pakker personudklip div. år.

Kemisk industri m.m.

Superfos-koncernen, kunstgødnings- og asfaltfabrik mv., Vedbæk (fortsat aflevering). 1 læg fotos u.å.

Sadolin & Holmblad, farve- og lakfabrik, København. 107 bind og 24 pakker 1945-1994. Årsregnskaber, mødereferater, regnskaber, korrespondance, varemærkesager, internt firmainformationsmateriale og personalesager.

A/S Schous Fabrikker, kemisk-teknisk fabrik, København (fortsat aflevering). 10 bind og 1 pakke 1916-1987. Vedtægter, regnskaber, fotos og udklip.

A/S Phønix, asfalt- og tagpapfabrik samt vejanlægsentreprenør, Vejen (fortsat aflevering). 1 pakke Udgiftsregnskaber 1908-1909 og fotos.

Jern- og metalindustri

Dansk Remmefabrik A/S, metalvarefabrik, blandet engroshandel, København. 8 bind 1913-1954 div. år. Hovedbøger, hovedkladdebøger og kassebøger.

A/S Titan, maskinfabrik og jernstøberi, København (fortsat aflevering). 1 pakke dokumenter m.v. vedr. ansættelses- og pensionsforhold.

Anton Nielsens Maskinfabrik, maskinfabrik, Rougsø, Allingåbro. 26 bind 1910-1966. Statusbog, hovedbøger, registre til hovedbøger, kassebøger, kassekladder, vekselbøger og bog vedr. akkordarbejde m.v.

Hans Hansen, grovsmed, Århus. Svendebrev 1852.

Lyac Power A/S, akkumulatorfabrik, Lyngby (fortsat aflevering). 3 bind og 2 pakker 1950-1994 div. år. Bestyrelsessager, vedtægter, generalforsamlingsreferat, regnskaber, kontrakter firmahistorie, fotos og manuskript vedr. blyakkumulatorens udvikling, fremstilling og anvendelse.

Burmeister & Wain, skibsværft og motorfabrik, København (fortsat aflevering). Spanske licensaftaler 1965-1996.

Nakskov Skibsværft A/S, skibsbyggeri, Nakskov (fortsat aflevering). 91 bind og 3 pakker 1916-1995. Referater af bestyrelsesmøder, revisionsprotokoller, regnskab, fusionsplan, aktieprotokol, regnskabsoversigter, hovedbøger, kassebøger, journalkladde, vekselbog, fakturabøger, lagerindkøbsbøger, regnskabsbøger vedr. de enkelte nybygninger, kalkulationsbøger, prisbog, regnskaber vedr. gager og overtidsbetaling og historisk materialesamling.

Brdr. N. & Kr. Petersen A/S, gasgeneratorfirma, Bogense (fortsat aflevering). Fotos og prislister 1940-1944.

Anden fremstillingsvirksomhed

Hornung & Møller, pianofabrik, København (fortsat aflevering). 5 bind og 1 pakke 1934-1966. Reparationsbøger og hovedtegning til model B 23.

Dansk Legetøjsfabrik A/S, legetøjsfabrik, København. 2 bind og 1 pakke 1909-1975. Forhandlingsprotokol, fotos og div. materiale.

El-, gas, varme- og vandforsyning

Midtkraft I/S, el- og varmeværk, Århus (fortsat aflevering). 29 bind og 1 pakke 1950-2000. Forhandlingsprotokol for samarbejdsudvalget, forhandlingsprotokol for sikkerhedstjenesten, udklip og fotos.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Jens Marinus Andersen, murer, Århus. Elevtegninger fra Århus tekniske Skole 1904-1910.

Engroshandel

Knud Grønlykke, grosserer, København. Kassejournal 1959.

Danske Købmænds Handels-Aktieselskab (DANKAS), kolonialvarer en gros, København (fortsat aflevering). 2 pakker 1920-1972. Beretninger, regnskaber, Dankas aktiebreve, mødereferater og fotos.

Københavns Mælkekompagni A/S, mælkehandel en gros og detail, København. Hovedbog 1912.

Margarine-Compagniet M.C. A/S, salgs- og distributionsselskab, København. 6 bind og 15 pakker 1896-1977. Bestyrelsesmødereferater og -sager, årsberetninger, overenskomster m.v. mellem M.C.-parterne, va-

I 1905 skete der en ændring i Straffeloven, der gjorde det muligt, at flere hundrede fanger i de danske fængsler kunne beskæftiges med produktion af legetøj. Det var på forhånd afklaret, at man ikke ville påføre danske legetøjsproducenter ubillig konkurrence, men »kun« ville ramme en eventuel import fra Tyskland. Det første spæde forsøg på en produktion fandt sted i Vestre Fængsel i 1905 med en startkapital på 7 kr. til anskaffelse af træ og værktøj. Efter en vanskelig start fik man kontakt med Otto Larsen, der gennem sin virksomhed, »A/S Dansk Legetøjsfabrik«, kanaliserede salget fra fængslerne. På billedet ses en produktion af trælegetøj fra Vestre Fængsel. Foto i Dansk Legetøjsfabriks arkiv, Erhvervsarkivet.

remærker, avisudklip, markedsundersøgelser og materiale vedr. priskrig.

Silkehuset A/S, manufakturhandel, København (fortsat aflevering). 3 bind 1934-1952. Forhandlingsprotokol, revisionsprotokol og aktieprotokol.

Eriksen & Christensen, korn- og foderstofhandel en gros, Esbjerg (fortsat aflevering). 22 bind og 14 pakker 1933-1972. Kalkulationsbog, prislister, leveringsaftaler, kontrakter og fotos.

A/S Korn- og Foderstof Kompagniet, korn- og foderstofhandel en gros, Århus (fortsat aflevering). 48 bind og 7 pakker 1919-2002. Mødereferater, korrespondance, arbejdskonflikter, bestyrelsessager, licensaftaler, interne meddelelser, pressemeddelelser, udklip og fotos.

Skåde Lokalforening, foderstof- og gødningsforening, Århus. Kassebog 1950-1964.

A/S Dansk Høstmaskine Compagni – D.H.C., landbrugsmaskinhandel en gros, Gentofte. Kassejournal 1950-1951.

A/S Saxonia, landbrugsmaskin- og cykelhandel en gros, København. 32 bind 1924-1965. Hovedbog, regnskabsjournaler, kassebøger, salgsbog og kasserapporter.

Commodore Data A/S, data- og tekstbehandlingsmaskiner en gros, Århus. 190 bind og 23 pakker 1982-1994. Incasso- og konkurssager, forsikrings-, garanti-, service- og forhandleraftaler, løn- og personalesager, korrespondance, sager vedr. DEMKO og tekniske sager.

Swiss Regnskab A/S, salg af regnskabsmaskiner, København. 2 bind forhandlingsprotokoller 1967-1972.

Laurits Møller & Sønner, skibsproviantering, København (fortsat aflevering). 11 bind og 7 pakker 1932-1994. Årsregnskaber, hovedbøger, kasserapporter, salgsbøger, fakturakopier m.v. (Grønland), fakturaer, foto og diverse.

Detailhandel

Søndergades Apotek, apotek, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke 1903-1983. Statusbog, hovedbog, udklip, forretnings- og personfotos.

Peter Søbyes Eftf. v/ Knud Erik Haurum, herreekviperingsforretning, Århus. 1 bind salgsstatistik 1951-1957.

Hans Peder Adolf Nielsen, cykelhandler, Århus. Købs- og salgsbog for brugte cykler 1939-1962.

ABACO, blomsterhandel, Århus (fortsat aflevering). 28 bind 1959-1985. Årsregnskaber og kasserapport.

Transportvirksomhed m.v.

A/S Em. Z. Svitzers Bjergnings-entreprise, bjergnings- og bugseringsselskab, København (fortsat aflevering). 169 bind og 13 pakker 1860-1983. Hovedbøger, kassebøger, udgiftsbøger, bjergningskontrakter, bjergningskopibøger, kopibøger, scrapbøger og udklip.

Blegind-Hørning Andelsfryseri, frysehus, Hørning. 32 bind og 1 pakke 1947-1974. Forhandlingsprotokol, kassebog og diverse.

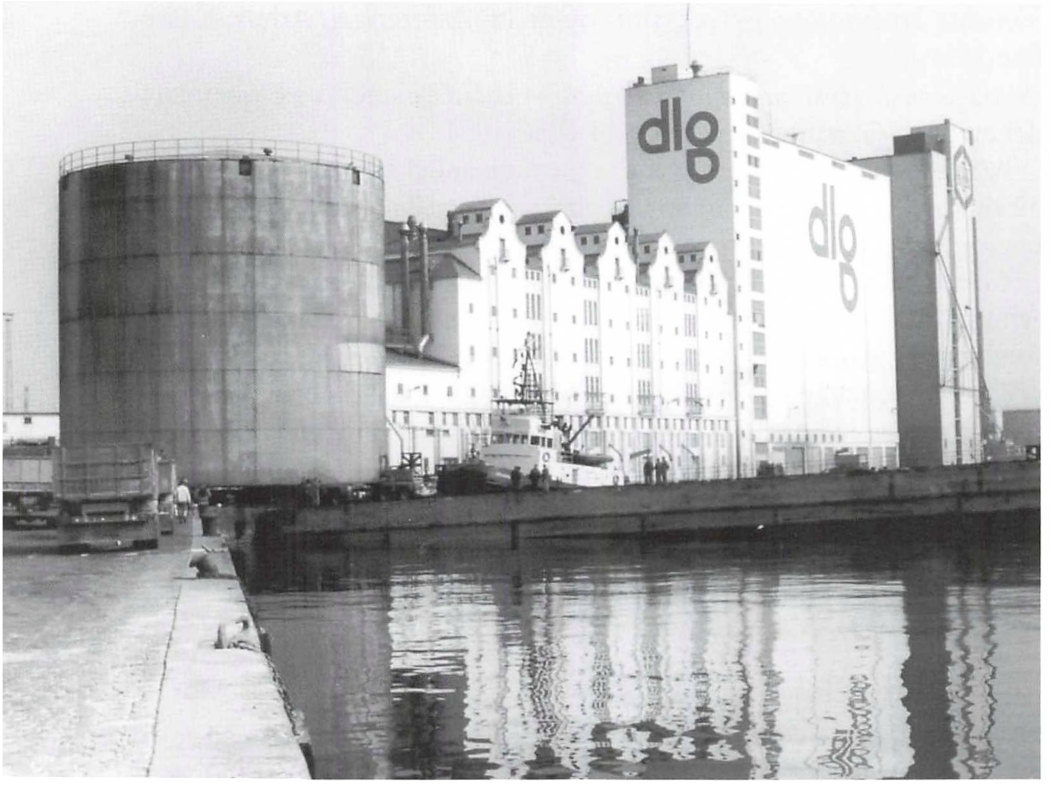

Fra august 1994 til maj 1997 fandt der et større nedbrydningsarbejde sted på Århus Havn. I/S Midtkraft – Århusværket, opført i 1950'erne, var blevet for utidssvarende og skulle erstattes af et højteknologisk værk til el- og varmeproduktion på basis af halm, træflis og kul. Det nye værk forventedes færdigt i 1999, men Energistyrelsen gav ikke sin godkendelse, hvorfor planerne ikke blev realiseret. I forbindelse med nedrivningen søgte man genbrugt så mange brugbare dele som muligt. To store olietanke, der hver rummer 7.000 m³, skulle genbruges til opbevaringstanke for flydende gødning. På billedet ses den ene tank under flytning fra en blokvogn til en pram bag bugserbåden »Vragsund« i maj 1996. Foto i Midtkrafts arkiv, Erhvervsarkivet.

Finansieringsvirksomhed

Cevo-Invest A/S, investeringsselskab, København. 3 bind og 2 pakker 1989-2002. Bestyrelsessager og materiale fra diverse datterselskaber.

R. Henriques jr., vekselererfirma, København (fortsat aflevering). 3 bind og 9 pakker 1871-2000. Korrespondance, mødereferater, legatsager, regnskaber, dokumenter og fotos.

Forsikringsvirksomhed

Dansk Forening for Skadesforsikring (SKAFOR), forsikringstarifselskab, København (fortsat aflevering). 3 bind 1996-1998. Mødereferater og korrespondance.

Erhvervssygdomspoolen, forsikringsvirksomhed, København. 5 bind 1987-2000. Vedtægter, generalforsamlings- og bestyrelsesmødereferater, korrespondance og regnskaber.

Forsikringsselskabet for Erhvervssygdomme A/S (FFE), forsikringsselskab, København. 1 bind generalforsamlings- og bestyrelsesmødereferater, regnskaber og korrespondance 1995-1998.

Forsikringsselskabet Plansikring, Stilling (fortsat aflevering). 6 pakker 1903-1991. Materiale vedr. diverse selskaber.

Løntalspoolen, forsikringsvirksomhed, København. 2 bind og 4 pakker 1973-2000. Vedtægter, generalforsamlings- og bestyrelsesmødereferater, regnskaber og korrespondance.

Ejendomsadministration og -handel samt forretningsservice/liberale erhverv

Advokatfirmaet Dam & Fintel, Viby (fortsat aflevering). 171 pakker 1990-1991. Journalsager med arkivlister/register 1990-1991.

Aage Faber, sagfører og borgmesterfuldmægtig, Ålborg (fortsat aflevering). 1 pakke 1849-1979. Private regnskaber og korrespondance, slægtsoptegnelser vedr. familien Faber og fotos.

Erhvervenes Skattesekretariat, økonomisk rådgivningsvirksomhed, København. 35 pakker 1921-2000. Korrespondance og mødereferater.

Langkilde Larsen, revisionsfirma, Århus. 6 bind interne faglige nyhedsbreve 1977-1997.

Kloppenborg-Skrumsager Rådgivende Ingeniører Aps, rådgivende ingeniørfirma, Århus. 5 bind og 40 pakker 1976-1992. Sager, kontokort og tegninger.

Kaj Oluf Sørensen, landinspektørfirma, Hillerød. 1 pakke 1872-1964. Hovedbog, kassebøger, privat kassebog, private breve og dokumenter.

Front Page, public relations bureau, København. 4 bind og 19 pakker 1987-2001. Journalsager og videobånd.

Weber & Sørensen Reklamebureau A/S, reklamebureau, Århus. 7 bind og 9 pakker. Lønningsbog, udklip, jubilæumsmateriale, fotos og firmablade.

World Wide Expo A/S, udstillingsvirksomhed, København. 1 pakke

mødereferater, beretninger, regnskaber, korrespondance og tryksager 1985-1990.

Jysk Patent Bureau, Hasselager. 9 pakker 1966-2000. Kundekartotek og sagskartotek.

Offentlig virksomhed

Århus kommune, Borgmesterens afdeling, Økonomisk afdeling (fortsat aflevering). 219 pakker 1989-1992. Journalsager.

Århus kommune, Magistratens 2. afdeling, Bygningsinspektorat Midt (fortsat aflevering). 40 pakker 1883-2000. Sager vedrørende nedbrudte ejendomme. *Stadsarkitektens kontor* (fortsat aflevering). 1 pakke 1920-1954. Bygningstegninger. *Stadsingeniørens kontor* (fortsat aflevering). 1 pakke 1891-1972. Matrikelkort fra de tidligere forstads- og omegnskommuner.

Århus kommune, Magistratens 3. afdeling, Marseliscentret. 1 pakke 1978-1984. Dagbøger fra ergoterapiafdelingen.

Århus kommune, Magistratens 4. afdeling, Århus Skolevæsen (fortsat aflevering). 274 pakker 1978-2001. Journalsager og afgangsbeviser fra diverse skoler.

Undervisnings- sundheds- og social virksomhed

Akademiet for de Tekniske Videnskaber, forskningsinstitution, København (fortsat aflevering). 148 pakker 1971-2000. Fortegnelse over journalsager. Journalsager.

Jysk Børneforsorg, velfærdsinstitution, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke diverse år. Afleveringsliste. *Ormslev Børnehjem* (fortsat aflevering). 2 bind og 2 pakker 1881-1987. Forhandlingsprotokol, elevprotokol, regnskaber og jubilæumsskrift. *Solbakken,* 29 bind og 3 pakker 1929-2002. Forhandlingsprotokoller, korrespondance, udklip, dagbøger fra Solbakkens spejderpatruljer og fotos.

U-landsfonden af 1962, velfærdsforening, Århus (fortsat aflevering). 59 pakker 1970-2001. Beretninger, regnskaber og korrespondance.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Andelsudvalget, erhvervsorganisation, København (fortsat aflevering). 1 pakke korrespondance og manuskripter 1888-1923.

Dansk Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverorganisation, København (fortsat aflevering). 3 pakker journalsager 1970-1971.

Foreningen af Arbejdsledere i Danmark, organisation, København. 59 bind 1917-1976. Referater af HB-møder og referater af FU-møder.

Fællesrådet for Havebrug og Gartneri, samarbejdsorganisation for havebrug og gartneri, København. 1 forhandlingsprotokol med bilag 1926-1934.

Fællesudvalget for Forsøg og Revision af Frugtlisterne, samarbejdsudvalg vedr. frugtavl, København. Forhandlingsprotokol 1910-1913.

Fællesudvalget for Frugtavlsøkonomi, samarbejdsudvalg vedr. frugtavl, København. 2 forhandlingsprotokoller 1933-1958.

Frugtavlernes Fællesudvalg, samarbejdsudvalg for frugtavlernes organisationer, København. Forhandlingsprotokol 1938-1941.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, landbrugsorganisation, København (fortsat aflevering). 15 bind og 3 pakker 1895-1999. Brevkopibøger, generalforsamlingsbilag, referater m.v. vedr. præsidiemøder, referater af bestyrelsesmøder og fotos.

Håndværksrådet, erhvervsorganisation, København (fortsat aflevering). 85 pakker 1982-2000. Kopier af korrespondance og presseklip.

Dansk Flavour Organisation (DFO), brancheforening, København. 40 bind og 1 pakke 1951-2000. Medlemslister, sager, medlemskorrespondance og korrespondance.

Foreningen af Suppeindustri i Danmark, brancheforening, København. 10 bind 1987-1997. Medlemslister, regnskabsmateriale og korrespondance.

MIFU (Margarine-Industriens Fælles-Udvalg), brancheforening, København. 36 bind 1949-2000. Forhandlingsprotokol, medlemslister, kassebog, sager og korrespondance.

Benzin- og Oliebranchens Arbejdsgiverforening, arbejdsgiverforening, København. 161 bind og 175 pakker 1956-2000. Bestyrelsesmødeprotokoller, årsberetninger, kassejournaler og brevkopier.

Batteriforeningen, brancheforening, København. 11 bind og 8 pakker 1985-2000. Medlemslister, sager, salgsstatistik og korrespondance.

Nørregades Handelsforening, detailhandelsforening, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke udklip og mødereferater 1978-1992.

De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark, brancheorganisation, Gentofte (fortsat aflevering). 1 pakke hovedbestyrelses- og udvalgssager, medlemsblade og tryksager 1965-1971.

Danmarks Rederiforening, organisation, København (fortsat aflevering). 20 bind og 280 pakker 1911-1999. Brevkopibøger, journalsager fra arbejdsmarkedsafdelingen og nautisk afdeling.

Landsforeningen Danmarks Bilruter, Vejle (fortsat aflevering). 16

bind og 20 pakker 1922-2001. Forhandlingsprotokoller, bestyrelsesmødereferater, kassebøger, kassebilag og korrespondance.

Rutebilejernes Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering) 1 pakke regnskabsmateriale, korrespondance og mødereferater 1978-2000.

Samvirkende jyske Turistforeninger, turistorganisation, Aalborg. 78 bind og 225 pakker 1949-1994. Beretninger og regnskaber, bestyrelsesreferater, kassejournaler, kasserapporter, journalsager, korrespondance, fotos og lydbånd.

Den Danske Bankforening, brancheorganisation, København (fortsat aflevering). 1 pakke journalsager 1969-1982.

Dansk Pianostemmer- og Instrumentmagerforening, brancheforening, Hjørring. 8 bind 1905-1995. Forhandlingsprotokol, kassebøger, medlemsbøger og jubilæumsbog.

Foreningen for Andelsstudier, Esbjerg. 7 bind mødereferater 1987-1997.

Øvrige organisationer og foreninger

Danmarks Nationale Goodtemplar Orden, afholdsforening, Århus. 7 bind 1929-1975. Forhandlingsprotokol for logen »Frem til Kamp«, medlems- og embedsmandsprotokoller for diverse loger og kassebøger for diverse loger.

Det Danske Spejderkorps, Århus Distrikt, spejderkorps, Århus. Dagbog for 2. Århus Trop 1954-1957.

Århus Konservative Vælgerforening, politisk forening, Århus (fortsat aflevering). 5 bind og 1 pakke 1885-1958. Generalforsamlingsprotokol, bestyrelsesprotokoller og manuskript vedr. vælgerforeningens historie.

Askovkredsen for Århus og Omegn, foredragsforening, Århus. 2 bind og 1 pakke 1935-1991. Forhandlingsprotokoller, regnskabsbøger, korrespondance, vedtægter, beretninger, mødeindkaldelser og programmer.

Bushistorisk Selskab, historisk forening, Vejle. 4 pakker 1938-2001. Interviews og erindringer, udklip, korrespondance, tryksager og fotos.

Slægtshistorisk Forening, historisk forening, Århus. 5 pakker 1957-1998. Vedtægter, medlemssager, publikationer, forhandlingsprotokoller, korrespondance, regnskabssager og bilag.

Sammenslutningen af Skytteforeninger i Århus, skytteforening, Århus. Kassebog 1957-1969.

Århus Skyttekreds, skytteforening, Århus. 4 bind og 1 pakke 1915-2001. Forhandlingsprotokoller, kassebøger og diverse materiale.

Flyvevåbnets Soldaterforening, Århus Afdeling, forening, Århus (fortsat aflevering). 6 pakker diverse år. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, korrespondance og fotos.

Junior Chamber Arosia, selskabelig forening, Århus. 9 bind 1977-2002. Mødeindbydelser, regnskaber, mødereferater, beretninger, medlemsblade og udklip.

Kulturel virksomhed

Vejlbyspillene, teatervirksomhed, Århus. 2 pakker materiale til diverse forestillinger 1983-1994.

Reparation og anden servicevirksomhed

Riis Knudsen, fotograf, Århus (fortsat aflevering). 5 pakker visitkortbilleder u.å.

Personarkiver

Ove Bøgh, bogbindermester, Skanderborg. 4 bind og 1 pakke 1850-1950. Korrespondance/tegninger vedr. Erhardt Bøgh og K. Hansen-Reistrup og fotos.

Chr. Christiansen, vagtmester, Århus. 1 pakke private papirer og fotos 1907-1968.

Niels Frederik Gram, kemiingeniør, Søllerød. 4 pakker 1955-2001. Foredragsmanuskripter og artikel manuskripter vedr. metallurgi og kemisk miljøpolitik.

Axel Handevitt-Haar, direktør, rådmand, Århus. 47 bind og 1 pakke 1967-1986. Udklip og diverse sager.

Thorkild Juncker, direktør, Århus. 3 bind scrapbøger 1941-1944.

Chr. Frühstück Nielsen, arkitekt, Århus. Ejendomspapirer vedr. Klostergade 10 og 12 i Århus 1900-1939.

Thorkild Herborg Nielsen, professor, Århus. 3 bind og 3 pakker 1955-1993. Bestyrelsesreferater, regnskabsmateriale, projektbeskrivelse og korrespondance.

Peter Nygård, lærer, Århus. 2 bind og 1 pakke 1905-1960. Kassebøger, personlige papirer, korrespondance, udklip og fotos.

Harry Wiberg, cand. pharm., København. 1 pakke kontrakter, kvitteringer og kvitteringsbog 1940-1945.

Bidragydere til denne årbog

Jørgen Hansen er cand.mag. i fransk og historie og har arbejdet inden for dansk turisme i 30 år, blandt andet som turistchef i Randers 1984-1987 og som dansk turistchef i Tyskland, Østrig og Schweiz 1993-1997. Fra 1997 har han været direktør for det regionale turismeudviklingsselskab i Viborg og Nordjyllands amter, Midt-Nord Turisme.

Per H. Hansen er født i 1957. Han er professor i virksomhedshistorie på Handelshøjskolen i København. Han kommer fra en stilling som professor i dansk historie efter 1850 ved Syddansk Universitet. Han har navnlig beskæftiget sig med finansielle institutioners historie og med erhvervslivets vilkår under besættelsen.

Henrik Knudsen er ph.d.-studerende ved Institut for Videnskabshistorie ved Aarhus Universitet. Han arbejder på en afhandling om organiseringen af den tekniske forskning i Danmark 1910-60.

Rasmus Kreth, f. 1959, historiker, ph.d. Seniorforsker ved Industrimuseet, Horsens. Medforfatter til *Flugten til Sverige, Aktionen mod de dansk jøder oktober 1943*, 1995, og forfatter til bl.a. *Pilestræde under pres, De Berlingske Blade 1933-1945*, 1999, og *Milepæle, FTF's historie gennem 50 år*, 2002.

Erik Thorbjørn Aagaard Nielsen er født 1972. Cand. mag i historie og samfundsfag fra Aarhus Universitet (januar 2001). Arbejder i øjeblikket som efterskolelærer på Eriksminde Efterskole ved Odder. Inden dette havde han et vikariat på Onsild Idrætsefterskole ved Hobro.

Kurt Pedersen er født 1942, cand. polit., MBA. Lektor og institutleder ved Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus. Forsker aktuelt i erhvervshistorie, virksomheders internationalisering og økonomisk teorihistorie.

Jesper Strandskov født 1954, Dr. merc., professor ved Institut for Udenrigshandel, Handelshøjskolen i Århus. Jesper Strandskov har publiceret

bredt inden for området international business og strategi. Hans forskningsindsats ligger for tiden især i området forretningsmodeller og forretningsudvikling.

Peter Sørensen er født 1943. Cand. phil. i historie, Aarhus Universitet 1970. Tildelt lektorkompetence ved Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet 1983. Haft underviser- og forskerstillinger ved Aarhus Universitet, Odense Universitet, Aalborg Universitet, Københavns Universitet samt Handelshøjskolerne i København og Aarhus, 1970-2003.

Kenn Tarbensen, f.1964, cand. phil. i historie 1994, ph.d. i historie 2000. Arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet fra 2001.

English Summary

TRANSLATED BY JØRGEN PEDER CLAUSAGER

Corporate History and the Linguistic Turn – Can We Use It?

BY PER H. HANSEN

In this article, the author argues that Danish business historians are too conservative with regard to method and theory, and that this entails consequences for the way in which they write history and the problems they treat. Taking his point of departure in »the linguistic turn« and constructivist theory, he asserts that Danish business historians still turn out history with its background in an essentialistic and realistic concept, and that it would be to their advantage to consider the points of constructivism as regards the role of the language and discourse in constituting the reality. Language, and the sources of the historian, are regarded too much as windows on the past, and at the same time business history is mostly written in a realistic style, which does not problematize the concept of a theory-free and objective approach to reality.

The author asserts that the historian does not study the past but texts, and that for this reason history does not deal with the past but with our knowledge of the past. The consequence of this view is that the correspondence theory of truth must be replaced by a criterion of coherence, which is based on the empirical principle of Louis Hjelmslev, the linguist. This principle claims that description should be free of contradictions, exhaustive and as simple as possible. The author further argues that nothing can be described without theory and method. He is an advocate of a form of »soft« constructivism, in which he accepts the epistemological dimension but not the ontological. This means, inter alia, that he maintains the idea that the status of texts/sources is different, and that it is therefore not unimportant which texts are employed to obtain knowledge about a certain problem.

The author also takes up a stand in the debate about the difference between scientific historical literature and historical fiction. He argues that Hayden White is right when he asserts that the rhetorical form and use

of tropes in any historical exposition shares traits with fiction, but that at the same time the empirical principle draws up limits for the assertions which may be made in historical literature. On the other hand it is about time that business historians realize and relate to the importance of narrativism for the historical analysis. This can but lead to more open histories, where space is provided for alternative interpretations and for a more open reading of the context in which businesses operated.

After thus considering constructivism, the author discusses which new problem complexes may be taken up by business historians if they desire to relate to some of the new tendencies within business economy. He argues that disciplines such as branding, the social responsibility of the business, corporate identity and corporate image, corporate culture and storytelling etc., are based on a constructivist and post-industrial approach, which business historians ought to start examining in a historical perspective. This demands that the traditional theoretical approaches of the business historian must be supplemented with others, which make it possible to observe new perspectives from a constructivist or semiotic angle. This does not mean that we have to abandon the use of the theories of Schumpeter, Chandler and Porter. These three theories still possess a formidable explanatory power when faced with certain problems, with which it is still interesting to work. But there is also a need for a renewed theoretical and methodological debate within business history, a debate that makes it possible to take up new problem complexes that are in keeping with the times.

Technology and Industrial Dynamics – Business History as a Test Laboratory

BY KURT PEDERSEN AND JESPER STRANDSKOV

Traditionally, technology is seen as an essential driving force behind economic development. Since Schumpeter's seminal contributions, the distinction between invention, innovation and diffusion has served as a fruitful framework for analysis. In the late 1990's, Clayton Christensen of the Harvard School of Business opened new vistas, embarking on the concept of *disruptive technologies*. The basic tenet is that the capabilities of technologies develop faster than the user needs, and in consequence are substituted by simpler and cheaper solutions. Disruptive

technologies are introduced by new players, while incumbents react too slowly to the new situation. Christensen's model embraces the nature of innovation as well as its pattern of diffusion. His thinking is illustrated by cases from older and newer business history, and the use of business history as a test laboratory is suggested, based on Derek Abell's three-dimensional business definition.

For the Perfection of the Nation – Technological Research between State, Industry and Private Philanthropy 1916-1937

BY HENRIK KNUDSEN

This article follows the series of events preceding the establishment of the Danish Academy of Technical Sciences (abbreviated in Danish ATV). The ATV, from its foundation in 1937, was a traditional scientific society, but at the same time is was a modern research organization which ran, and still runs, a large number of research institutes and research committees. In this way, the ATV had a tremendous influence on the extent and direction of technical-scientific research in Denmark. The history of the ATV and its development has yet to be written. In this article I shall examine the background for the establishment of the ATV and trace its development backwards to the time around the First World War.

My treatment of this subject has primarily been inspired by the conception of Aant Elzinga of research policy as a »triangle drama« played out between science, state and business. This metaphor serves as a heuristic principle, but not as a framework for the analysis, since it is clearly too simple to capture the historical diversity and complexity.

In Denmark, as in the rest of the world, the interest in technical research increased in the time around the First World War. As a matter of fact it may be described as a regular research offensive. The Polytechnical College in Copenhagen, at this time the only one in Denmark, introduced the technical doctor's degree in 1916, modelled on the German pattern. However, the interest in the technical doctor's degree (dr.techn.) proved to be surprisingly modest. Thus, by 1928, only four such degrees had been conferred, and not until the end of the 1930's does the annual production increase seriously.

During the First World War, the organization of technical research

became an important and controversial subject for debate on a serious scale. Several more or less concrete plans were discussed. A number of prominent and brilliant researchers thus advocated the creation of independent institutions purely for research. On the other hand, the Danish Technological Institute, which undertook counselling and in-service training of crafts and industry, wanted to extend its activities to include industrial consultation based on applied research in close cooperation with industry. In this game, the Polytechnical College staked on reinforcing its monopoly on technical-scientific research, and in the post-war years hoped to extend its various small laboratories into research institutions which could conduct industrial research and development. Among the themes of the debate was the establishment of a technical academy, similar to the one that had been founded in Sweden in 1919. The interests were manifold and contrasts great. It is clear that many of the centrally placed scientists were primarily concerned with protecting their own professional interests, and harboured a strong distrust against a too direct influence of industry in the field of research. Thus, the debate on the organization of technical research did not arrive at any practical conclusions before the onset of the economic slump of 1921-22. By then, the opportunity had been missed for many years to come.

As a result of these discussions, and in the realization that the conditions for research work at the Polytechnical College were very poor, the years immediately after the First World War saw the creation of small research foundations in a few fields. The underlying theme for the motivation for these foundations was that the prospects of the Danish state supporting research were dubious. But these foundations had only limited means at their disposal, means which originated from the business community. The early 1930's, however, saw the creation of a number of very substantial private foundations, known in contemporary jargon as »the large foundations«, whose objects comprised the support of technical research. They were The Laurits Andersen Foundation, The Otto Mønsted Foundation, The Tuborg Foundation and the Thomas B. Thrige Foundation. In this way, some of the largest fortunes in Denmark were put directly at the disposal of technical research. In the 1920's and -30's private patronage thus played an altogether decisive role for the technical research work in Denmark. This pattern resembles the one known from the USA of the inter-war years.

At the establishment of »the large foundations« the conditions for technical research improved dramatically. Simultaneously, a compre-

hensive extension of the Polytechnical College was put in hand in 1929, and in the course of the 1930's this gave most of the subjects at the College considerably improved facilities for research work. The lack of contacts between the Polytechnical College and the business community remained a constant point of criticism, however. In order to remedy this, P.O.Pedersen, principal of the Polytechnical College, started work in 1935 to realize the old idea of a technical academy. Realized it was in 1937, by the creation of the ATV. This meant first and foremost an extension and formalization of the contacts between the business community and the institutions of higher education. The business representatives in the ATV were primarily drawn from the largest companies – the »smallholders of industry« had no representation at all.

The funds for the creation of the ATV came from a number of Danish business companies, and it was emphatically stressed that the ATV was a private organ, independent of the state. In reality, the ATV could not have been established without the implicit consent of the state, in so far as its activities were mostly carried on in institutions financed by the state. In reality, there is thus a big gap between the rhetoric around the ATV and the reality behind which it sheltered. When the establishment of the ATV succeeded in 1937, the existence of »the large foundations« must be given the lion's share of the credit for this. I argue that the creation of the ATV should be seen in the light of an existing network of private philanthropy, a network in which P.O. Pedersen occupied a central position.

From Scenic Promenades to Benchmarking

BY JØRGEN HANSEN

The author – who has worked within Danish tourism for 30 years, since 1984 in leading positions – surveys the development of organized tourism in Denmark from the foundation of the first Tourist Association in 1889 and right up to 2001. The period is subdivided into three phases. The first phase is the »civil era«, which is characterized by the influence on the development of tourism being largely exerted at grassroot level, viz. by the members of the local tourist associations. The second phase, which comprised the years from 1967 until 1987, are characterized by civil servants in the Department of Trade and in the Dan-

ish Tourist Board, the state body for the promotion of tourism, being in control. In this period, the Danish state increases its economic subsidy for tourist promotion activities by more than tenfold. This is the »public era«.

The third phase opens with the creation of a private trade organization, The Joint Council of Danish Tourist Trade, in 1987. The establishment of the Joint Council as an organization to carry out lobby work coincides with tourism becoming an item on the political agenda. With the appointment in 1986 of Niels Wilhjelm as minister of industry – under whom tourism belonged – tourism became a political issue for the first time since 1889, with the presentation of a statement of tourist policy in Parliament and the working out of a proper action programme for tourism, including state expenditure on domestic marketing and the setting up of a number of training programmes for employees of the tourism industry. Through the Joint Council, the private tourist industry exerted considerable influence on the shaping of policies and on the concrete execution of these in the creation of a number of various state pools under the action programme of tourist policy.

The period after 1987 was the »private era« in the development of organized tourism in Denmark. It was to be short-lived, however. According to taste, one may view the specialized Ministry for Communication and Tourism, from January 1993 until September 1994, as a summit or as a turning point. From the mid-90's, departmental bureaucracy increasingly monopolized the shaping of tourist policy, and the room left for private enterprise and for the Danish Tourist Board, the state's own organization, became correspondingly smaller. And when the hotel and restaurant sector opted out of the Joint Council of Danish Tourist Trade – primarily as a result of personal antagonism – the death knell was sounded for the joint organization of the private tourist industry; the Joint Council finally abolished itself in 2001.

Thus, the picture of the organizations of tourism at the threshold of the new millenium is rather chaotic. The public sphere of interest – represented by the civil servants of the state administration – have once again taken the lead, but without the necessary harmony with the private tourist industry and the civil sphere of interest.

English Summary

The Negotiations Concerning the Danish-British Commercial Agreement of 24th April, 1933

BY THORBJØRN AAGAARD

During the 1930's, several trade negotiations took place between Denmark and Great Britain. These were a result of the world crisis, which caused a shift from free trade to bilateral trade. The present article treats such a bilateral trade agreement, viz. the Danish-British Commercial Agreement of 24th April, 1933. The chief purpose of this article is to present a historical analysis of these trade agreement negotiations as seen from the Danish side of the conference table.

The trade agreement negotiations in 1933 were very extensive, since they embraced all parts of the trade relations between the two countries. They resulted in the Danish-British Commercial Agreement of 24th April, 1933. By this agreement, both countries achieved advantages. The chief purpose of Denmark was to secure its export of agricultural products to Britain, since agriculture was the most important Danish profession, and the British market was the single most important for Danish agricultural products. The world crisis put Danish agricultural products under pressure, and for this reason Denmark sought security. This, it obtained by the trade agreement of 1933. In return, Britain obtained increased opportunities for the sale of textiles, coal, iron and steel to Denmark.

The negotiations were protracted, for two main reasons. Firstly, the basis for the negotiations was very comprehensive, as already mentioned. Secondly, the two parties were very stubborn. The Danes were particularly stubborn for obvious reasons. Danish economy was very dependent on the British market, and so very vulnerable if too large concessions were made to the British. The Danish Ministry of Foreign Affairs invested a lot of time and ressources in the negotiations – itself an indication of its importance to the Danes. The British, on the other hand, were under political pressure. The British government had to show good results from the pending negotiations, of which the Danish-British negotiations were just one part of the numerous trade negotiations conducted by the British Board of Trade at the time. Therefore, the political aspect of the question was just as important as the economic aspect, since the British government had to prove its good intentions at a time of crisis.

In conclusion, it must be said that the outcome of the negotiations was most profitable to Great Britain, but this the Danes were prepared to accept. They realized that the British were the stronger part, and that a price had to be paid in order to achieve security for the agricultural exports. On the whole, therefore, Denmark was quite satisfied with the commercial agreement because it achieved this security.

The Horsens-Firm of Møller & Jochumsen Ltd. versus the Engine Factory Bukh Ltd. – an Attempt at Countering Sharp Sales Practices towards the End of the 1930's

BY RASMUS KRETH

At the end of the 1930's, Danish engine manufacturers were engaged in die-hard competition for every single order in the domestic market. Among these manufacturers were Burmeister & Wain, Frichs, Tuxham and an additional two manufacturers, viz. The Engine Factory Bukh Ltd. and Møller & Jochumsen Ltd.

In the spring and summer of 1938, a sales representative of Bukh Ltd. travelled up and down Denmark to sell his firm's engines. From the references he carried with him, it appeared that Bukh occupied a very prominent position as supplier of diesel engines for rural power stations.

To promote oneself and reduce competitors into insignificance was not an unknown sales trick. But the sales material contained such gross exaggerations of the merits of Bukh that it offended several prospective customers in the area round Horsens. Even though the customers were only shown, not given the sales material, and so could not document Bukh's exaggerations, several of them reported them to one of Bukh's largest competitors, the Horsens-firm M&J – Møller & Jochumsen Ltd.

The management of M&J realized that Bukh's behaviour was a breach of the legislation about illoyal competition. When their appeal to the managing director of Bukh to stop the illegal activities met with no response, the management of M&J decided to sue Bukh in court.

Legal proceedings were initiated in the autumn of 1938. A closer scrutiny of Bukh's sales material confirmed the suspicion: the sales representative had tampered with the sales figures of his competitors, so

that e.g. the sales figures of M&J had been reduced to less than one third of the true figures. The sales figures of other competitors had been similarly reduced.

Bukh's solicitors attempted to raise doubts about the sales material, its value and the use which had been made of it. Their aim was to prolong the case and try to reduce the penalty.

Towards the end of September 1939, the Maritime and Commercial Court handed down its verdict. The managing director and sales representative of Bukh were found guilty of having disseminated untrue and misleading information in a way which was damaging to M&J. Both were fined. They were also ordered to pay the costs and 1,000 Danish Kroner in damages to M&J – this being the maximum amount stipulated by the legislation when the size of the loss could not be documented.

The verdict was a clear victory for M&J. But apparently, the firm did not wish to take advantage of the situation – the verdict was not publicized in the newspapers. Perhaps the management of M&J wanted to avoid a controversy with Bukh. It is more likely, however, that M&J did not want to irritate the owners of Bukh – A.P. Møller, the shipping company. The shipping company also owned a shipyard, and naturally M&J wished to remain a potential supplier of marine engines to this.

The verdict against Bukh was not celebrated as a major victory by M&J. The outbreak of the Second World War meant that the firm was busy. For one thing the firm's engines sold very well, and for another the management was frantically securing stocks of pig iron and coke for the firm before the war put an end to further supplies from overseas. And in the wake of the German occupation of Denmark on 9th April, 1940, M&J like the rest of the industry had their hands full with the task of converting and re-adjusting to conditions in an occupied country.

»The Flying Bee-Killer« and his Successors – Pages from the History of Disinfestation and Weed Control

BY KENN TARBENSEN

In the early 1950's, Erik Malmmose from the Island of Funen, the pioneer within airborne crop spraying in Denmark, was castigated by beekeepers as »the flying bee-killer«. The reason was the spraying of

bladan, a parathion insecticide, which in addition to pests also killed the bees.

The inspiration for this article came from some photos found among the records of the firm of Superfos which were deposited with The Danish National Business Archives in 2001. Combining them with information contained in the records, some information from printed sources, and an interview with Erik Malmmose, now 84, a corner is lifted of the veil that covers a much larger subject, viz. the use of pesticides and weed-killers in the 1950's and -60's. The article is thus merely a fragment of a story that has yet to be told.

Inspired by modern agricultural aviation in the USA, Malmmose carried out a series of experiments in 1948 for a landed proprietor on Funen, and in the subsequent year started his own business: »Malmmos-Fly« (Malmmos Aviation). In the following years, his firm undertook a lot of jobs all over Denmark: Rape seed fields, beet fields, forests and plantations were sprayed against pests, potato fields were sprayed against potato blight (a fungus disease), and hormone preparations were sprayed against common weeds in fields.

Malmmos-Fly became a major customer for the products of »A/S Agro-Kemi« (Agro-Chemistry Ltd), which in December 1952 had been established as a subsidiary of Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik« (Danish Sulphuric Acid and Superphosphate Company, later officially called Superfos). Agro-Kemi did not remain a purely Danish undertaking, however, for as early as April 1954, the German company of Bayer became a part-owner. Agro-Kemi was predominantly a marketing company which supplied weed-killers and pesticides as well as a number of special preparations, which were manufactured partly by Bayer, partly by another subsidiary of Dansk Svovlsyre- og Superphosphatfabrik, and partly by other companies. The co-operation between Malmmos-Fly and Agro-Kemi became so close that in 1956 the aviation business was taken over by Agro-Kemi. At that time, its »fleet« had grown to three KZ III lightplanes, of which one was fitted for spraying and two for dusting.

The early postwar years saw a massive growth in the use of hormone preparations for weed control. The same years saw the beginning of a massive use of insecticides. Parathion preparations such as DDT and Bladan were among these. Both for the bee-keepers and for agriculture as a whole the problems were serious. In the mid-1950's, the annual damage caused to society by plant diseases and pest attacks was estimated at 300 million Danish Kroner. At the same time, experts estimat-

ed that the assistance of bees in pollinating various agricultural and market garden crops returned between 100 and 150 million Danish Kroner per annum, to which should be added the value of the honey produced. Everybody, from the Ministry of Agriculture, farmers' associations, chemical companies, bee-keepers' associations to various other interested parties, took the problem quite seriously. Inter alia because of the damage to the bees, legislation was introduced to avoid the worst consequences of disinfestation.

But euphoria was widespread among the Danish farmers. The 1950's saw a considerable mechanization of Danish agriculture, characterized for instance by the import of new types of American-made tractors. And the Danish farmers did not view the new deveopments with conservatism or distrust, but listened to lectures in the local farmers' association, read trade journals, and visited agricultural fairs and cattle shows to learn about the latest developments within modern, mechanized agriculture. And Erik Malmmose understood the value of good publicity. He visited farmers' associations, had publicity films made, undertook aviation displays at cattle shows etc., and gave countless interviews to journalists.

In a 1954-interview he expressed his hope for less harmful chemicals, so that he could get rid of the unpleasant nickname bestowed on him by the bee-keepers – »the flying bee-killer«. Such chemicals did not appear, however. After the sale of his business to Agro-Kemi, he continued for the next four years as manager of the aviation department, which kept its previous name. One of the most important reasons for Agro-Kemi to buy Malmmose's pioneering business was their »interest in exploiting the publicity value of airborne dusting and spraying employing their products«. Agro-Kemi did not expect to reap any particular profit from the business.

Nor was it a lucrative business during the first years. There were only few pest attacks, so there was less work for the aeroplanes than Agro-Kemi had hoped for. In the following years, a series of experiments was carried out with airborne spreading of fertilizer. The operations continued to yield deficits. Agro-Kemi still ascribed »a very considerable publicity value« to Malmmos-Fly. In the years round 1960 the deficit was more or less cleared. The aviation department became economically self-contained, and money was found to exchange the old KZ III's with more modern American Piper Super Cub lightplanes, just as construction of the hangar was completed. Erik Malmmose retired voluntarily from the operations to take up farming for himself.

More than 40 years later, Malmmose elaborated on his reasons for quitting: »I thought I'd had enough poison! Although I hadn't come to any harm, I worried about my health in the long term«. At the same time, co-operation was initiated with Swedish operators, primarily AB Engströms in Eslöv, so that this firm assisted Malmmos-Fly in the rape seed season, whereupon the Danish firm helped the Swedes in the forests of Northern Sweden.

The co-operation also included spraying cotton fields in Sudan and Egypt in 1961 and -62. Malmmos-Fly were hired through the British firm of Fisons Pest Control, which among other tasks had been commissioned by the government of Sudan to spray the cotton fields of that country. The work in North Africa more than doubled the firm's turnover, but in 1963 Fisons Pest Control announced that they had been unable to compete with a state-subsidized German operator.

The termination of the foreign activities led to Agro-Kemi selling off Malmmos-Fly in 1964. The immediate successors to »the flying bee-killer« then wound the business up. But agricultural aviation was carried on by a number of other firms. Among these were »KFK Landbrugs Flyvning« (KFK Agricultural Aviation), for which firm Erik Malmmose worked for a number of years after his resignation from Agro-Kemi. Besides farming for himself, he continued in the service of KFK until 1976. Since then he has flown purely for pleisure.

KFK Landbrugs Flyvning ceased operations in 1987. This was partly because of the development of tractor sprays which could cover a trail 20 metres wide, partly because of the introduction of more and more restrictions on airborne chemical spraying. Fewer and fewer preparations were approved for aerial use. In 2003, there is only one operator left in Denmark who occasionally undertakes agricultural flying.

Palsgaard from Family Ownership to Foundation Ownership

BY PETER SØRENSEN

The article describes the transfer of the Palsgaard Group from family ownership to foundation ownership in the period from 1957 to 1985. It is based on a forthcoming book by the author about the history of Palsgaard from 1908 to 1985. In 1957, Herbert and Gudrun Schou establish

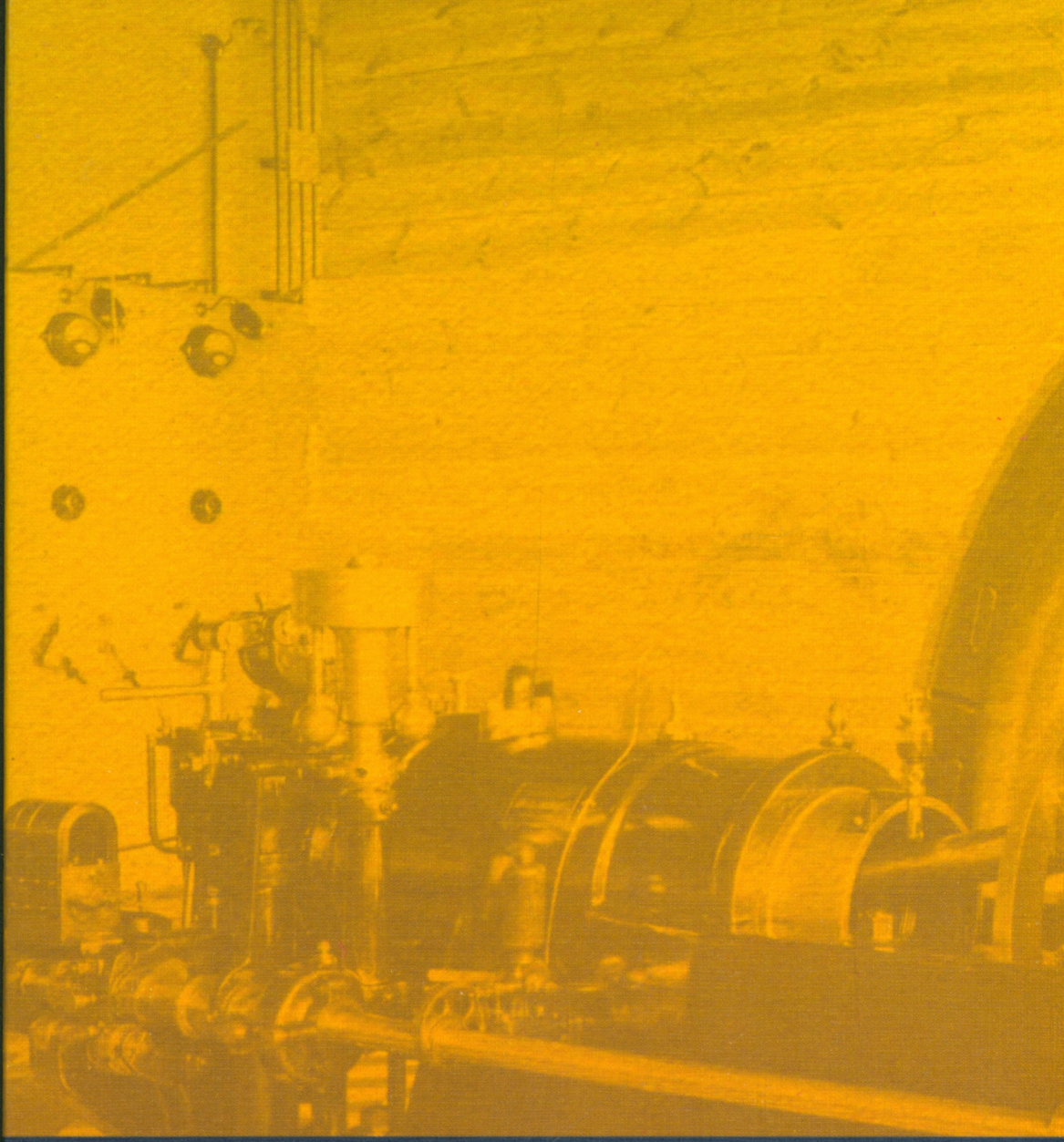

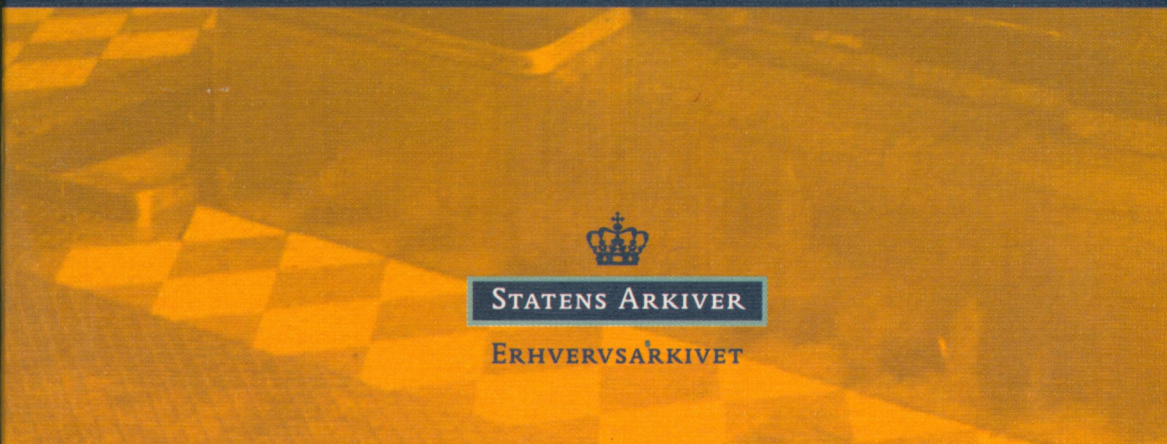

STATENS ARKIVER

ERHVERVSARKIVET